
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2010 №1

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əliyev B.H., Cabbarov R.V.

Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin meyarları və modelləri3

Abdullayeva Ş.

Bir daha idarəetmədə mənəvi-psixoloji amillərin
rolu haqqında16

Белуев А.Х.

Инстинкт самосохранения и его отражение в современной
Азербайджанской литературе22

Qurbanova L.M.

Magiya psixoloji təsir vasitəsi kimi28

Həsənlі Nəstərən

Ailədə valdeyn-uşaq münasibətlərinin psixoloji xüsusiyyətləri34

Yusifova R.N.

Müasir psixologiyada özünüaktuallaşdırma problemi və onun
psixososial əsasları41

Pəşmfuruş J. H.

Narkoman şəxsiyyətinin səciyyəsi53

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Bərzən Həmidə

Müasir dövrdə münaqişləri yaranan amillər61

Nəsirova N.R.

Milli özünüdərkən sosial-psixoloji mahiyyəti və gənclərdə
onun təzahür xüsusiyyətləri70

Pur Üfiqi Fərşad

Gənc ailələrdə neqativ psixoloji iqlimin yaranmasında ailə
konfliktlərinin rolu79

Sadıqova Z.İ., Mirzəyeva S.S.

Tələbələrin psixi sağlamlığının bəzi sosial-psixoloji məsələləri.....90

Mirzəyev İ.Ə

Dağlıq qarabağ münaqişəsinin sosial-psixoloji fəsadları.....98

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Əliyev B.H., Bəylərov E.B.

İstedadlı uşaqların yaradıcılıq potensialının inkişafının
psixo-pedaqoji məsələləri108

Aryana Məhəmməd

İir-nın Mazandaran vilayətinin Qaemşəhr şəhərində 3-cüvə
9-cü sinif qız uşaqlarında zorakılığa aid səhnələrin müşahidəsinin
təsirinin müqayisəli tədqiqi. (2008-2009-cu təhsil ilində).....115

Гасанова З.В.

Чувство взрослости и развитие «Я-концепции»
в подростковом периоде124

Гасанова Г.А.

Диагностическая и коррекционная работа с эмоционально-
неуравновешенными детьми младшего школьного возраста134

Mobil Aslanlı Huntürk

«Koroğlu» dastanında nəərə fiziki qüdrət amili kimi145

KLİNİK PSIXOLOGİYA

Kaver M.

Xroniki ağrılar və onların tibbi-psixoloji təsnifatı.....161

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI

Səməndərova A.F.

Müxtəlif kateqoriyadan olan məhbusların şəxsiyyətinin
psixoloji xüsusiyyətləri haqqında174

PSIXOLOGİYA TARİXİ

Əliyeva S.İ.

Təfəkkürün tənqidiliyi ilə bağlı professor Ə.S.Bayramovun
tədqiqatlarının təhlili və onun psixoloji fikir tarixində yeri.....186

ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏSİNİN MEYARLARI VƏ MODELƏRİ

Əliyev B.H.

AMEA-nın müx. üzvü, professor

Cabbarov R.V.

psixol.e.n, böyük elmi işçi

Müasir dövrdə istər təhsildə, istərsə də sosial həyatın müxtəlif sahələrində şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin mexanizmlərinin öyrənilməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Bununla belə şəxsiyyətin həyatda öz yerini tapması və özünü-təsdiqi üçün də özünügerçəkləşdirmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəs görəsən, özünügerçəkləşdirməni inkişaf etdirmək üçün hansı meyarlar və modellər əsas götürülməlidir? Bunun üçün zəruri elmi-metodoloji əsaslar varmı?

Məlumdur ki, özünügerçəkləşdirmənin psixoloji fenomen kimi meyarlarının və modellərinin tədqiqinə müxtəlif tədqiqat işləri həsr edilmişdir. Bu tədqiqat işlərində özünügerçəkləşdirmə prosesi kimi həyatda və gündəlik fəaliyyətdə öz istək və arzularını həyata keçirməsi, bu dünyada öz xüsusi yolunu, dəyərlərini və həyatda mövcudluğunun mənasını tapması və təsdiq etməsi prosesi kimi öyrənilmişdir.

Özünügerçəkləşdirmənin müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş

psixoloji əsərlərin (3,7,10) təhlili göstərir ki, bu fenomen məqsəd, dərk etmə üsulu, hadisə, proses, vəziyyət, nəticə və yekun kimi tədqiq oluna bilər. Özünügerçəkləşdirmə məqsəd kimi şəxsiyyətin özünüaktuallaşdırmasına həsr olunmuş tədqiqatlarda (10,11) nəzərdən keçirilir. Burada əldə olunmuş nailiyyətlər metadəyərlər kimi, özünügerçəkləşdirmədən məmnun qalma hissi kimi tədqiq olunur. Özünügerçəkləşdirmədən məmnun qalma bir sıra psixoloqlar, o cümlədən A.Maslou, K.Rocers və D.A.Leontyev tərəfindən həyatın bir hissəsinin nə qədər məhsuldar və dərk olunmuş yaşanması kimi qiymətləndirilir (10,11,12).

Özünügerçəkləşdirmə nəticə kimi nəzərdən keçirilərkən daha çox şəxsiyyətin inkişafının uğur və uğursuzluq meyarlarına istinad edilir. Uğurlu nəticə adekvat cəhdlər göstərməklə əldə olunur. Yəni özünügerçəkləşdirmə o zaman fəaliyyətin nəticəsi kimi çıxış edir ki, fərd qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq yolunda uğur qazanır

və ya əksinə, müvəffəqiyyətsizliyə düşər olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, özünügerçəkləşdirmənin nəticəsi şəxsiyyətin özünü doğrultmasına səbəb olan keyfiyyətlərin mövcudluğu sayəsində mümkün ola bilər.

İnsanın həyat yolunun bütöv (yekun) zaman kəsiklərinin (məsələn, orta yaş, kamillik dövrü) dərk olunmasına yaxud bütövlükdə yaşanmış həyatın qiymətləndirilməsinin (yaşlı şəxslər üçün) öyrənilməsinə yönəlmiş tədqiqatlarda özünügerçəkləşdirməyə yekun akt kimi baxılır. Özünügerçəkləşdirmənin bu yönündə tədqiqinə daha çox L.A.Ansiferova, L.A.Korostileva, O.B.Piterskaya və b. əsərlərində rast gəlinir.

Özünügerçəkləşdirmə dərk etmənin bir növü və üsulu kimi daha çox fəlsəfi əsərlərdə nəzərdən keçirilir. Bu o deməkdir ki, özünügerçəkləşdirmənin dərk etmə komponenti kimi özünüdərk etmə çıxış edir.

Özünügerçəkləşdirmə bir proses kimi daha çox psixoloji tədqiqatlarda maraq doğurur və bu sahədə rast gəlinən əksər tədqiqatlar bu istiqaməti əsas götürürlər. Bir mühüm məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, hər bir insanda özünügerçəkləşdirmənin fərdi meyarlarının mövcud olması ilə yanaşı hər

kəs üçün zəruri olan ümumi meyarlar da vardır. Bunlara məmnunluq və faydalılıq (məhsuldarlıq) və s. kimi meyarlar aiddir. Bu meyarlar həm şəxsiyyətin, həm də solumun rifahının yüksəldilməsinə yönəlmiş zəruri meyarlar hesab oluna bilər. Bununla belə hər bir insanın psixi fəaliyyətinin qiymətlər sisteminə daxil olan özünügerçəkləşdirmə meyarı onun sosial şəraitdən məmnunluğunu da özündə ehtiva edir.

E.Fromm və K.Xorni göstərir ki, insan həyatının məhsuldarlığı onun mükəmməl mövcudluğunun vacib şərtlərindən biridir (13). Bəs görəsən insanın özünügerçəkləşdirməsinin mühüm meyarlarından sayılan səmərəli fəaliyyət və faydalılıq nəyin əsasında formalaşır? Birmənalı şəkildə qeyd etmək olar ki, səmərəli fəaliyyət insanın fəaliyyət obyektı və subyektı kimi adekvat səylər göstərməsi sayəsində gerçəkləşir və ya təzahür edir. A.Maslouya görə, bu fəaliyyətin nəticəsində və gedişində ortaya çıxan məmnunluq hissi insanın psixi sağlamlığını tənzimləyir və onun fəaliyyətinin məqsədamüvafiqliyi üçün zəmin yaradır (11).

Bu fikrin əksinə olaraq K.Rocers hesab edir ki, insanın fəaliyyət obyektı və subyektı kimi adekvat səylər göstərməsi başqaları ilə rə-

qabətə gətirib çıxarır (12). Hər bir tədqiqatçı məsələyə öz elmi konsepsiyası aspektində yanaşır. Bu isə məmnunluq anlayışının birmənalı səciyyə daşmadığını və tədqiqatçılar tərəfindən eyni məzmununda qiymətləndirilmədiyini təsdiq edir. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən onu bir qədər geniş şərh etmək zərurəti ortaya çıxır.

Ümumiyyətlə, fəaliyyət prosesində həqiqi və xəyali məmnunluğu fərqləndirirlər. Məsələn, E.Fromma (13) görə həqiqi (autentik) və xəyali (yalançı) məmnunluq «olmağ»a, yaxud «görünmə»yə bənzəyir. Bununla belə müəllifə görə yalnız məmnunluq deyil, eyni zamanda qeyri-məmnunluq da özünügerçəkləşdirməyə gətirib çıxara bilər. Çünki, özünügerçəkləşdirmədə mühüm rol oynayan metadəyərlər insan üçün tamamilə əlçatmazdır. Ancaq fəaliyyətdə qeyri-məmnunluq təməl xarakter daşımamalı, insan fəaliyyətinin aparıcı motivinə çevrilməməlidir. Bu zaman fərd özünü neqativ yolla gerçəkləşdirə bilər. Bir sıra hallarda özünügerçəkləşdirmənin meyarı kimi faydalılıq da xüsusi qeyd edir, insanın özünügerçəkləşdirməsini faydalılığın göstəricisi ilə eyniləşdirirlər.

Faydalılıq (məhsuldarlıq) anlayışını Adlerin «üstün olmağa can atma» və Anqyalın «şəxsiyyətin

özünüinkışafın üç ölçüsü» modelinə uyğun olaraq sosial-psixoloji və menecment psixologiyası aspektindən, eləcə də müasir şəxsiyyət yanaşmalarına uyğun olaraq nəzərdən keçirmək olur. Lakin burada bizi maraqlandıran problem ümumi və pedaqoji psixologiya kontekstindən müəyyən qədər kənara çıxmadığından onun geniş planda digər aspektlərdə tədqiqinə zərurət görmürük.

Aydındır ki, faydalılıq, lazımlılıq hissi insanın həyatını mənalı edir, ona əhəmiyyətlik duyğusu verir, yalnız özü üçün deyil, həm də başqaları üçün yaşamasını motivləşdirir. Belə vəziyyətlərdə insan özünügerçəkləşdirərək özü üçün qazandığı nailiyyətlərin kənarına (metadəyərlərə) gəlib çıxır. Bu mənada özünügerçəkləşdirməyə həm də yaradıcılığın təzahürü kimi də yanaşmaq olar. Çünki, insan tam ölçüdə özünügerçəkləşdirərək, həm öz inkişafı sərhədinin xaricinə, həm də digər adamların nailiyyətləri sərhədi xaricinə çıxa bilər. Deməli, özünügerçəkləşdirmənin əsas meyarlarından biri də yaradıcılıqdır. Bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən B.H.Əliyev, S.İ.Seyidov, K.R.Əliyeva və başqaları bu fakta xüsusi önəm verirlər.

Özünügerçəkləşdirmənin meyarları içərisində həyatın mənası

nın tapılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həyatın mənasının tapılması və ona nail olunması kamil şəxsiyyətin təşəkkülü prosesidir - desək yanlışdır. O, insanın daxili aləminin sabitləşməsinə, ardıcıl həyat planlarının mövcudluğunu diktə edir.

Ontogenetik inkişafda həyatın mənasının başa düşülməsi prosesi diffuz istəkdən seçiciliyə, davamlı həyat perspektivlərinə və həyat idealına qədər yüksəlir və təkmilləşir. Həyatın mənasının tapılması üçün edilmiş cəhdlər, özünügerçəkləşdirmə prosesinin konturlarını çizir.

İnsan tərəfindən gələcək üçün tərtib olunmuş proqram müəyyən yaş dövründə onun fəallığının tənzimləyicisi kimi çıxış edərək onun motiv-məqsəd vektorunu əmələ gətirir və həyatın mənasının axtarışı qaçılmaz olur.

Yeniyetməlik yaşlarından ahıl yaşına qədər həyatın mənası haqqında suallar insanı həmişə düşündürür və insan nə üçün yaşadığını özü üçün aydınlaşdırmağa, anlamağa çalışır. Bu baxımdan insanın həyat fəaliyyətində və yaradıcılığı prosesində həyatın mənası ali inteqrativ törəmə kimi həmişə üstünlük təşkil edir. Yaşanan həyat yolunun hər bir mərhələsinə insanın həyat məqsədləri və həyat strategiyası

uyğun gəlir. Öz həyat konsepsiyasını əldə rəhbər tutaraq, niyyətini həyata keçirərək insan öz fəaliyyətini idarə edir və gələcəyə inanır. Ancaq bununla belə insanın özünügerçəkləşdirməsi yalnız həyat planlarının qurulması ilə yekunlaşmır. Bu prosesin gedişində insan ətraf aləmi dərk edərək müəyyən cari həyat mərhələsində öz həllini tələb edən hadisələri ayırır və onları başqaları ilə qarşılaşdırır. Qruplaşdırılmış hadisələr mövcud həyat təcrübəsi ilə ziddiyyət təşkil edə və ya qeyri-müəyyənliyə malik ola bilər. Mövcud həyat təcrübəsi ilə uyğun gəlməyən ziddiyyətlərin həlli üçün insan tərəfindən lazımi vasitələr seçilir və özünügerçəkləşdirmə bu zaman insanın vəziyyəti necə qavramasından asılı olaraq həyata keçirilir. Özünügerçəkləşdirmə prosesi belə situasiyalarda elmə Ş.Büller tərəfindən daxil edilmiş təməl həyat məqsədləri vasitəsilə tənzimlənir.

Həyatın başa düşülməsi və dərk edilməsi səviyyəsi subyekt tərəfindən qəbul oluna bilən davranış vasitələrinin istifadə olunması və seçilməsi variantlarını müəyyənləşdirir.

Sosial konstruktivizmin mövqeyinə görə (K.C.Gergen, M.M.Gergen, T.K.Sarbin, V.Burr), seçilmiş diskursların (davranış vasitələri)

belə dəstində (süjetlər, ssenarilər) insanın özünün özü, başqaları, cəmiyyətlə və bütövlükdə dünya ilə münasibətləri (qarşılıqlı münasibətləri) və əlaqələri haqqında zəruri biliklər mövcud olur. Bu biliklər insanın özünügerçəkləşdirməsinin istiqamətlərini təyin edir.

B.Q.Ananyevin (5) fərdiyyət konsepsiyası bu yanaşmanı bir az da təkmilləşdirməyə imkan verir. Məlum olduğu kimi fəaliyyət subyekti kimi insan haqqında mövcud təsəvvürlər onu özü-özünü yaranan sosial keyfiyyətlərə malik fenomen kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Əgər özünügerçəkləşdirmənin təşəkkülünün ilkin mərhələsində diskursların (davranış vasitələrinin) interiorizasiyası baş verirsə, sonrakı formalaşma prosesində insan fəaliyyətin, ünsiyyətin subyekti kimi çıxış edərək, diskursların öz variantlarını eksteriorizasiya edərək (yaradaraq) öz həyat yolunu idarə etməyə başlayır. Buraya həyat tərzini kimi inteqral xüsusiyyətlər, psixikanın fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri də daxil olur.

İnsanın özünügerçəkləşdirməsinin gedişində həyat yolunun hadisəli istiqamətliliyi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir (hadisəli-bioqrafik yanaşma). Həyat hadisəsi insan üçün əhəmiyyətli olan vəziyyətin mövcudluğu ilə səciyyələnir.

Həyat situasiyalarının insan davranışına differensiasiya olunmuş təsirini tədqiq edərək V.Mişel göstərir ki, təsir dərəcəsindən asılı olaraq həyat situasiyalarının güclü və zəif vəziyyətləri ayırd edilə bilər. Zəif vəziyyətlərdə fərdi fərqlər hadisələrə daha çox təsir göstərir. Güclü vəziyyətlərdə isə fərdi fərqlərin təsiri daha az hiss olunur (8,s.75). Peşə sahəsində özünügerçəkləşdirmə probleminin tədqiqində göstərilir ki, zəif vəziyyətlər işə düzəlməkdə yaranan müvəqqəti çətinliklərə, güclülər isə uzun müddətli çətinliklərə uyğun gəlir.

Bir sıra tədqiqatçıların (6,9) fikrincə özünügerçəkləşdirmə kontekstində həyatın mənasının axtarılmasında refleksiyanın subyektiv-şəxsi aspekti xüsusi maraq doğurur. Onların, fikrincə həyat təcrübəsinin strukturu və özünügerçəkləşdirmənin subyektiv strategiyası vəhdətdə nəzərdən keçirilməlidir. Ona görə ki, heç də həmişə həyatın mənasının axtarışı və seçilməsi rəşional səciyyə daşımır. Bəzən insan öz daxili aləmində hər an baş verən yerdəyişmələrin idarə olunmasında müstəqil deyil. Xüsusilə də, həyatın mənası ilə bağlı olan məqsədlərin gerçəkləşdirilməsində və dərkində tam aydınlıq özünü göstərmir. İnsanın təsəvvürləri, əqidəsi, zövqləri şüurlu seçilən mo-

delə uyğun olan sərbəst düşüncənin, təhlilin, saf-çürük etmənin və ya davranışın tam nəticəsi deyil. Onlar əvvəlki uzun müddətli həyat təcrübəsinin nəticəsində formalaşır. Bir məqam da qeyd edilməlidir ki, əksər hallarda insanın potensial imkanlarının gücü daha çox onun həyatı başa düşməsi səviyyəsi ilə təyin olunur. Onlar dərk olunduqca daha çox gerçəkləşir, fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasının təminatı yaranır.

İnsan öz imkanlarını və özünü dərk etdikcə şəxsi kamillik səviyyəsinə yüksəlir. Şəxsi kamillik səviyyəsi həyatın müxtəlif vəziyyətlərinə münasibəti şərtləndirir, baş verən dəyişikliklər fonunda şəxsiyyət-daxili münaqişələrin meydana çıxmasını qabaqcadan müəyyənləşdirir və şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirmə prosesini istiqamətləndirir. Bəs görəsən şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin dominant mexanizmləri varmı?

Problemin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatların (1,2,7) təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin əsas mexanizmləri interiorizasiya, identikləşmə, refleksiya, eksteriorizasiya və yaradıcılıqdır.

Interiorizasiya sayəsində xarici, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin strukturları ontogenetik və filoge-

netik inkişafda psixikanın intrastukturunun formalaşmasını şərtləndirir.

İdentikləşmə idrakın və özünü subyekt kimi eyniləşdirmənin emosional-koqnitiv prosesidir. İdentikləşmə anlayışı «Mən» - subyektin özünüinkişaf qabiliyyətinin formalaşmasının mərkəzi mexanizmi kimi ortodoks psixanalizdə geniş istifadə olunmuşdur.

Təsvir edilən digər mexanizmlər kimi refleksiya da özünügerçəkləşdirmənin vacib mexanizmlərindən biridir. Çünki, refleksivlik öz əməl və hərəkətlərini təhlil etmə qabiliyyətində təzahür edərək fəaliyyət və davranışda öz çatışmazlıqlarını görmək və onlara tənqidi yanaşmaq zəminində gerçəkləşir. S.Y.Qolovinin fikrincə, refleksiya - subyektin daxili psixi aktlarını və vəziyyətlərini dərk etməsi prosesidir (7). A.V.Zaxarov refleksivliyi uşaqlarda müəyyən situasiyalarda özünü qiymətləndirərkən şübhə və həyəcanlılığın mövcudluğu zəminində birtərəfli şəkildə variantlarının seçilməsindən qaçmaq cəhdi kimi səciyyələndirir (14, s. 12).

A.V.Zaxarov və onun həmkarları apardıqları eksperimental tədqiqatlarla sübut etməyə çalışırlar ki, yaş artdıqca uşaqlarda refleksivlik artır. Bu vəziyyət onların bütün fəaliyyət növlərində, xüsus-

sən də özünügerçəkləşdirməsində müşahidə olunur.

İ.S.Cesnakovanın fikrincə, fərddə refleksivliyin səviyyəsi onun özü haqqındakı biliklərinin obyektivliyini müəyyən edir. Doğrudan da özü haqqında adekvat biliklərə malik olma özünügerçəkləşdirmənin pozitiv inkişafını şərtləndirir (15). Refleksiv şəkildə özünügerçəkləşdirən insan və ya subyekt anlayır ki, gerçəklikdə o kimdir və necə olmaq istəyir.

Qeyd olunmalıdır ki, bir sıra mexanizmlərlə yanaşı eksteriorizasiya da özünügerçəkləşdirmənin daha sonrakı və ən məhsuldar mexanizmidir. Ona görə ki, bu daxili planda həyata keçirilən fəaliyyətin xarici aləmə çıxarılması ilə səciyyəvidir. Eksteriorizasiya yaradıcılığın sonuncu mərhələsidir. Onun mahiyyəti yeni mövcud olacaq dəyərlərin yaradılması və onların maddiləşdirilməsidir. Bu baxımdan A.Maslouya görə eksteriorizasiya metadəyərlər, E.Fromma görə isə «olmaq istəyinin» gerçəkləşdirilməsidir. A.Maslouya görə, eksteriorizasiyanı «çatışmayan» tələbatlar, E.Fromma görə isə görünmək istəyi idarə edir.

Məlumdur ki, özünügerçəkləşdirmənin mühüm bir forması və mexanizmlərindən biri də yaradıcılıqdır. Bəs yaratma necə baş verir? Hansı halda o özünügerçəkləşdir-

mə xarakteri kəsb edir? Bu özünügerçəkləşdirmənin təməl mexanizmi və meyarı kimi çıxış edə bilərmə?

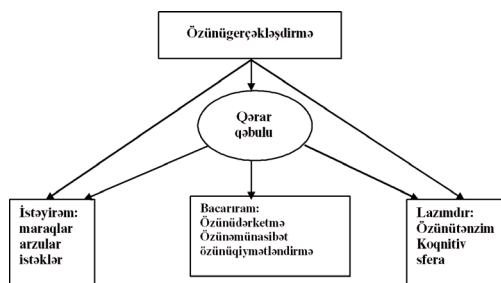
Yaratma aspekti B.Q.Ananyev tərəfindən fəaliyyətin subyektı anlayışına daxil edilmişdir. Yaratma konkret situasiya xaricində həyata keçirilir və yaradıcılığa keçir ki, bu da insanın özünüinkişafına və onun tərəfindən fərdilik qazanmasına səbəb olur. Əgər interiorizasiya və identikləşmə özünügerçəkləşdirmənin ilkin mexanizmləridirsə, onda refleksiya, eksteriorizasiya və yaradıcılıq özünügerçəkləşdirmənin, daha kamil və səmərəli mexanizmləridir. Bütün bunlarla yanaşı özünügerçəkləşdirmə prosesində motivasiya-məna və situativ-şəxsiyyət mexanizmləri də fəaliyyətdə olur ki, bunlar özünügerçəkləşdirmənin gedişini müəyyənləşdirir. Təbii ki, əgər motivasiya-məna və situativ-şəxsiyyət mexanizmləri özünügerçəkləşdirmənin istiqamətini müəyyən edərsə, o zaman onları ayrıca nəzərdən keçirmək tələb olunur.

Özünügerçəkləşdirmənin istiqaməti əsasında düşünülmüş yaxud düşünülməmiş seçimin insanın öz təsəvvürləri və niyyətləri ilə əlaqələndirilməsi prosesi durur. K.Rocersin qeyd etdiyi kimi, «real Mən»in və «ideal Mən»in qarşılaşdırılması fərdə öz potensialını

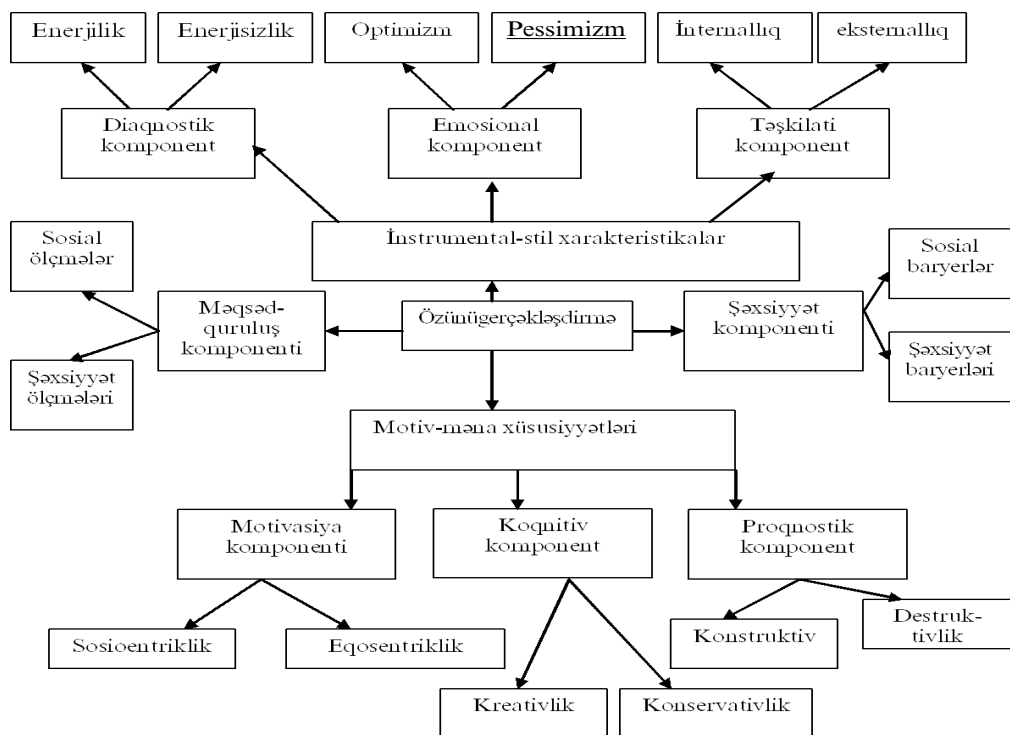
aktuallaşdırmağa və gerçəkləşdirməyə imkan verir. A.N.Koristelevanın fikrincə, oxşar rol həmçinin «real başqası» və «ideal başqası» və sonra – «real sosium (dünya)» və «ideal sosium (dünya)» təsəvvürləri oynayır (7). Bununla belə insanın müvafiq qarşılıqlı əlaqələr və qarşılıqlı təsirlər haqqında təsəvvürləri də özünügerçəkləşdirməyə hərtərəfli təsir göstərir. Özünügerçəkləşdirmənin təqdim olunan meyarları səmərəli özünügerçəkləşdirmə üçün mümkün olan şərtləri müəyyənləşdirir. Özünüger-

çəkləşdirmənin yol və vasitələrini seçərək insan öz arzularını («istəyirəm») imkanları ilə («bacarıram») və zərurətlə, vacibliklə («lazımdır») əlaqələndirir. Bunu təsvir olunmuş sxemlərdə görə bilərik (sxem 1).

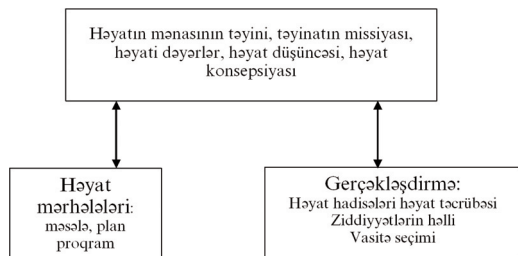
Sxem 1. Özünügerçəkləşdirmə prosesinin funksional strukturu

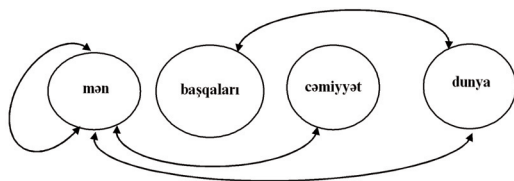
Sxem 2. Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin struktur modeli (S.İ.Kudinova görə)

*Sxem 3. Həyat yolunda şəxsiyyətin
özünügerçəkləşdirməsinin
istiqamətləri*

*Sxem 4. Özünügerçəkləşdirmə
prosesində qarşılıqlı münasibətlər
(L.A.Korostilevaya görə)*

Sxemlərdən göründüyü kimi özünügerçəkləşdirmə blokları sərvət dəyərləri, insanın həyatının mənası motivasiya-tələbat sahəsi ilə şərtlənir.

D.A.Leontyev tərəfindən işlənmiş tələbatların üçsəviyyəli tipologiyasına uyğun olaraq birinci səviyyəni əşyaya sahiblik tələbatı, ikinci «insan aləminin əşyasızlanması», onun tərəfindən fəaliyyət formalarının mənimsənilməsi tələbatı, üçüncünü isə öz fəaliyyətində əşya töhfəsinin təmsil olunması təşkil edir. Beləliklə, özünügerçəkləşdir-

məyə tələbat üçüncü səviyyəli tələbatlar vasitəsilə təmin olunur (10).

«İstəyirəm» blokuna fəallığa sövq edən maraqlar, arzular və həvəslər daxildir və o, özünügerçəkləşdirmə imkanlarının artırılması şərtlərindən biridir.

«Bacarıram» blokuna isə öz imkanlarının dərk, özünəmənasibət və özünəqiymət və özünüdərk etmə daxildir. Öz imkanları haqqında təsəvvürlər o zaman adekvat ola bilər ki, insan şüurlu şəkildə öz güclü cəhətlərinə istiqamətlənərək qabiliyyətlərini və şəxsi keyfiyyətlərini qiymətləndirə bilsin. Adekvat özünəmənasibət öz imkanları haqqında təsəvvürlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

«Lazımdır» bloku özünütəşkilə səbəb olur. Buraya özünütənzimləmə daxildir ki, bu da insan tərəfindən öz koqnitiv biliklərindən istifadə etməklə həyata keçirilir. K.A.Abulxanova-Slavskayanın qeyd etdiyi həmin halda borc hissi vasitəsilə özünüifadə üstünlük təşkil edə bilər. Bu da öz «Mən»inin itirilməsi kimi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər (6). Bu blok daha çox özünügerçəkləşdirmə konsepsiyasının mühüm tərkib hissələri olan azadlıq və nəzarət anlayışlarını əhatə edir. Burada özünənəzarətlə sosial nəzarət arasında kompromis yaranır.

Q.S.Nikiforova görə, özünənəzarət insanın özü tərəfindən öz fəaliyyəti üzərində adekvat nəzarət qoymasından ibarətdir. Sosial nəzarət cəmiyyət (qrup) tərəfindən şəxsiyyət qarşısında qoyulan tələblərlə təyin olunur.

Özünügerçəkləşdirmənin səmərəli strategiyasının seçim şəraiti sabit balans, tarazlıq, «istəyirəm», «bacarıram» və «lazımdır» bloklarının harmoniyasıdır. Qərarın qəbul edilməsində, seçimin həyata keçirilməsində və planın formalaşmasında antisipasiya (qabaqcadan sezilmə) və appersepsiyanın (əvvəlki təcrübə) təsiri özünü göstərir. Hadisələrin qabaqcadan duyulması, qabaqcadan sezilməsi (antisipasiya) daha çox insanın əvvəlki təcrübəsindən, onun psixi fəaliyyətinin (appersepsiya) xüsusiyyətlərindən asılılıqla şərtlənir.

B.F.Lomov və E.İ.Surkov fəaliyyətin strukturunda antisipasiyanı nəzərdən keçirərək qeyd edirlər ki, yalnız yuxarı səviyyədə (nitq-fikir) hadisələrin proqnozlaşdırılması, ehtimalların irəli sürülməsi həyata keçirilir, fəaliyyətin planlaşdırılması baş verir. Bu əsasda situasiyadan kənar, vaxtından qabaq planlaşdırma həyata keçirilir. Yəni situativ hərəkət planı ilə yanaşı metaplan da tərtib olunur. Bu, öz vəziyyəti və fəaliyyətə ha-

zırlıq haqqında daimi yeniləşən məlumatın əsasında gözlənilən hadisələr haqqında ehtimallar formalaşdırmağa imkan verir. Bu ehtimalların məzmunu fərdin əldə etməyə can atdığı şeyin fikri modeli kimi çıxış edir.

«Gerçəkləşdirmə» bloku bütün modellərin təsirini özündə birləşdirir və eyni zamanda özünügerçəkləşdirmə prosesinin gedişindən və alınmış nəticələrdən asılı olaraq korrektiv təsir kimi əks əlaqəni həyata keçirir. Qərar qəbul etmək nəticəsi özünügerçəkləşdirmə meyarları ilə, dəyərlər sistemi ilə və onun həyata keçirilməsi üçün sərf etmələrlə (əqli, emosional, energetik yaxud zaman) əlaqələninir.

Refleksiya və identikləşmə ilə yanaşı «ideal Mənlə» (başqası ilə, solumla, dünya ilə) müqayisə zamanı yeni strategiyaların gerçəkləşməsini təmin edən eksteriorizasiya mexanizmi də işə düşür.

Bütövlükdə özünügerçəkləşdirmə prosesini şərtləndirən şəxsiyyət və inteqral-şəxsiyyət xüsusiyyətləri (dünya obrazı) özünügerçəkləşdirmə modelinin strukturunda mühüm komponentlərdən biridir. Əgər şəxsiyyət cəhətləri açıq-aşkar «istəyirəm», «bacarıram» və «lazımdır» bloklarında ifadə olunursa, onda inteqral-şəxsiyyət (dünya obrazı) cəhətləri «qərar qəbul edil-

məsi» blokunda təmsil olunur. Dünya obrazında şəxsiyyətin mülki olduğu şəxsi məna strukturundan asılı olaraq özünügerçəkləşdirmə gedində maneələr, əngəllər yarana bilər. Əgər maneələr aradan qaldırılındırsa, bu zaman insan ətraf aləmi onun özünügerçəkləşdirməsinə mane olan obrazla işarələyir və ya abstraktlaşdırır. Bununla da özünügerçəkləşdirmə prosesi baş tutur. Əks halda isə bu mümkün olmur və insan yalnız şəraitə uyğunlaşır. Qeyd olunan modellərlə yanaşı özünügerçəkləşdirmənin diqqəti çəkən modellərindən biri də S.Kudinovun təklif etdiyi modeldir (sxem 2).

Onun təsvir etdiyi sxemdə başlanğıc komponent məqsəd-quruluş komponentidir. Buraya konkret məqsəd, yönümlər, niyyətlər və instrumental-məna təminatı daxildir. Bu blok davranış və fəaliyyətin konkret şəraitində bu və ya digər münasibətin gerçəkləşdirilməsini göstərir. Qeyd olunan sistemin motiv-məqsəd aspekti koqnitiv, motivasiya və təşkilati cəhətlərin istiqamətlərini səciyyələndirir.

Instrumental-məna altsistem dinamik, emosional və təşkilati dəyişilmələrin vəhdətini özündə ehtiva edir. Bu altsistemin əsas funksiyası özünütənzimin tənzim-edici-energetik təminatını həyata

keçirir. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək istəyirik ki, bu modelin bütün cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir.

Əvvəla, bu modelin perspektivliyi və məhsuldarlığı ondan ibarətdir ki, bu modeldə müxtəlif modellərin ümumi cəhətləri vəhdətdə götürülmüşdür.

İkincisi, bu model özünügerçəkləşdirmənin strukturunu dərk etməyə imkan verir, onun daxili elementlərini vahid sistemə gətirməyə zəmin yaradır.

Üçüncüsü, bu model özünügerçəkləşdirmənin optimallaşdırılması və korreksiyası üçün zəruri olan ilkin şərtləri ayırd etməyə imkan verir.

Və nəhayət, bu model özünügerçəkləşdirmənin psixoloji xüsusiyyətlərinin yaşdan, sosial-mədəni əhatədən, milli-etnik stereotiplərdən və fərdi-tipoloji xüsusiyyətlərdən asılılığın müəyyən edilməsinə şərait yaradır. Bütün bunlarla yanaşı hesab edirik ki, şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi modelləri içərisində daha məqbul sayılan model «istəyirəm» - «bacarıram» - «lazımdır» modelidir. Bu model şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin psixoloji mahiyyətini və onun gedini müəyyən etməyə, eləcə də özünügerçəkləşdirmə imkanlarını ayırd etməyə şərait yaradır. Hesab

edirik ki, özünügerçəkləşdirmənin «istəyirəm» – «bacarıram»-«lazımdır» (İBL) modeli təlim fəaliyyətinin təşkilində və kadr seçimində

geniş şəkildə istifadə olunmasına və zəruri nəticələr əldə olunmasına zəmin yarada bilər.

Ədəbiyyat:

1. Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi problemi // Psixologiya jurnalı, №3, s.61-71

2. Əliyev B.H. Şəxsiyyətə yeni baxış nəzəriyyəsi. Bakı: 1999

3. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: 2008

4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: 1998

5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Л., 1968.

6. Абульханова-Славская К.А. Стратегии жизни. М., 1991.

7. Брилинг Е.Е. Когнитивное и личностное развитие подростков. [www.пси.либ.ру/детсад/брилинэ/клразп2.шtm]

8. Коростылева Л.А. К вопросу о затруднениях самореализации личности. СПб., 1994.

9. Кудинов С. Самореализация как системное психологическое образование// Образование, №07 (170), с.31-41

10. Леонтьев Д.А. Психология смысла. М., 1999

11. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики. СПб.: Издат. группа «Евразия», 2006

12. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. М., 1994.

13. Фромм Э. Бегство от свободы. М., 1995.

14. Захарова А.В. Психология формирования самооценки, Минск 1993, 99 с.

15. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии, Изво, Наука, М-1972, 144 с.

ФАКТОРЫ И МОДЕЛИ САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

В статье исследовались модели и факторы, а также психологические механизмы самореализации. Самореализация систематизирует разные модели и считается что, в самореализации модели «хочу -могу-надо» отвечает на развитие феноменов принципов этих моделей. Поэтому, в статье в особенности обращается внимание на мнение о самореализации А.Маслоу, К.Роджерса, К.А.Абулханова- Славяскина, Б.Г.Алиева, Б.Г.Ананьева, Д.А.Леонтьева, А.Н.Користева и других. Они считают что, в формализации самореализации важную роль играет очень важные механизмы идентификации, рефлексии и интегральные системы самосознания.

FACTORS AND MODELS OF SELF-REALIZATION OF THE PERSON

In clause it was investigated models and factors, and also psychological mechanisms of self-realization. Self-realization systematizes different models and it is considered that, in self-realization of model «I want-to able-it is necessary» answers development of phenomena of principles of these models. Therefore, in clause in particular pays attention to opinion on A.Maslouna, K.Rodzhersina, K.A.Abulhanova's Slabyansk self-realization, B.G.Alieva, B.G.Ananeva, D.A.Leontieva, A.N.Koristeva and others. They consider that, in formalization of self-realization the important role plays very important mechanisms of identification, a reflection and integrated systems consciousness.

BİR DAHA İDARƏETMƏDƏ MƏNƏVİ-PSIXOLOJİ AMİLLƏRİN ROLU HAQQINDA

Abdullayeva Ş. Y.

psixologiya elmləri namizədi

Psixologiyanın tətbiq olunduğu sahələr çoxdur. Məhz buna görədir ki, müasir dövrdə psixologiyanın yeni-yeni tətbiqi sahələri yaranır. İdarəetmə psixologiyası belə zərurətdən yaranmışdır.

Məlum olduğu kimi, idarəetmə psixologiyası idarəetmə fəaliyyətinin psixoloji qanunauyğunluqlarını öyrənən elmdir. Yeni idarəetmə psixologiyası idarəetmə fəaliyyətini psixoloji aspektlərdən izah edir.

İdarəetmə psixologiyasının tarixinə nəzər salsaq, onun XX əsrin 20-ci illərində, məhz sənayenin inkişafı ilə bağlı yarandığını görürük. İlk dəfə A. Fayol menecmentin psixologiya ilə sıx əlaqəsi olduğunu qeyd etmiş və təşkilatın idarə olunmasının əsas prinsiplərini irəli sürmüş, idarəetmə fəaliyyətində insanlar arasında yaranmış münasibətlərin, personalın öz işinə, vəzifəsinə, özünə münasibəti kimi sosial-psixoloji amillərin mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir.

Sonralar idarəetmə nəzəriyyələri çoxaldı və onların içərisində ən geniş yayılan nəzəriyyələr kimi koqnitiv yanaşma, şəxsi yanaşma, fəaliyyəti əsas götürən yanaşma və

sosial yanaşma nəzəriyyələrini göstərmək olar. Əlbəttə ki, bu nəzəriyyələr idarəetmə prosesində insan fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini öyrənir və praktik təkliflər irəli sürür.

İdarəetmə psixologiyasının müasir vəziyyəti insan amilinin idarəetmənin mərkəzi halqası kimi, onun mahiyyəti və məqsədi kimi çıxış etməsini söyləməyə imkan verir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, insan olan yerdə (qeyd etmək lazımdır ki, insan hər yerdə mövcuddur) onun psixologiyası, yəni tələbatları və motivləri, maraq və meyilləri, koqnitiv və emosional komponentləri nəzərə alınmalıdır. Əgər idarəetmədə insanın psixologiyası nəzərə alınmazsa, fəaliyyətin səmərəliliyinə nail olmaq mümkün olmaz. İdarəetmə psixologiyası insanın psixi xüsusiyyətlərini və fəaliyyəti birgə nəzərdən keçirir. Başqa sözlə desək, idarəetmə psixologiyası insan psixikasının fəaliyyətə və eyni zamanda fəaliyyətin insan psixologiyasına və davranışına göstərdiyi təsiri öyrənir.

Qeyd etdiyimiz kimi, idarəetmə psixologiyası, hər cür fəaliyyəti yox, adından da göründüyü kimi, idarəetmə fəaliyyətini psixoloji cəhətdən

öyrənir. İdarəetmə fəaliyyətini başqa fəaliyyətlərdən fərqləndirən onun yerinə yetitdiyi funksiyalardır. Onlar hansılardır? Planlaşdırma, təşkilətmə funksiyası, kadrların seçilməsi və direktiv funksiya. Deməli, idarəetmə psixologiyası insanın psixoloji xüsusiyyətlərini və davranışını planlaşdırma, təşkilati, idarəetmə nəzarəti prosesində öyrənir.

İnsanı belə konkret praktiki fəaliyyətdə öyrənən psixoloqlar, bir qayda olaraq, üç əsas sahəyə - motivasiya, rəhbərlik, kadrların seçilməsi sahələrinə diqqət yetirirlər.

Onların üstündə ayrıca dayanaq.

İdarəetmənin mühüm funksiyalarından biri olan motivləşmə, idarəetmə menecerlərindən yüksək sosial-psixoloji biliklər və ünsiyyət mədəniyyəti tələb edir. Motivləşmə əmək fəaliyyətində insanın yaradıcı potensialından maksimum istifadə edə bilmək üçün vasitədir. Motivləşmə düzgün (qurularsa) yaradılarsa, şəxsiyyətin intellektual imkanlarından, emosional-iradi keyfiyyətlərindən, şəxsi keyfiyyətlərindən dolğun istifadə etmək üçün əlverişli zəmin yaranır.

İdarəetmənin səmərəliliyini artırmaq üçün işçiləri fəallaşdırmaq zəruri şərt kimi meydana çıxır. Təbiətən fəal varlıq olan insanı fəaliyyətə təhrik edən səbəblər məlum olarsa, onlardan istifadə etməklə işçilərin idarə

olunmasını və gələcək davranışını proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Motivləşmə haqqında çoxsaylı nəzəriyyələrin mövcud olmasına baxmayaraq, onları iki böyük qrupda birləşdirmək olar:

1) Əmək məhsuldarlığına nail olmaq üçün maddi həvəsləndirməni əsas götürən nəzəriyyələr;

2) İnsani amilləri, mənəvi-psixoloji mühiti tənzimləməklə əmək məhsuldarlığına nail olmağı əsas götürən nəzəriyyələr.

İdarəetmədə motivləşmənin rolu haqqında ilk fikirlərə F.Teylorun idarəetmə nəzəriyyəsində rast gəlinir. Maddi marağı motivləşdirmənin yeganə üsulu kimi göstərən Teylor, həmçinin maddi metodu bütövlükdə qruplara deyil, ayrı-ayrı işçilərə tətbiq etməyi təklif edirdi. Fərdi maddi mükafatlanmanı əsas metod kimi tədqiq edən müəllif mənəvi-sosial motivləri kifayət qədər qiymətləndirmirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, maddi mükafat fərdi qaydada yox, plan uyğun şəkildə verildikdə onun təhrikədiçi qüvvəsi azalır və heçə enir. Yapon mütəxəssisləri müəyyənləşdirmişlər ki, maddi mükafatın miqdarı real işdən asılı olaraq dəyişəndə (əsasən artanda) onun təsiri də xeyli artmış olur. Eyni fikri cəzalandırma haqqında da söyləmək olar. Əgər cəzalandırmadan

(motivləşdirmədə mənfi emosiya yaradan amil kimi) tez-tez və yerli-yersiz istifadə olunursa, işçi ona alışır və daha əhəmiyyət vermir.

Elton Meyonun “sosial insan” nəzəriyyəsi Teylorun nəzəriyyəsinin əksinə olaraq “iqtisadi insan” anlayışını “sosial insan” anlayışı ilə əvəz etdi. Meyo irəli sürdüyü nəzəriyyədə motivləşmənin sosial və psixoloji amillərinin vəhdətindən çıxış edərək işçi qruplarında və kollektivində sağlam, işgüzar, ahəngdar mühitin yaradılmasını motivləşmənin əsası kimi izah edirdi. Meyo idarəetmədə psixoloji amillərin nəzərə alınması yolu ilə insanların potensialından dolğun şəkildə istifadə etməyin mümkünlüyünü sübut etdi.

Müasir dövrdə əmək fəaliyyətinin məhsuldarlığını artırmaq üçün fərdin tələbatları, motivlər sistemi, fəaliyyətin insanda yaratdığı durum öyrənilməlidir. Müasir insanın maddi tələbatları ilə yanaşı özünü ifadə etmək, gördüyü işdən zövq almaq, uğura can atmaq kimi tələbatlarının təmin olunması üçün şərait yaradılmalıdır, iş prosesində yaradıcı elementlərin çoxaldılmasına xüsusi diqqət verilməlidir.

Müasir dövrdə konkret vəziyyətdən asılı olaraq fəaliyyətin səmərəliliyini təmin etmək üçün şəxsiyyətə psixoloji təsir göstərməklə yanaşı, yəni izah etmək, inandırmaq, təlqin

etmək, tənqid etməklə yanaşı, onun işlədiyi şərait ilə dəyişdirilməlidir ki, işçidə məsuliyyət hissi, xoş əhval-ruhiyyə yaransın, o, öz yaradıcı potensialını realizə edə bilsin.

Rəhbər idarəetmənin mərkəzi siması olub onu istiqamətləndirir. İdarəetmə psixologiyası rəhbəri idarəetmənin subyektini kimi səciyələndirir və onun şəxsi, işgüzar-peşə xüsusiyyətlərini, rəhbərlik üslubunu, mədəni səviyyəsini öyrənir. Qeyd etdik ki, rəhbər idarəetmənin subyektidir. İdarəetmənin subyektini idarəetmə münasibətlərində özünü təkcə rəhbər kimi deyil, həm də şəxsiyyət kimi ifadə edir. Şəxsiyyət mürəkkəb və çoxcəhətli hadisədir. Rəhbərin şəxsiyyətinin psixoloji strukturu ümumiyyətlə şəxsiyyət haqqında mövcud nəzəriyyələrə əsaslanır. Rəhbərin şəxsiyyəti bütün insanlara xas olan ümumi və psixoloji qanunlara tabe olmaqla yanaşı, spesifik peşə və şəxsi keyfiyyətlərinin özünəməxsusluğu ilə fərqlənir ki, bu da onun peşə fəaliyyəti və tutduğu vəzifə ilə şərtlənir.

İdarəetmə psixologiyası rəhbərin şəxsi keyfiyyətlərini üç qrupa ayırır:

- Rəhbərin siyasi keyfiyyətləri (yetkinliyi);
- Rəhbərin peşə keyfiyyətləri (peşəkarlığı);
- Rəhbərin təşkilatçılıq keyfiyyətləri (sosial-psixoloji, kommuni-

kativ keyfiyyətlər, insanlara təsir edə bilmək qabiliyyəti);

Bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Rəhbər işçilər, xüsusilə də idarə etmədə yüksək vəzifə tutan rəhbərlər siyasi cəhətdən yetkin olmalıdırlar. Belə ki, rəhbər təşkilatın əsas strateji xəttini və siyasətini müəyyənləşdirir. Rəhbər öz fəaliyyətində cəmiyyətdə mövcud olan ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyəti, dövlətçilik və milli maraqları nəzərə almalı, strateji vəzifələri bu günki vəzifələrlə əlaqələndirməyi bacarmalı, qəbul olunan qərarların perspektiv nəticələrini qabaqcadan görə bilməlidir. Rəhbərin siyasi yetkinliyi təkcə fəaliyyətin məhsuldarlığını artırmaqla məhdudlaşmayıb, həm də fəaliyyətin insanlarda yaratdığı mənəvi, sosial-psixoloji, siyasi nəticələri də əhatə edir. Müasir idarəetmənin mühüm vəzifələrindən biri kollektivdə sağlam mənəvi-psixoloji mühitin yaradılması, işçilərdə yüksək əhval-ruhiyyə yaradılması, məhsuldar işləmək həvəsinin oyadılmasıdır.

Rəhbərin peşəkar keyfiyyətlərinə onun peşə funksiyalarını yerinə yetirmək üçün zəruri olan şəxsi və işgüzar qabiliyyətləri daxildir. Bu keyfiyyətlərə qərar qəbul etmək və onların həyata keçirilməsinə nail olmaq, təşkilatçılıq bacarığı, planlaşdırmaq və kommunikativ keyfiyyətlər aiddir.

Rəhbərin peşəkarlığı kadrlarla işdə daha aktualdır. Belə ki, insanları tanımaq, düzgün qiymətləndirmək, seçmək, onlarla münasibətləri qurmaq, personalı məhsuldar fəaliyyətə həvəsləndirə bilmək bacarığı rəhbərin mühüm keyfiyyətlərindəndir.

Təşkilatçılıq keyfiyyətləri rəhbərin psixoloji strukturunda əsas halqadır. Təşkilatçılıq keyfiyyətlərinin əsasında rəhbərin idarəetmə vəzifələrini, məqsədlərini düzgün müəyyənləşdirmək, bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün səmərəli icra mexanizmlərini hazırlayaraq idarəetmə vəzifələrinin praktiki həllinə nail olmaq durur. Bunlarla yanaşı rəhbərin təşkilatçılıq keyfiyyətlərinə başqalarına emosional-iradi təsir etmək qabiliyyəti də daxildir. Bunlara insanlarla münasibətin qurulması, insani münasibətlərin tənzimlənməsi, kollektivdə vəzifələrin həllində yekdillik, işçilərin bir-birini başa düşməsi, münasibətlərin düzgün qurulması, işçilərə emosional təsir etmək kimi qabiliyyətlər aiddir.

Müasir idarəetmə sistemini və təfəkkür sistemini təhlil edən tədqiqatçıların fikrincə müasir idarəetmə sistemində uğurlu fəaliyyət üçün rəhbər aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmalıdır:

- geniş dünyagörüşü; - nəticəni əvvəlcədən görmək;
- situasiyanı hiss etmək qabiliyyəti; - risk etmək bacarığı;

- işə yaradıcı münasibət; - işə, özünə və işçilərinə müsbət münasibət;
- dəyişikliyə hazır olmaq; - mahiyyəti görmək və seçmək qabiliyyəti;
- əməkdaşlığa meyillilik; - müstəqillik;
- özünü və personal motivləşdirmə qabiliyyəti; - məsuliyyəti öz üzərində götürmək;

Kadrlarla iş idarəetmə fəaliyyətinin əsas məsələlərindən biridir. Kadrların düzgün qiymətləndirilməsi və seçilməsi uğurlu fəaliyyətin zəminini təşkil edir. Qeyd etdiyimiz kimi rəhbərin ən mühüm keyfiyyətlərindən biri kadrlarla işin düzgün qurulmasıdır.

Kadrlarla işin müvəffəqiyyətli olması üçün elmi araşdırmalardan istifadə edilməlidir. Psixologiyanın təqdim etdiyi müxtəlif metod və testlərdən, psixodiagnostikadan və s. səmərəli istifadə kadrlarla işin uğurla aparılmasına təminat verir. Dünyanın qabaqcıl təşkilatlarının kadrlarla bağlı uzunmüddətli proqramları olur və bunun nəticəsində təşkilatın nəinki bugünkü problemləri həll olunur, həm də strateji nailiyyətlərinin əsası qoyulur.

Kadrların düzgün qiymətləndirilməsi, seçilməsi və idarə olunması dünyanın nəhəng şirkətlərinin yüksək gəlirlə işləməsinə səbəb olur. Məsələn “Matsushita” elektrotexniki şirkətinin yüksək səmərə

ilə işləməsinin səbəbləri içərisində personalın bacarıqla idarə olunması xüsusi yer tutur.

Yaponiya menecmentində idarəetmə sisteminin 3 əsas prioriteti müəyyən olunmuşdur: insan, maliyyə, texnologiya. Göründüyü kimi insan amili maliyyə və texnologiyadan əvvəl qoyulmuşdur. Bu da idarəetmə fəaliyyətində insan amilinin ən prioritet, ən mühüm amil olduğunu sübut edir.

Müasir menecmentdə kadrların qiymətləndirilməsində müxtəlif nəzəriyyələrdən (yanaşmalardan), sistemlərdən istifadə olunur. Bunları ümumiləşdirsək qiymətləndirmə sistemində rəhbərin idarəetmə fəaliyyətinin səmərəliliyini şərtləndirən və xüsusilə diqqət yetirilməsi vacib olan aşağıdakı keyfiyyət parametrlərini göstərmək olar;

- məsuliyyət hissi, ədalətlik, prinsipiallıq, mənəvi yetkinlik (peşəkarlıq);
- qərarlılıq, intizamlılıq, enerjililik, inadkarlıq, dözümlülük (iradi keyfiyyətlər);
- məqsədyönlülük, işgüzarlıq, təşəbbüskarlıq, mütəşəkkillik (işgüzar keyfiyyətlər);
- qiymətləndirmək bacarığı, insanlarla münasibətlər və ünsiyyət qurmaq bacarığı, iş metodlarını və üslublarını, formalarını təkmilləşdirmək, əmək kollektivlərinin fəaliyyətini təşkil etmək, düzgün qərar qəbul etmək bacarığı (təşkilatçılıq keyfiyyətləri).

Ədəbiyyat:

1. Naqverdiyev B.Y. İdarəetmə psixologiyası. B., 2008.
2. Сеидов С.И. Психология менеджмента. Б., 2000.
3. Занковский А.Н. Организационная психология. М., 2000.
4. Деркач А.А. Акмеологические основы управленческой деятельности. М., 2000.

**ЕЩЕ РАЗ О ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРАХ
В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ**

Управленческая деятельность отличается от других видов деятельностей своими функциями.

Психология управления изучает поведение и психологические свойства человека в процессе управленческой деятельности.

В статье авторы в общих чертах рассматривают три фундаментальных вопросов менеджмента – мотивацию, руководство и отбор кадров.

Руководитель рассматривается как главное звено в процессе управления и отличается роль его личностных качеств в формировании мотивов и отборе кадров. В структуре личностных качеств руководителя определяются его политические, профессиональные и организационные качества.

**ONCE AGAIN ABOUT PSYCHOLOGICAL
FACTORS IN SYSTEM MANAGEMENT**

Administrative activity differs from other kinds of activities with its functions.

The psychology of management studies behaviour and psychological properties of the person during administrative activity.

In article authors in general consider three fundamental questions of management - motivation, a leadership and selection of the staff.

The leader is considered as the main part during management and the role of his personal qualities in formation of motives and selection of the staff differs. In structure of personal qualities of the head his political, professional and organizational qualities are defined.

ИНСТИНКТ САМОСОХРАНЕНИЯ И ЕГО ОТРАЖЕНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Велиев А.Х.

Азербайджанский Медицинский Университет

Художественная литература во все времена отражала коллективное мышление народа. То, что когда-то было просто песенным творчеством народа, сегодня интересует нас как форма манифестации этнической духовности. Фольклор, устное народное творчество, представляет собой наиболее достоверный памятник этнической психики, ее становления и развития. В современной этнопсихолингвистике принято говорить о национально-языковой картине мира. В лингвистике существует понятие «язык как превращенная форма». Это означает, что язык, будучи формой, тем не менее отражает на себе следы национального менталитета. Когда о языке говорят как о хранилище национальной духовности, на самом деле имеют в виду тексты и прежде всего те тексты, которые запомнились и занимают определенное место в истории культуры.

Современная азербайджанская литература не составляет исключения в этом отношении. Она вполне допускает анализ в аспекте

выявления особенностей национального менталитета. Разумеется, в этом случае на чистые национально-психические феномены будут накладываться особенности времени, но тем не менее результаты такого исследования могут иметь большое философское и культурологическое значение.

Художественная литература прежде всего должна отражать индивидуальный психический дискомфорт как типический феномен, представляющий типические явления. Например, тревога литературного персонажа может быть типологически значима в том случае, если эта тревога носит коллективный характер. На наш взгляд, основные виды психического дискомфорта, описываемые в современной азербайджанской литературе, являются типологически значимыми, так как они непосредственно отражают состояние коллективного психического феномена.

Анализ современной азербайджанской литературы свидетельствует о том, что на подсознательном уровне доминирующим инстинктом здесь выступает инстинкт

самосохранения. Это отражено как в поэзии, так и в прозе. Причем в самых разных жанрах. Случайно выбрав любой из номеров журнала «Литературный Азербайджан», можно найти сколько угодно примеров, подтверждающих мысль о том, что именно инстинкт самосохранения, мотивированный различными страхами, играет доминирующую роль в формировании различных жанров современной азербайджанской литературы.

В 6-ом номере журнала «Литературный Азербайджан» за прошлый год опубликованы афоризмы Р.Азизова. Опубликованы афоризмы в разделе «Сатира и юмор», но ни сатиры, ни тем более юмора в них особенно не наблюдается. Наше суждение вовсе не касается литературных достоинств афоризмов. Дело в том, что все они проникнуты страхом за существование нормального человека в этом мире, и при этом страх плохо скрыт за притворным смехом, т.е. смехом искусственным и неестественным.

«Уничтожая империю зла, породили несколько» (1,118).

Доминирующим и определяющим коннотацию афоризма концептом является концепт «зло». Ассоциативный механизм адресата-читателя работает по двум

направлениям. Первое направление актуализирует фоновую информацию, связанную с высказыванием президента США Р.Рейгана, назвавшего СССР империей зла. Второе – носит как коллективно-бессознательный характер, так и индивидуально-ассоциативный характер. Коллективно-бессознательный характер связан с общими и подсознательными представлениями о боли, страдании, ужасе. Такие коллективно-бессознательные страхи часто являются причиной паники, способной за считанные мгновения охватить огромное количество людей. Индивидуально-ассоциативный механизм памяти, связанный со злом, естественным образом актуализирует все знаки и символы зла, непосредственно связанные с личным опытом человека. То есть индивид вспоминает все самое плохое в своей жизни и на виртуальном уровне испытывает сильнейшее переживание. Характерно, что то, чего так боится индивид, может так и не случиться. Но независимо от реальности объекта страха, интенсивность самого переживания вовсе не уменьшается.

Афоризм Р.Азизова уничтожая империю зла, породили несколько является не столько констатацией факта, сколько выраженным стра-

хом перед тем, что еще могут натворить эти империи зла.

Можно отметить еще одну интересную особенность семантики данного афоризма. СССР был действительной империей в силу того, что он охватывал огромную территорию по всему миру. То есть факт империи, хотя бы географический, был реальностью, не подлежащей сомнению. Эту империю Рейган назвал злой, империей зла. Знак «империя» был первичным в структуре словосочетания, знак «зло» - вторичным.

В афоризме говорится о нескольких империях зла, где знак «империя» становится фикцией, поскольку одна империя не может распасться на несколько империй. Следовательно, основным знаком становится знак «зло». Знак «зло» становится здесь первичным смыслообразующим знаком. Знак «империя» – вторичным и пустым.

На глубинно-психологическом уровне, таким образом, рассматриваемый афоризм манифестирует только сильный страх перед злом этих карликовых империй. Понятно также, что прочие империи адресанта мало волнуют. Его беспокоит зло, порождаемое той конкретной империей зла, в пространстве которой он вынужден существовать. Смех кривой и не

может скрыть глубины и интенсивности тревоги, ставшей обычной для нашего современника.

«Чем беднее страна, тем больше иномарок» (1,118).

Афоризм порожден комплексом сложных чувств, среди которых и недоумение, и зависть, и злость, и обида, и жажда элементарной справедливости. Все эти чувства представлены на имплицитном уровне, но от этого не менее интенсивны. Несмотря на это, нам представляется, что наиболее сильным чувством, манифестируемым в этом афоризме, является чувство страха. Эксплицитным знаком страха является слово больше, символом страха – иномарка. Символический смысл иномарки заключается в следующем. Иномарка означает не просто «машина, сделанная за рубежом», а «роскошная машина». Следовательно, иномарка становится символом роскоши. Пугает именно роскошь, потому что роскошь одних и их преуспевание в жизни, где все дозволено, означает беспомощность перед несправедливостью этого мира и нищету других. Больше иномарок не случайно коррелирует с бедностью страны. Перед обилием иномарок выражен именно страх бедной страны. Но страна-то вовсе не

бедная, а богатая. Поэтому совершенно ясно, что здесь выражен не страх бедной страны, которая может быть и беднее (чем беднее страна), а страх бедных этой богатой страны.

«Муравьи трудятся в поте лица, не подозревая, что есть правозащитники, которые борются за их права»(1,118).

На имплицитном уровне афоризм совершенно однозначно выражает страх. Так, знак правозащитник эксплицирует комплекс беспомощности и страха. Фактически он разворачивается в крик: «наши права топчут», «нигде невозможно найти защиту от произвола», «нигде невозможно добиться справедливости». Это подтверждается дистрибуцией «не подозревая». Не подозревают они потому, что никто их не защищает. Причем не защищает не людей, а именно права. Интересна корреляция право – «законность претензии на что-то» и право – «закон». Не защищает права – нет права, юстиции, закона. Нет правозащитников, следовательно, нет права, закона.

Символ муравья даже не требует интерпретации. Все, кто лишены права на защиту, оказываются муравьями. Для муравья же характерно не то, что он

маленький и беззащитный, а то, что он трудится в поте лица.

Наверно юмор выражает следующий диалог: «Мама, почему говорят поп-дива, поп-дива, а на нашего попугая – попка-дурак? Потому что у нашего попугая нет хорошего имиджмейкера»(1,119). Или: «Интересно, в каком месте народ выбирает народных артистов» (1,119). Такого рода афоризмы могут вызвать смех, но все равно мотивированы глубинным страхом перед несправедливостями общества.

Что касается поэзии этого номера, то приведем два рубаи из Октая Рзы: «Всяк выбирает, что кому милее: Кто поклонялся трупу в мавзолее, К святыне ныне совершает хадж И о былом кумире не жалеет. Всё перепуталось – где окна, а где двери? Заглянешь в ВУЗ – ушам своим не веришь: Кто вдалбливал студентам «Краткий курс», Клеймит его теперь как чушь и ересь» (1,50).

Неприятие существующих отношений в обществе и социальной несправедливости выражены в этих рубаи совершенно откровенно. На эксплицитном уровне бичуется аморальность двурушничества, на имплицитном и поэтому реальном – социальная несправедливость.

Таким образом, современная азербайджанская литература предполагает прочтение под углом зрения манифестации в ней общественных страхов.

Под общественными страхами следует понимать тревожное состояние, охватившее все современное общество под воздействием перемен. Оно мотивировано трансформацией жизни, которая включает в себя в принципе широкий диапазон явлений от страха перед экологической катастрофой (беспощадная рубка деревьев в таком загрязненном городе, как Баку) до террористических актов, способных в мирное время унести жизни ни в чем неповинных людей. Массовое сознание становится

ущербным, находясь под постоянным давлением страха быть отравленным, изгнанным, убитым. Все эти страхи в принципе носят панический характер, что проявляется в том, что они возникают даже там, где отсутствует реальный повод для страха. Следовательно, в коллективном сознании уже сформировались виртуальные знаки страха. Художественная литература представляет собой достоверную рефлексию на эти страхи. Следовательно, актуальной задачей психологической науки является прочтение современной азербайджанской литературы в плане объяснения новых общественных страхов, их природы и лечения.

Литература:

1. Литературный Азербайджан. 2008, № 6,
2. Султанов А. Лекции по психиатрии. Баку: Азернешр, 1992.

3. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. СПб.: Питер, 2002

ÖZÜNÜ QORUMA İNSTİNKTI VƏ ONUN MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDAKI ƏKSİ

Məqalə müasir Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunub. Diqqət mərkəzində müasir insanın qorxuları və onların bədii ədəbiyyatda əksi dayanır. Müəllif göstərir ki, müasir ədəbiyyat xalqın kollektiv qorxularını əks edir və tipoloji əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, bədii ədəbiyyat xalqın zaman çərçivəsində formalaşan kollektiv psixoloji halının ən mötəbər göstəricisidir.

INSTINCT OF SELF-PRESERVATION AND ITS REFLECTION IN MODERN AZERBAIJANI LITERATURE

The article deals with the modern Azerbaijani literature. The fears of contemporary man and their reflection in fiction are in the centre of attention. The author shows that fiction reflects collective fears of nation and has typological importance. So fiction is the most competent indicator of nation's collective psychological state formed in frameworks of time.

MAGİYA PSIXOLOJİ TƏSİR VASİTƏSİ KİMİ

Qurbanova L.M.

Psixologiya elmləri namizədi

Hər hansı bir proses haqqında azacıq elmi açıqlama və ya məlumatlandırma bu sahənin mütəxəssisi olmayan, adi insanların marağının təmin olunması üçün yetərlidir. Əgər eşitdikdə ki, elm nəyi isə kifayət qədər açıqlaya bilmir, həmin sahəyə kütləvi maraq yaranır. Belə sahələrdən ən populyar hesab ediləni magiya [magiya – yunanca – mageia – cadugərlik və ya ovsunçuluq, sehrbazlıq və ya fəvqəladə təsir; maq – yunanca – maqos – kahin (büdpərəstlərdə), xadim (hər hansı ayini yerinə yetirən) və qeyri-maddi aləmə qulluq edən mənasında işlənir] sahəsidir. Magiya sahəsində avtoritet hesab edilənlər əvvəllər olduğu kimi, indi də iddia edirlər və çoxlarını da buna inandırırırlar ki, insanın energetikasına müxtəlif ayinlərlə, ovsunlarla təsir etməklə onun sağlamlığını korlamaq və ya xəstəliklərini sağaltmaq, hətta ümumilikdə taleyinin istiqamətini dəyişmək də mümkündür: insana xoşbəxtlik də nəsis etmək olar, bədbəxtlik də, onu məhəbbətlə də əhatə etmək mümkündür, nifrətlə də... Onu da sübut etməyə çalışırlar ki, tilsimlərin, caduların

köməkliylə insanın bütün arzularını da reallaşdırmaq olar. Bu fikirlərin doğru olub-olmaması müxtəlif mübahisələr doğurur. Əsasən bu mübahisələr üç istiqamətdə gedir: bu fikirlərə əks olanlar (hər bir vəchlə sübut etməyə çalışırlar ki, bu fikirlər cəfəngiyyatdır), tərəfdar olanlar (hətta faktlar da axtarıb taparaq bu fikirlərin doğru olduğunu sübut etməyə çalışırlar), bitərəf olanlar (hər iki tərəfin mübahisəsini izləyərək bitərəf qalmağa üstünlük verirlər). Bəlkə, bu mübahisənin açıq qalmasının səbəbi problemə düzgün istiqamətdə yanaşmamaqdır? Araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, həqiqətən də yanaşma düzgün deyil. Belə ki, ən sadə bir məsələdən başlayaq: əgər maqlar özlərinə tərəfdar yığmağı bacarırlarsa, hətta bu işlərindən kütləvi şəkildə gəlir əldə edirlərsə, elə bu ona işəradır ki, onlar psixoloji təsir göstərmək baxımından xüsusi bacarıq, qabiliyyət və istedadların daşıyıcılarıdır. Yalnız xüsusi istedad və qabiliyyətə malik olanlar başqalarından seçilə və eləcə də hər hansı fikirləri ünsiyyətdə olduqları insanlara təlqin və ya təqlid edərək

psixoloji təsirə məruz qoya bilərlər. Əslində güzərandə də adi insanlar arasında bir-birinə psixoloji təsir göstərənlər çoxluq təşkil edir. Ancaq buna o qədər də fikir verən yoxdur. Psixoloji təsir göstərənləri psixoloji təsirə məruz qalanlardan fərqləndirən təbii ki, onların adi olmayan qabiliyyətləri və bacarıqlarıdır. Amma baxaq: bu istedad və ya bacarıqlar xeyirxahlıq istiqamətindəmi yönəlir, yoxsa...? Araşdırmanın aparılmasına yardım edəcək bu sualın cavabını elə magiyanın bölündüyü «qara» və «ağ» adlandırılan sahələrinə istinadən açıqlayaq. Magiya sahəsinə aid məlumatlarda qeyd edilir ki, qara magiya bədxahlığa, pisliyə, ağ isə xeyirxahlığa yönəldilib. Bu isə hələ görkəmli psixoloq Z.Freydin də vaxtilə qeyd etdiyi kimi, insan xislətində olan libido (həzzə, yaşamağa meyil) və martido (ölümə, bədxahlığa meyl) ilə əlaqələndirilib [libido – həyat instinkti, martido – ölüm instinkti hesab edilib (onların digər sinonim adları «eros» və «tanatos»dur]. Bu ikili hisslərdən hər bir insanın daxilində mövcuddur. Lakin formalaşma prosesi birində gözəl hissləri daha çox inkişaf etdirirsə, bir başqasının düşdüyü şərait və ya neqativ genetik potensialı onda daha çox mənfi xislətin formalaşmasına təkan ve-

rir. Və təbii ki, elə bu niyyətdən çıxış edərək psixoloji təsir göstərmə qabiliyyəti olan insanlar psixoloji təsirə məruz qalanları ruhlandırma da bilər, və ya əksinə ruhdan salar, həyata inamını azaldar, yaşamağa həvəsini söndürər və hətta daha ağır nəticəli fəsadlar da baş verə bilər. Təbii müşahidələrdən bəllidir ki, çoxları falına baxdırır, bəxtini açdırmaq məqsədilə bəxt duası, gəlir əldə etmək məqsədilə ruzi duası yazdırır və s., hətta bəzi insanlarda falçıların qəbuluna getmək halları bir maniyaya, adətə də çevrilir. Bu işlə məşğul olanların adları müxtəlif dövrlərdə müxtəlif şəkildə adlandırılmışdır, məs; cadugər, ovsun edən, falçı, fala baxan molla (baxmayaraq ki, dinimiz bunu qadağan edir, amma insanların mollalara olan hörmətindən istifadə edənlər bu adla da fala baxırdılar), lakin dövr inkişaf etdikcə adlar da dəyişir və yeniləşir, məsələn, insan energetikasının diaqnostikasını həyata keçirənlər, həyatın gedişatını korreksiya edənlər, ekstrasenslər, kosmik fəzadan əlaqə yaradanlar, taleyin gedişatını proqnoz edənlər və s. Adlar müxtəlif ola bilər, məqsəd isə birdir: dövrü tələbatı nəzərə alaraq və müxtəlif reklam məqsədli adlardan istifadə edərək gəlir əldə etmək!

Çoxları belə hesab edir ki, magiya çox qədim tarixə malik olan bir elmdir, hansı ki, bu elmi bilməklə, elmin sirlərinə yiyələnməklə insan doğrudan da öz fəaliyyətinə xüsusi təkan verə bilər və bununla da həyatında canlanma yarada bilər. Müəyyən tarixi mənbələrdən də bəllidir ki, bəzi dövrlərdə, məsələn, şah saraylarında magiya ilə məşğul olan xüsusi insanlar olub, hətta hər hansı dövlət əhəmiyyətli qərarlar verildikən də maqlar (şamanlar, cadugərlər, öncəgörelər və s.) hökmən bu tədbirlərdə iştirak edirdilər. Bütün bu proseslər isə insanların inancları, miflər, təfəkkürü və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, psixoloji təsirə əsaslanıb, məsələn, kofedə, çayda, tasda və s. magik vasitələrlə fəal baxmanın elmi açıqlaması var: normal psixi duruma malik olan insan kofeni içəndən təxminən 10–60 dəqiqə sonra onun sinirlərinin fəaliyyətində dəyişiklik baş verir, insanın təhrik altına düşməsi güclənir və bundan istifadə edən maqlar xüsusi artistik qabiliyyətlərdən istifadə edərək psixi cəhətdən həmin insana təsir göstərə bilirlər. Təsirin qüvvəsini artıracaq müxtəlif dəmləmələr mövcuddur, hətta xüsusi otlardan çay da hazırlayırlar. Belə dəmləmələri içən insanların əsəblərində baş verən xüsusi

hallardan istifadə edərək maqlar öz məqsədli fəaliyyətlərini həyata keçirə bilirlər. Digər misal: magiya sahəsində çox geniş yayılmış «qurd yağı»nın nədən hazırlandığını özələrini professional cadugər adlandıranlar da izah edə bilmirlər, əsas odur ki, onun qorxulu bir təsir qüvvəsinə malik olduğunu inandırmağı bacarsınlar; «qıfıl açmaq», «qıfıl bağlamaq» üsullarının izahını verək: qıfıl qapını bağlamaq və ya açmaq üçün istifadə olunur, elə bu məntiqdən çıxış edərək bəxti açmaq, yolları bağlamaq kimi magik fəaliyyətlərdə simvolik olaraq qıfıldan istifadə olunur. Əslində maqlar da psixoloqlar kimi insan psixologiyasını öyrənir və ona təsir edə bilər, fərq ondadır ki, psixoloqlar hərtərəfli şəkildə təhsil alırlar, xüsusi sertifikatlı olurlar (məsələn, dövlətin təsdiqlədiyi diplom), əsasən elmi əsaslara istinad edərək testlər, eksperimentlər, psixodiagnostikalar və digər metodların köməyi ilə psixoloji diaqnoz qoyurlar və sonra psixokorreksiya, psixomaarifləndirmə, psixokonsultasiya və digər psixoloji yardım tədbirlərini həyata keçirirlər. Maqlar isə yalnız insanların inanclarına əsaslanaraq nəsil-dən-nəslə qeyri-rəsmi mənbələrdən ötürülmüş müxtəlif ayinlərin təsirindən (məs; cadu, tilsim, dua və s.) istifadə edərək psixikaya təsir edirlər.

Mahiyyəti yalnız psixoloji təsirdən ibarət magiyanın tərkibinə daxil olan və bu gün çox populyar hesab edilən sahələri növbəti ardıcılıqla sadalamaq olar: öncəgörmə (baxıcılıq, falçılıq, ekstrasenslik), cadugərlik, gözdəymə, bioenerjiterapiya, xrenomantiya (sternomantiya), nekromantiya, spiritizm.

•Görücülük (öncəgörmə).

Görücülük – müraciət edənin probleminə və onun şəxsi keyfiyyətlərinə əsaslanaraq onun yaşayış tərzini, keçmişi və gələcəyi haqqında proqnoz vermə qabiliyyətidir. Görücülük qabiliyyətini inkişaf etdirmək xüsusi məşqlər və səriştə tələb edir.

•Cadugərlik.

Cadu – insan psixikasının şüuraltı təbəqəsinə müəyyən məlumatların ötürülməsi ilə təsir edilərək iradənin qarşı tərəfin iradəsinə tabe edilməsi əməliyyatını yerinə yetirir. Cadu əməliyyatını yerinə yetirmək üçün insan haqqında ətraflı məlumat əldə edilməlidir, belə ki, onun xarakteri, davranışı, yaşayış tərzini, zəif və müsbət cizgiləri, energetik strukturu, fizionomikası (bunun üçün şəkli də tələb olunur), ailəsi haqqında (ailəsinin şəkli tələb olunur) və s. Cadu əməliyyatı zamanı qurbana çevrilən insanın psixikasının neytrallığını pozacaq və ya ona təsir edəcək

xüsusi proqram hazırlanır və həyata keçirilir.

•Gözdəymə.

Hər kəsin fərdi enerji mənbəyi mövcuddur ki, bu da onun fəaliyyətinə xüsusi təsir göstərir. Gözdəymə – psixoloji təsir səbəbindən qurbanın enerji balansında zədələnmələrin baş verməsidir. Məs; hər bir işləyən insan müəyyən fəaliyyətdən sonra yorulduğunu hiss edir və dincəlməyə tələbatını ödəməyə çalışır, dincəlmə zamanı da enerji bərpa olunaraq öz əvvəlki vəziyyətini alır. Lakin gözdəymə zamanı işləmədən də xüsusi enerji itirilir və hətta bu sağlamlıqda fəsadlarla da nəticələnir. Gözdəymə zamanı insanda psixoloji və fiziki diskomfort yaranır. Belə təsiri göstərə bilən insanlara psixologiya elmində «enerjini soran vampirlər» də deyirlər, ona görə də insanlar ünsiyyət qurduqları insanın enerjini almaq qabiliyyətini hiss etdikləri zamanı qorunmaq üçün müəyyən əks təsirlər göstərməyi bacarmalı və hər vəchlə özünün psixoloji müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirməlidir. Gözdəymə düşünülmüş və ya qeyri-ixtiyari şəkildə baş verə bilər. İxtiyari gözdəymə zamanı qarşı tərəfə planlaşdırılmış şəkildə psixoloji təsir göstərilir, qeyri-ixtiyari gözdəymə zamanı isə bu proses

planlaşdırılmamış şəkildə baş verir.

• Bioenerjiterapiya – enerjinin müalicəsi və ya bərpası ilə məşğul olan sahə; xrenomantiya (sternomantiya) – əllərdə mövcud olan cizgilərə istinad edərək insanların falına baxma, talelərinin gələcəyindən xəbər vermə əməliyyatlarını əks etdirən sahə; nekromantiya – ölüm dünyasını öyrənən və ölmüş orqanizmlərin təsirindən istifadə etməklə bir sıra magik əməliyyatları həyata keçirən sahə; spiritizm – ruhların çağırılması və onların köməkliyindən istifadə etməklə fala baxma. Bütün bu sadalanmış sahələrin əməliyyatları yalnız psixoloji təsirə və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi insanların inanclarına əsaslanır.

Ədəbiyyat:

1. Клышников – Комаров и К. Черная и белая магия. Москва; Товарищество. 1992, 250 стр.
2. <http://psi-world.narod.ru/>
3. [http://x-zoid.aecru.org/wiki/158/779_\"Парапсихология\"](http://x-zoid.aecru.org/wiki/158/779_\)
4. [www.psylib.ukrweb.net/.../txt01. htm](http://www.psylib.ukrweb.net/.../txt01.htm)

İnsan yeganə canlı varlıqdır ki, öz iradəsi ilə təbiətdə bir sıra dəyişikliklər edir və yeganə canlı varlıqdır ki, ağıla sahibdir. Ağıl insanın bədənini idarə etməsi üçündür və iradənin tərbiyə olunmasında da ağıldan istifadə edilir. Hər kəsin şəxsi həyatında çətinliklər mövcuddur. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması zamanı insan öz ağılına güvənməlidir, təəssüf ki, probleminin həlli zamanı acizliklə üzləşən bir çoxları maqlara müraciət edirlər. Belələrinin həqiqətən psixoloji yardıma ehtiyacları var, belə psixoloji yardımın alınması üçün də yalnız psixoloqlara müraciət etmək məsləhətdir.

5. [kit-fili.narod.ru/.../psi_mag. htm](http://kit-fili.narod.ru/.../psi_mag.htm)
6. ru.wikipedia.org/wiki/Оккультизм
7. [ru.wikipedia.org/wiki/ Некро- мантия](http://ru.wikipedia.org/wiki/Некромантия)
8. womancentr.ru/077.htm
9. www.2pgr.ru/sglaz.php

МАГИЯ КАК СРЕДСТВО ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ВЛИЯНИИ

Магия – способность управлять течением энергетических процессов посредством собственной развитой воли. Маг – тот, кто использует магические взаимодействие между людьми и процессами.

В статье, названной «Магия как средство психологической влиянии», раскрывается психологический суть магии. Объясняются теория магических операций, так и примеры заклинаний. Определяется что, практическая магия представляет искусство воздействия человеческой волей на эволюцию живых сил природы и все это связано только с психологическим влиянием.

MAGIC AS MEAN OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCING

Magic – ability to manage the flow of power processes by means of the own developed will. Magician – that, who uses magic co-operation between people and processes.

In ithe article, adopted «Magic as mean of psychological influencing», the psychological opens up essence of magic. Speak theory of magic operations, so examples of invocations. Determined that, practical magic presents the art of influence human will on the evolution of manpowers of nature and all of it is related only to the psychological influencing.

AİLƏDƏ VALİDEYN MÜNASİBƏTLƏRİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nəstərən Həsənlı

*Bakü Dövlət Universitetinin
psixologiya kafedasının aspirantı*

Məlumdur ki, insanın inkişafı elə bir prosesdir ki, onu dörd əsas hissəyə və yaxud parametərə bölmək olar: fiziki inkişaf, informasiya almaqla inkişaf, emosional inkişaf və ictimai inkişaf. Bu parametrlərin hər birinin inkişafın xüsusi bir tərəfini göstərməsinə baxmayaraq, onların arasında mühüm qarşılıqlı asılılıq mövcuddur. Məsələn, informasiya almaq məharəti ola bilsin ki, uşağın fiziki, emosional və ictimai təcrübə inkişafı ilə bağlı olmasın. Kifayət dərəcədə cismi, emosional (ruhi) sağlamlığa malik olan uşaqlar müxtəlif, rəngarəng ictimai faktlarla qarşılaşır, daha çox ziddiyyətli mövqedə olan uşaqlardan bir çox şeylər öyrənirlər.

Tədqiqatçıların hesab etdiyi kimi, ictimai inkişaf həyatın öyrənilməsindən, informasiyasını dərk edilməsindən və emosional (ruhi, hissi) əks təsirlərdən bəhrələnir və onun əsasında formalaşır. Nəticədə hər bir parametr başqa bir parametrin inikası kimi qiymətləndirilə bilər.

Bizim bu günkü həyatımız əvvəlcə baş vermiş hadisələrdən təsirlənmiş olur. Psixoloqlar, xüsusilə uşaqlığın ilk çağlarında olan təcrübələrin fərdin sonrakı mərhələlərdəki həyatının mərhələlərində harmoniyalaşmasına təsir etdiyini göstərir. [1].

Araşdırmalar göstərir ki, ailədə uşaqların ilk təcrübələri onun böyük yaşlarında pessimizm ya digər psixoloji problemləri ilə əlaqədardır [2]. Pərişan, kədərli adamla adətən kədərli olmayan adamlardan fərqləndirən hal kimi daha çox valideynlərinin kənarlaşdırıcı, biganə, haqsız olduğu qeyd edilir. Öz valideynlərinin evlənməsini uğursuz sayan adamlarda valideynlərinin evlənmələrini uğurlu sayan adamlarla müqayisədə daha çox psixoloji problemlər müşahidə olunur və onlar həyatdan daha az razı olduqlarını bildirirlər.

64–74 yaşlı 367 nəfər arasında müəssisə şəklində aparılan bir tədqiqatda nəticələr göstərmişdir ki, bu adamların valideynləri ilə olan ilk təcrübələri onların yaşlı dövründəki sağlamlıqlarına təsir göstərmişdir [2].

Südəmər vaxtından yeniyetmə yaşınadək orta təbəqədən olan 75 uşaq üzərində uzun müddət aparılan tədqiqat göstərmişdir ki, uşaqlar həddən-ziyadə çox kobud və düşmən xarakterli olmuş, onların emosiyaları mənfi olmuşdur (iztirab, kədər ya biganəlik hissi) və yeniyetmə yaşlarında onlar daha az emosional və ictimai harmoniyaya malik olmuşlar [3]. Bu tədqiqatçılar onların emosional rəftarları vasitəsilə hələ uşaqlıq çağlarında yeniyetmələrin harmoniyasını əvvəldən görə bilmişdilər. Buna görə də vaxtından əvvəl müdaxilə etmək sonrakı rəftar və harmoniyalaşma problemlərini yaxşılaşdırmağa imkan yaradır.

Bu tədqiqatlar sonrakı ictimai rəftarları ilkin əxlaq və xarakter nümunələrini göstərən başqa tədqiqatlarla eynidir [4, s.23-24].

Uşaqlar məhəbbətlə dünyaya gəlirlər. Amma onun ifadə tərzı elə bir məharətdir ki, onu sonralar öyrənirlər [4, s.21-23]. Bu mənada valideyn-övlad münasibətlərinin psixoloji tərəfləri ailənin bütün inkişaf mərhələlərində formalaşır və uşağın sosiallaşma prosesində mühüm rol oynayır.

Valideynin rəftarı, təfəkkür tərzı uşağın rəftarının formalaşmasına və xarakter xüsusiyyətlərinə mühüm təsir göstərir. Bir çox böyük

şəxsiyyətlər öz valideynləri ilə çox yaxşı və dost əlaqələrə malik olmuşlar. Valideynlə övladlar arasında olan yaxşı münasibətlər uşaqlarda şad əhvali-ruhiyyə və az nigarançılığın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Valideynlərlə övladlar arasında qarşılıqlı hörmət və məhəbbətin olması ən yaxşı əlaqə göstəricisi hesab olunur. Etimad və təhlükəsizlik hissləri, uşaqların valideynlərlə məsləhətləşməyə və onlara müraciət etməyə cürət etməsi valideynlə övladlar arasında olan bəyənilmiş və qəbul olunmuş mühüm göstəricilər hesab olunur. Bəyənilmiş və azad əlaqə ailədə elə əlverişli mühit yaradır ki, uşaqlar onun sayəsində tam azad şəkildə öz istəklərini bəyan edir və elə bir şəxsiyyət təkamülünə çatırlar ki, uğurlu şəkildə həyatın cürbəcür amilləri ilə harmoniyalaşırlar, həvəslə, rəğbətlə ailə məsuliyyətlərini qəbul edirlər.

Digər bir tərəfdən isə öz övladları ilə düzgün və xoşəqlən münasibəti olmayan valideyn uşaqların valideyndən soyumasına səbəb olur. Valideynin qayğısı və məhəbbətindən məhrum olan uşaqlar çalışırlar ki, hər cür mümkün vasitə ilə öz çatışmamazlıqlarını aradan qaldırsın. Belə uşaqlar artıq dərəcədə başqalarının razılığını, məhəbbətini, diqqətini cəlb etməyə çalışır.

Ailədə psixoloji iqlimin pozulması uşaqların təhsilinin inkişafına mənfi təsir göstərir. Ailədə keçmə-keşin, gərginliyin olması, fiziki və emosional, mənəvi zərbələr, valideyn tərəfindən uşaqların kənarlaşdırılması, onun tərbiyə olunmasına səhlənkarlığı, tənqid edilməsi, uşağın təhlükəsizliyinə qarşı düşmən münasibət uşaqların izzəti nəfsini zəiflədir, onda iztirabın, gərginliyin və qorxunun yaranmasına səbəb olur, uşaqların təhsildə müvəffəqiyyətləri qarşısında maneələr yaradır. Boşanma da mənfi bir haldır və uşaqların ağırlı həyəcanlarının təhrik olunmasına, özlərinin itirməsinə, inamsızlığına səbəb olur [5]. Uşaqların çoxu təxminən bir il ərzində yenidən öz müvazinətlərini əldə edirlər, öz normal zehni inkişaflarını dayandırır. Lakin bu ilkin stress, ola bilsin ki, uşaqların nisbətən şiddətli dərəcədə emosional və ictimai gərginliyinə çevirilir, onun təhsilinə mənfi təsir göstərir [6]. Boşanmanın uzunmüddətli təsirləri uşağın ictimai, emosional və qavrama inkişafına mənfi təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, valideynliyin keyfiyyət xüsusiyyətləri və ailə münasibətləri uşaqların ictimai, psixoloji harmoniyasına və təhsilinə həm milli adət-ənənələrlə qurulan ailələrdə və həm də qeyri-milli

adət-ənənələrlə qurulan ailələrdə olsun çox güclü təsir göstərir. Tək valideynli uşaqlar boşanmış ailələrdə yaşayırlar və, hər iki valideyni olan ailələrdə yaşayan uşaqlarla müqayisədə, onların davranışlarında problemlər yüksək olur, onlar ictimai işlərdə, təhsil müvəffəqiyyətində, özlərini anlamaqda ən aşağı göstəricilərə malik olurlar.

Tək valideynli ailələrdə böyüyən uşaqlar, xüsusilə anası ikinci dəfə ərə getməmişdirsə, hər iki valideyni ilə birgə yaşayan uşaqlarla müqayisədə daha çox yoxsul vəziyyətdə yaşayırlar. Onların təhsil müvəffəqiyyəti zəif olur, çoxu məktəbdən xaric olunurlar [1]. Bundan əlavə onlar arasında emosional, davranışlarında, həmçinin sağlamlılıqlarında, xəstəliyə qarşı həssas olmalarında problemlər yaranır, hətta onlarda zəhərlənmə halları belə daha çox olur [2].

Həyatın stress törədici hadisələri və onun ananın psixoloji sağlamlığına təsiri təkvalideynli uşağı ikivalideynli olan uşaqlara nisbətən çox fərqli dərəcədə təsir altına salır. Problemlər yaradan rəftarların azalma dərəcəsi tək valideynli uşaqlarda stres halları yüksək həddə, onların ictimai işlərə yararlılığı və təhsil səviyyələri çox aşağı həddə olur. Yaxşı iqtisadi mənbəyə malik olan ailələrin uşaqları və

uşaqların təhsilindən daha yaxşı nəticələr gözləyən ailələr təhsildə daha çox yaxşı, sabit fəaliyyət göstərirlər[5, s.195-198].

Elə ki, uşaq valideynlərindən biri ilə və ya valideyni əvəz edənlərin biri ilə daha çox bağlılıq əldə etdi, onlar arasında olan uzunmüddətli ayrılıq ona daha çox mənfi təsir göstərir.

Məhrumluq dövrü nə qədər uzun olarsa, bu təsir daha çox özünü göstərmiş olur. Deyildiyi kimi, bu cür uşaqlar bir növ pessimizm hisslərinə və qapalı olmaq hissinə düşər olur, quru, qaşqabaqlı və ruhsuz olurlar, isti-səmimi üflət göstərmir, sədaqətli dost olmur, lütfukar ola bilmirlər.

Bəzi uşaqlar valideynlərinin yanında böyüməsinə baxmayaraq, valideynlər uşaqların ehtiyaclarını eşq və məhəbbətlə yerinə yetirə bilmədikdə və onları təhlükələrdən qoruya bilmədikdə, valideynlərdən məhrum olmaq dərəcəsinə düşər olurlar. Uşağını istəməyən valideyn onu özündən kənarlaşdırır, ya da onu kifayət dərəcədə qoruya bilmir, sanki döğrudanda onu tərk etmiş olur, başlı-başına buraxır, onu valideyndən məhrum olmağa düşər edir [5, s.213-214].

Aşağı təbəqə aşağı təhsil və daha az gəlirə malikdir. Burada aşağı ictimai vəziyyətə malik olan

ailələrin uşaqların ehtimal olunan təlim-tərbiyə şəraitinin təsirini orta təbəqənin uşaqların həyatı ilə müqayisə edən tədqiqatçılar göstərmişlər ki, aşağı gəlir, qeyri-münasib həyat şəraiti, qeyri-münasib məhəllələrdə məskunlaşmaq yaşamaq deməkdir. Bu yerlərdə cinayət göstəricisi yüksək olur, ictimai-sosial və ailə problemləri də maksimum həddə olur. Bu ailələrə kifayət dərəcədə tibbi xidmət göstərilir, ölüm-itim halları çox olur, fiziki və psixi xəstəliklərə mübtəla olmaq faizi də yüksəkdir. Təsadüfi ölüm halları, intihar və qətlər də çox olur. Ərdə olmayan cavan hamilə anaların və sairələrin çox olması ehtimalı vardır. Alkoqollu içkilərdən və başqa zərərli maddələrdən istifadə olunur, hamiləliyin qarşısının alınması gözlənilmir. Buna görə də tez doğulan və patologiyalı uşaqların dünyaya gəlməsi halları baş verir və onlara ülfət bağlamaq çox çətin olur. Bu vəziyyətin nəticələrindən biri uşaqlara əziyyət verilməsidir [3].

Aşağı ictimai-iqtisadi səviyyəyə malik olan ailələr əvvəlcədən nəzərdə tutulmayan hadisələrin burulğanında – xəstəliklər, peşəsinə-işini itirmək, başqa təhlükələrə düşər olmaq, müxtəlif qanunla bağlı cətinliklərə düşmək, təhsil cətinlikləri və digər ailə problemləri burul-

ğanına düşüb onların əsiri olurlar. Aşağı gəlirə malik olmaq mülkiyyətin sığortası, qocalıq və sağlamlıq sığortasının aşağı olması ehtimalı mənasındadır.

Aşağı ictimai-iqtisadi vəziyyətə malik olan ailələr özlərini müdafiə etmək və öz əsas ehtiyaclarını ödəmək üçün çox çalışmalı olurlar. Bu ailələr, adətən, tək valideynli ailələrdir və bu cür ailələrdə ata daha fəal rola malik deyil və övladların qorunub saxlanılmasında fəal rol oynayır [4]. Belə bir həyat şəraiti nəticəsində aşağı ictimai-iqtisadi vəziyyətə malik olan ailələr daha çox stres və iztirab keçirirlər və bu stres onların öz vəzifələrini yerinə yetirməsi tərzinə xeyli təsir göstərir. Aşağı ictimai-iqtisadi təbəqədən olan 585 uşağın üzərində aparılan tədqiqat göstərdi ki, uşaqların sosiallaşma prosesinə təsir göstərən mühüm amillər aşağıdakılardır: ictimai-iqtisadi vəziyyət şiddətli tənbeh olunması, ananın səmimi ünsiyyətinin olmaması, böyük yaşlıların kobud hərəkətləri ilə təmasda olmaq, kobud hərəkətlərin dəyərləndirməsi, ailədə stres yaradan amillərdən ananın ictimai himayəsinin olmaması, davamlı-səbatlı yaşlılar kollektivinin olmaması və təhrikəddici öyrənmənin olmaması. Bu 8 ictimailəşmə (harmoniyalaşma) faktoru uşağın so-

siallaşmasını müəyyən edir [4, s.239].

Son illərdə alkoqollu adamların övladlarının problemlərinə və alkoqol istifadə olunan ailələrdə uşaqların tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Alkoqola meyilli insanların uşaqları həm uşaqlıq dövründə, həm yeniyetmə, həm də böyük yaş dövründə müxtəlif növ stres və rəftar problemlərinə mübtəla olmaq təhlükəsinə məruz qalırlar.

Alkoqollu adamların uşaqları irsi alkoqolizmə düçar olmaq təhlükəsi ilə üzləşirlər.

Xüsusilə, ata və oğul arasında münasibət olduqda oğlanın özü alkoqolizmə yuvarlanması təhlükəsi ilə üzləşir [6]. Alkoqollu adamların özləri hətta anadan olarkən övladlığa götürülmüş olsalar da, valideynin alkoqollu olub-olmamasından asılı olmayaraq qeyri-alkoqol olmayan şəxslərdən dörd dəfə çox alkoqolizmə düçar olmaq ehtimalına malik olurlar.

Rüşeymin-embriyonun alkoqollu olması əlamətlərindən biri anaların hamiləlik dövründə alkoqol sui-istifadə etməsi mühüm amillərdən biridir. Bu uşaqlar psixoloji cəhətdən müalicə olunmaq təhlükəsi ilə üzləşməli olurlar (Rossa və əməkdaşları 1993). Pərişanlıq, iztirab, çətin rəftarlar alkoqol adamların övladları arasında

geniş yayılmışdır (Tubman 1993). Bəzi əldə edilən nəticələrdə təklif olunur ki, valideynin alkoqol olması ola bilsin ki, uşağın idrak inkişafına, zərif hərəkətlər etməsinə (rassamlıq, tətbiqi, incisənət uzrə əl işləri görməsinə), zehni inkişafına, ictimai inkişafına (kollektiv idman oyunları yerinə yetirməsinə) təsir etsin.

Alkoqolçu valideynlər ictimaiyyətə zidd hərəkət edərlərsə ya pərişanlıqdan əziyyət çəkərlərsə, uşaqları ictimaiyyəti tanımağa, dərk etməyə lazımi həyəcana təhrik edə bilməzlər və ona lazımi təcrübələr verə bilməzlər (Nol və əməkdaşları, 1992). Alkoqolizmin valideynə və ailəyə təsiri elədir ki, vali-

deyn-övlad əxlaq normalarının və ər-arvad əlaqələrinin pozulmasına səbəb olur. (Tubman 1993). Alkoqolizmə düçar olmuş ailədə ittifaqın olmasını, müsbət unsıyyətin yaranmasını, xoşagələn əlaqələrin mövcud olmasını aradan qaldırır və uşaqlarda ictimaiyyətə zidd rəftarlara, stresə çevirilir. İstirahət günləri zamanı ailənin bir yerə toplanması mərasimləri valideynlərdən birinin məst olması ilə dağılır. Beləliklə, hətta xoş vaxtlar belə stresin, keçməkeşin yaranmasına səbəb olur. Alkoqola düçar olmuş ailələrdə tərbiyə üsulu davamlı və səbatlı deyil, valideynin istiqamətləndirməsi və himayəsi aradan qalxır.

Ədəbiyyat:

1. Əhədi Həsən. İnkişaf psixologiyası. Yeniyetmə və cavanlıq çağları psixologiyasının əsas məfhumları. Tehran, 1999 (fars dilində)

2. Kerrin V. İnkişaf psixologiyasının öncülləri. Tehran, 1994 (fars dilində)

3. Biller R. Təhsil zamanı psixologiyanın tətbiqi. Tehran, 1988 (fars dilində)

4. F. Filip Rays. İnsanın inkişafı, anadan olandan ölümədən inkişaf-

ın psixologiyası. Tehran, 2008 (fars dilində)

5. Kartles Ç. Uşaqlara ictimai məharətlərin aşılınması. Tehran, 2007 (fars dilində)

6. Moris Revez. Tərbiyənin mərhələləri. Tehran, 1974 (fars dilində)

7. Vəziriyən Möhsun və başqaları. Narkotik maddələrdən sui-istifadə edənlərin müalicəsi. 4-cü çap. Tehran, 2003 (fars dilində)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕДУ РОДИТЕЛЯМИ И ДЕТЬМИ В СЕМЬЕ

Поведение родителей, их образ мышления оказывает существенное влияние на формирование поведения детей. Многие великие люди находились со своими родителями в хороших дружеских отношениях. Добрые взаимоотношения между родителями и детьми формируют у детей оптимистический взгляд на мир и сводят к минимуму возможность появления стрессов. В семьях с низким уровнем жизни, или где один из родителей – алкоголик, обычно проблем с воспитанием больше.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MUTUAL RELATIONS TO HONEY PARENTS AND CHILDREN IN THE FAMILY

The behaviour of parents, their mentality makes essential impact on formation of behaviour of children. Many great people were with the parents in good friendly relations. Kind mutual relations between parents and children form at children an optimistic view on the world and reduce possibility of occurrence of stresses to a minimum. In families with a low standard of living or where one of parents – the alcoholic, usually with education is more than problems.

MÜASİR PSIXOLOGİYADA ÖZÜNÜAKTUALLAŞDIRMA PROBLEMI VƏ ONUN PSIXOSOSIAL ƏSASLARI

Yusifova R.N.

*ADPU-nun psixologiya
kafedrasının aspirantı*

Özünüaktuallaşdırma problemi müasir psixologiyada ən aktual problemlərdən biridir. Bu problemə humanist istiqamətin nümayəndələri E.Fromm, Q.Ollport, C.Kelli, K.Rocers və b. məşğul olmuşlar. Lakin məhz Abraham Maslou özünüaktuallaşdırma problemini ətraflı öyrənmişdir. Özünüaktuallaşdırma psixoloji sağlamlığın mühüm şərtlərindən biri sayıldığı üçün onun mahiyyətini daha hərtərəfli öyrənmək zəruridir. İnsan anadangəlmə pozitiv və konstruktiv inkişaf potensialına malikdir, müvafiq şərait, mühit olduqda bu potensial reallaşa bilər. İnsanların çoxu onların kamilləşməsinə bəzən mane olan müxtəlif şəraitlərin əsiri olurlar. Əgər insanlar özlərini aktuallaşdırmaq istəyirlərsə, onlar cəmiyyətin məhdudiyyətlərini aşmalı və öz defisitar tələbatlarını ödəməlidirlər. İnsan təbiətən yaxşı və özünükamilləşdirməyə (özünütəkmilləşdirməyə) qadirdir. İnsana ətraf mühit, şərait mane olmasa, mahiyyət etibarı ilə o, daim şəxsi inkişafa doğru gedir, yaradıcılığa,

özünü tapmağa meyil göstərir. Özünüaktuallaşdırma nəzəriyyəsi insanın unikal olmasını və onda çoxlu potensialın olmasını qeyd edir. İnsanların əksəriyyəti, hətta bəlkə hamısı daxilən təkmilləşməyə ehtiyac duyur və bunu axtarırlar. Aparılmış tədqiqatlar belə nəticəyə gətirib çıxarıb ki, bizim malik olduğumuz potensialların realizə edilməsi təbiidir və vacibdir (mütləqdir). Özünüaktuallaşdırma insanın öz şəxsi imkanlarını tam şəkildə üzə çıxarması və inkişaf etdirməsidir. Özünüaktuallaşdırma insanın imkanlarına uyğun şəxsiyyət olması kimi xarakterizə edilir. Lakin yalnız bəziləri – bir qayda olaraq, istedadlı insanlar buna nail olur. Özünüaktuallaşdırma səviyyəsinə çatmış insan bütün istedadını, qabiliyyət və potensialını tam şəkildə istifadə etməyə çalışır. Beləliklə, özünüaktuallaşdırma biz insanların öz potensialımızdan maksimum istifadə etməklə əldə etdiyimiz zirvədir. A.Maslounun sözləri ilə desək, musiqiçi musiqi ilə, rəssam rəssamlıqla, şair şeir yazmaqla məşğul olmalıdır. Onda

onlar özləri kimi olacaqlar. İnsanlar öz təbiətlərinə sadıq olmalı, hansı sahədə özlərini təsdiq edə bilərlərsə, o sahəni seçməlidirlər (8.s.25). Həyatı boyunca özünüaktuallaşdırma bilən insanlar əhalinin bir faizdən az hissəsini təşkil edir. Digər insanlar isə sadəcə olaraq öz potensiallarını görmürlər, onun mövcudluğundan xəbərsizdirlər və özünüaktuallaşdırmanın faydasını anlamırlar. Bu insanlar öz qabiliyyətlərinə şübhə ilə yanaşır, hətta onlardan qorxurlar və bununla da özünüaktuallaşdırma şanslarını azaldırlar. Bu halı A.Maslou «İon kompleksi» adlandırmışdır. Bu insana özünütəkmilləşdirməyə mane olan müvəffəqiyyət qorxusu ilə xarakterizə olunur. İnsanların özünü aktuallaşdırması üçün buna şərait yaradan cəmiyyət olmalıdır. Elə bir cəmiyyət ki, insan burada öz potensialını tam şəkildə açə bilsin. Əhalinin hansısa hissəsinə qarşı münasibətdə sosial və mədəni mühit müəyyən normalarla özünüaktuallaşdırma tendensiyasını böğür. İnsanın özünüaktuallaşdırmasına mane olan səbəblərdən sonuncusu kimi A.Maslou təhlükəsizlik tələbatının yaratdığı mənfi təsirləri qeyd edirdi. İnkişaf insandan daim risk etmək, sərf etmək, köhnə vərdislərdən imtina etmək bacarığını tələb edir. Bu isə cəsarətli olmağı

tələb edir. İnsanda qorxu və həyəcanı gücləndirən hər şey onun təhlükəsizlik və müdafiə axtarışına qayıtmaq meyilini də gücləndirir. Həqiqətdir ki, insanların çoxu spesifik vərdisləri saxlamağa meyil edirlər, daha dəqiq, köhnə davranış tərzinə meyil göstərirlər. Özünüaktuallaşdırma tələbatının reallaşması üçün isə bizim yeni ideya və sınaqlara açıq olmağımız gərəkdir. Təhlükəsiz, mehriban, qayğıkeş mühitdə tərbiyə alan uşaqlar inkişaf prosesi haqqında daha sağlam təsəvvürlərə malik olurlar. Qıssası, sağlam şəraitdə yəni, insanın əsas tələbatlarının ödənilməsinə heç nə mane olmadıqda insanın inkişaf prosesi ona məmnunluq hissi bağışlayır və insan mümkün qədər yaxşı olmağa çalışır. Özünüaktuallaşdırma – bizim ola biləcəyimiz insan ola bilməkdir, potensialımızın zirvəsinə çatmaqdır. Vacib deyil ki, özünüaktuallaşdırma incəsənət əsərinin yaradılmasında ifadə edilsin. Valideyn, idmançı, tələbə, müəllim və ya fəhlə – hamı görükləri işi ən yaxşı surətdə yerinə yetirməklə öz şəxsi potensiallarını aktuallaşdırma bilərlər. Özünüaktuallaşdırmanın spesifik formaları çox müxtəlifdir. A.Maslounun tələbatlar iyerarxiyasında tələbatlar aşağıdan yuxarı doğru gedir və son mərhələni–tələbatların zirvəsini

özünüaktuallaşdırma tələbatı: potensialın reallaşdırılması təşkil edir. Fizioloji tələbatlar, təhlükəsizlik tələbatı, mənsubolma və məhəbbət tələbatı, özünəhörmət tələbatı kifayət qədər ödənildikdən sonra ön plana özünüaktuallaşdırma tələbatı keçir. O, özünüaktuallaşdırma nəzəriyyəsini 3 əsas kontekstdə izah etmişdir (7, s.40):

1. Özünüaktuallaşdırmış şəxsiyyətlər;

2. Yüksək (fövqəl) həyəcanlar. Həyəcanların zirvəsi;

3. Özünüaktuallaşdırma inkişaf prosesi kimi.

A.Maslou özünüaktuallaşdırma problemini 5 aspektdə öyrənmişdir:

a) özünüaktuallaşdırmış şəxsiyyətlərin tədqiqi;

b) insan motivasiyası nəzəriyyəsi;

c) özünüaktuallaşdırma şəxsiyyətin inkişaf prosesi və mexanizmi kimi;

ç) yüksək həyəcanlar özünüaktuallaşdırmanın epizodları kimi;

d) metamotivasiya nəzəriyyəsi.

Özünüaktuallaşdırmış şəxsiyyətlərin tədqiqi. Özünüaktuallaşdırmış şəxsiyyətlər azlıq təşkil edir və onlar psixoloji sağlam (yetgin, inkişaf etmiş) və insani mahiyyətini maksimal şəkildə ifadə etmiş insan nümunəsidirlər. Özünüaktuallaşdırmış insanlarda güclü

ifadə olunan sosiallaşma (digər insanlarla produktiv və səmimi qarşılıqlı əlaqəyə hazırlıq) və ümuminsan maraqlarına yönəlişlik parlaq ifadə olunan fərdiyyətlə (individuallıqla) vəhdət təşkil edir. Əslində bütün insanların özünüaktuallaşdırmağa ehtiyacı var və bu psixoloji sağlamlığın əsas şərtlərindən biridir. Mövcud potensiallarını reallaşdırma bilməmək fikri özünüaktuallaşdırmamış insanlarda şüuraltı səviyyədə mövcud olur. Vaxtaşırı şüuraltı səviyyədə fəal şüur səviyyəsinə keçərək, insanın psixoloji durumunda gərginlik əmələ gətirir və onda natamamlıq kompleksi – sanki nəyinsə çatmadığı fikrini yaradır.

Motivasiya nəzəriyyəsi. A.Maslounun motivasiya nəzəriyyəsində instinkt anlayışına yenidən baxılır. O, instinkt anlayışını baza tələbatlar (basic needs) anlayışı ilə əvəz edir. Onlar insan təbiətini və növ spesifikasiyasını ifadə edirlər və bu mənada onlar instinktoid təbiətə malikdirlər. İnstinktlərdən fərqli olaraq onlar inkişaf etməmiş qala bilərlər. Belə ki, onların anadangəlmə instinktiv komponenti zəifdir və xarici mühit (mədəni) təsirləri ilə bağlı başqa faktorlarla asanlıqla qarışır.

A.Maslou 5 qrup baza tələbatlarını ayırır (8, s.38):

1) fizioloji tələbat (aqlıq, susuzluq, cinsi meyl, yuxu və s.);

2) təhlükəsizliyə olan tələbat (güvən, müdafiə, nizam);

3) ünsiyyətə (kontakt) və məhəbbətə olan tələbat

4) qəbul olunmağa, dəyəərə, hörmətə (o cümlədən, özünəhərmətə) olan tələbat

5) özünüaktuallaşdırmağa olan tələbat

Bu tələbatlar qrupu iyerarxiya əmələ gətirir. Aşağı tələbatlar – fizioloji tələbatlar ödənilmədikdə, bütün fəallıq onların təmin olunmasına yönəlir, digər tələbatlar isə o anda fərd üçün mövcud olmur. Fizioloji səviyyədə olan tələbatlar ödənildikdə, onlar davranışı müəyyən etmək qüvvəsini itirir. Daha sonra təhlükəsizliyə olan tələbatın növbəsi gəlir və s. Ümumiyyətlə, yüksək səviyyəli tələbatlar davranışı o zaman motivasiya edir ki, aşağı səviyyəli tələbatlar təmin edilmiş olsun. İnsanların çoxunda aşağı səviyyəli tələbatlar ödənilmədiyi üçün onlar həyatları boyu məhs bu tələbatların ödənilməsinə istiqamətlənirlər. Lakin A.Maslou tərəfindən tərtib edilən iyerarxik ardıcılığın pozulması da istisna edilmir və həmçinin aşağı səviyyəli tələbatların ödənilmədiyi halda davranışın yüksək tələbatlarla determinə olunmasının mümkünlü-

yünü də qəbul edilir. Lakin bu istisnalar qaydanı pozmur. Bir qayda olaraq, mütləq sağlam, normal, xoşbəxt insanların qidaya, mənzilə, təhlükəsizliyə, özünəhərmətə, məhəbbətə olan tələbatları ödənməmiş olur. Belə insanlarda onların yerini tamamilə özünüaktuallaşdırma tələbatı tutur. Göründüyü kimi, özünüaktuallaşdırma prosesinə baxışlarda ziddiyyətli məqamlar mövcuddur. Bir tərəfdən insanın özünüaktuallaşdırması üçün onun defisitar tələbatlarının ödənilməsi zəruri sayılır, digər tərəfdən isə göstərilir ki, hətta insanın aşağı səviyyəli tələbatları ödənilmədiyi halda belə o, özünü aktuallaşdırma bilər. Əslində isə hər iki ziddiyyətli fikrin özündə həqiqət var. Məsələn, məlumdur ki, N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.Ə.Sabir kimi dahi şəxsiyyətlərin çox böyük maddi çətinlikləri olub, lakin onlar potensiallarını maksimal şəkildə reallaşdırma biliblər. Digər tərəfdən isə gündəlik həyatda ən kiçik sosial qayğılar insan düşüncəsində dominantlıq edərək, onu ali məramlardan uzaqlaşdırır. Bəs bunun izahı nədədir? Fikrimizcə, özünüaktuallaşdırma insanın sosial vəziyyətindən asılı olan proses deyil, o da qidaya, suya, müdafiəyə olan tələbat kimi insanın daxili tələbatıdır və elə insanlar mövcuddur ki, onla-

rın şüurunda məhs o, yəni, özünü-aktuallaşdırma tələbatı dominantlıq edir (hətta maddi çətinlikləri olsa belə) və yalnız belə insanlar özünüaktuallaşdırmağa nail olur. Buradan da belə nəticə çıxır ki, özünüaktuallaşdırma şəxsiyyətin daxilində əvvəldən mövcud olan potensialların, imkanların açılması prosesidir.

Motivasiya məsələsi bütün personologiyada mühüm məsələlərdən biri sayılır. İnsanlar öz şəxsi məqsədlərinin axtarışı üçün motivləşiblər, bu da onların həyatını əhəmiyyətli və mənalı edir. Motivasiya prosesləri şəxsiyyətin humanistik nəzəriyyəsinin mərkəzində dayanır. İstək və tələbatların tamamilə olmaması uzunmüddətli deyil. Əgər bir tələbat ödənilirsə, digər tələbat üzə çıxır və insanın diqqət və səyləri ona yönəlir və bu tələbat ödənildikdə, daha bir tələbat üzə çıxır və bu daim belə davam edir. İnsan həyatı onunla xarakterizə olunur ki, o, demək olar ki, həmişə nə isə istəyir.

Fizioloji tələbatlar. Bütün insani tələbatlardan ən əsası, güclüsü və təxirəsalınmazı fiziki mövcudluq üçün zəruri olan fizioloji tələbatlardır. Bu qrupa qidaya, suya, oksigenə, fiziki aktivliyə, yuxuya, ekstrimal temperaturdan müdafiəyə və sensor stimulya-

siyaya olan tələbatlar daxildir. Bu fizioloji tələbatlar birbaşa insanın bioloji mövcudluğuna aiddir və daha yüksək səviyyəli istənilən tələbatların aktuallaşmasından əvvəl, minimal səviyyədə də olsa ödənilməlidir. Başqa sözlə, bu əsas (fizioloji) tələbatlarını ödəyə bilməyən insan iyerarxiyanın yüksək səviyyələrində yerləşən tələbatlarla uzun müddət maraqlanmayacaqdır.

Təhlükəsizlik və müdafiə tələbatı. Fizioloji tələbatlar kifayət qədər ödənildikdə insan üçün digər tələbatlar, adətən, təhlükəsizlik və müdafiə tələbatları adlanan tələbatlar əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Bura təşkil olunmaya, stabilliyə, qanun və qaydaya, baş verəcək hadisələrin qabaqcadan xəbər verilməsinə və xəstəlik, qorxu və kaos kimi təhlükələrdən azad olmağa olan tələbatlar daxildir. Beləliklə də, bu tələbatlar uzunmüddətli mövcud olmaya (sağ qalmağa) marağı əks etdirir.

Mənsubolma və məhəbbət tələbatı. Tələbatlar ierarxiyasında üçüncü sıranı mənsubolma və məhəbbət tələbatı təşkil edir. Bu tələbatlar fizioloji tələbatlar və təhlükəsizlik və müdafiə tələbatları ödənildikdə təsir göstərməyə başlayır. Bu səviyyədə insanlar öz ailələrində və ya qrupda başqa

insanlarla bağlılıq münasibətləri qurmağa çalışırlar. Qrupa mənsub olma insan üçün dominant məqsəd olur. Bu tələbat ödənilmədikdə, insan kəskin şəkildə tənhalıq, ictimai ostrokizm, dostluğun olmaması və rəddedilmə əzabı çəkəcək. Uşaq onun bütün tələbatlarının ödənildiyi və çoxlu nəvaziş gördüyü, məhəbbət və qayğı atmosferində yaşamaq istəyir. Hörmət və müstəqilliyinin, azadlığının qəbul olunması formasında məhəbbət tapmağa çalışan yeniyetmələr musiqi, idman, dini və digər qruplarda iştirak etməyə meyil edirlər. Maslou böyükklərdə iki növ məhəbbət fərqləndirirdi:

1) Defisitar və ya D – məhəbbət; 2) Mövcudluq və ya M – məhəbbət

D – məhəbbət defisitar tələbatlara əsaslanır. Bu məhəbbət bizə çatışmayanı əldə etmək səylərindən yaranır. Məsələn, deyək ki, özünəhörmət, cinsi yaxınlıq və bizi tənhalıqdan xilas edən kiminsə yanımızda olması və s. münasibətlər uzunmüddətli əlaqə, birgə həyat və ya nıgah olub-olmamasından asılı olmayaraq bizim təsəlli və müdafiəyə olan tələbatımızı ödəyə bilər. Lakin bu hər şeyi alan və heç nə verməyən egoistik məhəbbətdir. M – məhəbbət isə əksinə, insanı dəyişmədən və ondan istifadə

etmədən olduğu kimi qəbul edərək, insani dəyərlərini dərk etməyə əsaslanır. A.Maslou bu məhəbbəti başqasının «mövcudluq» məhəbbəti kimi müəyyənləşdirirdi, baxmayaraq ki, o, qeyri-mükəmməldir (8, s.45). O mülkiyyətçi, yorucu, inadcıl məhəbbət deyil və əsasən başqa insanda özü haqqında müsbət təsəvvürləri, xoş təəssüratları, məhəbbətinin əhəmiyyətli olması hissini – insana inkişaf etməyə imkan verən hər şeyi stimullaşdırır. Bundan başqa A.Maslou Freydin məhəbbət və bağlılığın seksual instinktlərdən törəndiyi ideyasını rədd edirdi.

Özünəhörmət tələbatı. Bizim başqa adamları sevmək və onlar tərəfindən sevilmək tələbatımız kifayət qədər ödənildikdə, onların davranışa təsir dərəcəsi azalır və özünəhörmət tələbatlarına yol açır. A.Maslou onları iki əsas tipə bölmüşdür:

a) özünəhörmət

b) başqaları tərəfindən hörmət

Birinci (özünəhörmət), bu kimi anlayışları özünə daxil edir: kompetentlik (peşəkarlıq), özünəinam (əminlik), nailiyyət, müstəqillik (heç kəsdən asılı olmamaq) və azadlıq. İnsan bilməlidir ki, o, ləyaqətli insandır, həyatın ona təqdim etdiyi vəzifələrin və tələblərin öhdəsindən gələ bilər. Başqaları

tərəfindən hörmət özünə bu kimi anlayışları daxil edir: prestij, etiraf, reputasiya (nüfuz), status, qiymət (dəyər) və xoş qarşılama. Bu halda insan bilməlidir ki, onun etdikləri başqaları tərəfindən qəbul edilir və əhəmiyyəti qiymətləndirilir. Özünəhörmət tələbatının ödənilməsi özünəinam, ləyaqət hissi yaradır və sizin dünyada vacib və faydalı olduğunuzu sizə dərk etdirir, əksinə, bu tələbatların frustrasiyası natamamlıq, mənasızlıq, zəiflik, passivlik və asılılıq hisslərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu cür neqativ özünüqavrama öz növbəsində müəyyən çətinliklər, həyatı tələblərlə qarşılaşdıqda boşluq və köməksizlik hissi və başqaları ilə müqayisədə özünü aşağı qiymətləndirmə yarada bilər. Özünəhörmətə və qəbul olunmaya olan tələbatı inkar edilən uşaqlar, xüsusən, özünü aşağı qiymətləndirməyə meyilli olurlar. Sağlam özünəhörmət başqaları tərəfindən şöhrətə, sosial vəziyyətə, yaltaqlığa görə deyil, həqiqi göstərilən, qazanılmış hörmətə əsaslanır.

Özünüaktuallaşdırma şəxsiyyətin inkişaf mexanizmi və prosesi kimi. A.Maslou özünüaktuallaşdırmanı şəxsiyyətin inkişafının yüksək səviyyəsi və yüksək motiv kimi öyrənsə də, o, yaxşı başa düşürdü ki, onun tərəfindən özünü

nüaktuallaşdırmanın izahı statik xarakter daşıyır. Belə ki, A.Maslounun tədqiqat obyekti olan insanlar müəyyən həyat təcrübəsi keçmiş, ömür sürmüş yaşlı insanlar idi. Ona görə də əbəs deyil ki, özünüaktuallaşdırma onlar üçün son məqsəd hesab edilirdi. A.Maslou tərəfindən müəyyən edilən meyarlara isə yalnız böyük həyat təcrübəsinə malik insanlar uyğun gələ bilərdi. Buna görə də o, inkişaf motivasiyası haqqında məqaləsində tələbatların ierarxiyada göstərilmə ardıcılığı ilə ödənilməsi haqqında fikirlərindən imtina edir və o, inkişafın son nəticədə şəxsiyyəti özünüaktuallaşdırmaya aparan rəngarəng proseslərdən keçdiyini müəyyənləşdirir və yeni nöqtəyənəzərini belə əsaslandırır ki, bu proseslər insan həyatının bütün axarında özünəməxsus yer tutur və spesifik inkişaf motivasiyası ilə şərtlənir və bu inkişaf motivasiyası artıq baza ehtiyacların ödənilməsi dərəcəsindən birbaşa asılılıqda deyil. Həqiqətən də elə insanlar var ki, onların ən zəruri defisitar tələbatları ödənilmədiyi halda belə, yaradıcılıqla məşğul olaraq, elmə, ədəbiyyata, incəsənətə yeni-yeni töhfələr bəxş etmişlər. Hətta tarix özü bunu göstərir ki, bir çox görkəmli filosoflar, şairlər, ədiblər məhs ehtiyac içərisində yaşadıkları

halda, dünya mədəniyyəti inciləri yaratmışlar.

Yüksək (hüdudi) həyəcanlar özünüaktuallaşdırmanın epizodları kimi. Müşahidələr göstərmişdir ki, özünüaktuallaşdırmış insanlar tez-tez məmnunluq, heyranlıq, xoşbəxtlik və ekstaz anlarını yaşayırlar. Belə çox güclü özünüaktuallaşdırma anlarını A.Maslou yüksək (hüdudi) həyəcanlar adlandırmışdır. Belə anlarda insanlar müəyyən fəaliyyətə o qədər aludə olurlar ki, zaman və məkan hissini itirirlər. Yüksək həyəcanlar keçirən insanlar belə anlarda əhəmiyyətli və dəyərli nəyinsə baş verdiyini güman edirlər.

Bəzi empirik tədqiqatlar A.Maslounun yüksək həyəcanlar haqqında konsepsiyasını təsdiq etmişdir. Məsələn: idmanın 12 müxtəlif növündə yüksək nəticələrə nail olmuş idmançılardan müsahibə götürülmüşdür və məlum olmuşdur ki, rekordlar zamanı yaşanan parlaq anlar A.Maslou tərəfindən verilmiş yüksək həyəcanların təsvirini çox xatırladır. 20 idmançı tədqiq edilmiş və onların 100 %-i qorxunun olmamasını, 95%-i diqqətin tam mərkəzləşməsini, kamillik hissini, möhtəşəmlik hissini keçirməsini, 90 %-i yüngüllük hissini yaşanmasını bildirmişlər. Əvvəllər A.Maslou yüksək həyəcanları özü-

nüaktuallaşdırmış şəxsiyyətlərin ümumi xarakteristikalarından biri kimi nəzərdən keçirirdi. Sonralar ona aydın oldu ki, yüksək həyəcanlara praktik olaraq bütün insanlarda rast gəlinir. Burada yeganə fərq ondadır ki, insanların bəziləri belə həyəcanları qəbul edir və dəyərləndirir, digərləri isə onları sıxışdırıb çıxarmağa və ya rasionallaşdırmağa çalışırlar. Yüksək həyəcanlar özünüaktuallaşdırmanı öyrənmək üçün rahat model oldu. Əslində hər bir insan yüksək həyəcan anında müvəqqəti də olsa özünü aktuallaşdırmış şəxsiyyətlərdə müşahidə edilən cəhətlərdən çoxunu əldə edir, başqa sözlə o, hansısa müddətə özünüaktuallaşdırmış insan olur. Bundan çıxış edərək, özünüaktuallaşdırmanı fərdin öz potensialını daha effektiv aktuallaşdırdığı epizod kimi müəyyənləşdirmək olar. A.Maslou yazır: «Daha bizim özünüaktuallaşdırmış nadir insanları axtarmağımıza ehtiyac yoxdur. İstənilən insanın həyatında özünüaktuallaşdırma epizodlarını tapmaq olar» (5,s.4-5).

Özünüaktuallaşdırma istiqamətində: metamotivasiya nəzəriyyəsi və mövcudolma dəyərləri. 60-cı illərdə A.Maslounun marağı insanın olmaq problemindən onun yəni, insanın tam dəyərli, inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi mövcud ol-

maq probleminə keçir. Tam dəyərli, sağlam insan davranışda, həyəcanlarda, qavrayışda, ünsiyyətə, təlimdə, əməkdə onlarla, yüzlərlə, milyonlarla fərq aşkar edəcəkdir. O, bütün münasi-bətlərdə özünü fərqli aparan, başqa tip insan olacaqdır.

Mövcudluq səviyyəsində yaşayan insan həmişə nə isə bir amal, missiya daşıyır və onun həyata keçirilməsinə sərf edilən əmək özü-özlüyündə kifayət edəcək motiv və mükafatdır. Belə insanlar öz işləri ilə (missiyaları ilə) möhkəm identifikasiya olunurlar və onu kamilliyə çatmaq, həqiqətin açılması, ədalətin bərpası və s. bu kimi ali (yüksək) dəyərlərlə təsvir edirlər. Başqa sözlə, belə insanların meta-motivləri kimi mövcudolma dəyərləri və ya M – dəyərlər çıxış edir. A.Maslou 14 belə dəyər ayırd edir (8, səh.27):

1) həqiqət 4a) əksiliklərin vəhdəti 7a) vaciblik 10) həyatilik 14) özünə inam

2) sadəlik 5) xeyirxaklıq 8) bitginlik 11) zənginlik

3) gözəllik 6) unikallıq 9) ədalət 12) yüngüllük

4) tamlıq 7) mükəmməllik 9a) nizam 13) oyun

A.Maslou M – dəyərləri insan təbiətinin bir hissəsi hesab edərək, onları fəvqəltəbii bir şey kimi izah

etmək cəhdlərinə qarşı çıxırdı və onların (M–dəyərlərin) instinktoid təbiətə və transmədəni xarakterə malik «insan biologiyasının aspektləri» kimi qəbul edilməsini zəruri sayırdı. Mənəvi M–dəyərlərə canatma hər bir yeni doğulmuş uşaqda doğuşdan mövcud olur, lakin onların əksəriyyəti bunu sosial təbiətə malik səbəblər: yoxsulluq, istismar, düzgün olmayan, səhv mühakimələr ucbatından reallaşdırma bilmirlər. Mövcudolma psixologiyasını tədqiq edərək, Maslou daha bir B–fenomen–plato həyəcan aşkar etdi. Plato həyəcanlarda yüksək həyəcanlarda olduğu kimi insana mövcudolmanın və mövcudolma dəyərlərinin reallığı açılır, lakin plato həyəcanlar ixtiyaridir, daha uzunmüddətlidir, meditasiya və işıqlanmanı (nurlanmanı) xarakterizə edən parlaq vəziyyətdir (8, s.52)

A.Maslou plato həyəcanları insanı mövcudolma reallığına daxil edən transsendensiya ilə sıx bağlayır. Transsendensiyanın psixoloji nəzəriyyəsi– qismən «Z nəzəriyyəsidir». Özünüaktuallaşdırmanın transsendensiya konsepsiyası A.Maslounun özünüaktuallaşdırma nəzəriyyəsinin inkişafına sonuncu töhfəsi oldu. O, bu nəzəriyyədə özünüaktuallaşdırmış insanların iki tipini fərqləndirir: 1) sadəcə ola-

raq, sağlam özünüaktuallaşdırmış şəxsiyyətlər; 2) transsendentlər. Birincilər dünyada özlərini reallaşdırmaq üçün yaşayırlar. Onlar yetgin siyasətçilər və praktiklər kimi dünyanın sahibləri olur, onu idarə edir, ondan xeyirxah məqsədlər üçün istifadə edirlər. Başqa sözlə, bu insanlar daha çox pragmatikdirlər, nəinki estetikdirlər. Transsendentlər isə daha çox mövcudolma səviyyəsində yaşayırlar, çox güman ki, metamotivləşmişdirlər, bütöv şüura malikdirlər və tez-tez platonhəyəcanlar yaşayırlar. Hər iki tip insanları özünüaktuallaşdırmış insanlara xas ümumi əlamətlər birləşdirir. Bununla belə transsendentlərə elə xüsusiyyətlər xasdır ki, bunlar özünüaktuallaşdırmış insanlarda ya çox az dərəcədə olur, və ya heç olmur. Onlardan bir neçəsinin adını çəkək: transsendentlər üçün həyatda ən vacib yüksək həyəcanlar və platonhəyəcanlardır; onlar hər şeyi əbədilik nöqteyi-nəzərindən qavrayırlar; onlar gözəlliyə qarşı daha həssasdırlar; onlar sirli, sanki göylərdə uçan, dünyəvi olmayan insan təəssüratı bağışlayırlar. A.Maslou özünün motivasiya konsepsiyasını tamamlayaraq insan motivlərinin 2 global kateqoriyasını fərqləndirmiş və onları belə adlandırmışdır (7, s.35-36):

1. defisitar motivlər
2. inkişaf (artım) motivləri

Defisitar və ya D – motivlər motivasiya iyerarxiyasında aşağı səviyyəli tələbatları özündə ehtiva edir. Xüsusilə fizioloji və təhlükəsizlik tələbatlarını. D–motivlər davranışın davamlı determinantlarıdır. D–motivlərdən fərqli olaraq, inkişaf motivləri, həmçinin, meta-tələbatlar adlanan bu motivlər bizim potensialımızı aktuallaşdırmaq səyimizlə bağlıdır. Bütün metatələbatlar və ya metadəyərlər rədd edilmiş özünüaktuallaşdırma tələbatı ilə sıx bağlıdır. Defisitar tələbatlardan fərqli olaraq, meta-tələbatların hamısı eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Əgər həyat şəraiti tələb edərsə, bir metatələbat asanlıqla başqa metatələbatla əvəz edilə bilər. Əgər insan psixi sağlamlığını saxlamaq və öz imkanlarına maksimum nail olmaq istəyirsə meta-tələbatlar da ödənilməlidir. İnsanın metatələbatlarının təmin olunmaması sağlam şəxsiyyətin inkişaf və funksionallaşmasına mane olur. Qeyd etdiyimiz kimi insan aşağı səviyyəli defisitar motivlərini adekvat ödəmədiyinə qədər metamotivasiya mümkün deyil. Aşağı səviyyəli tələbatlar heç olmasa qismən ödənildikdə metatələbatlar insan həyatında dominant qüvvəyə çevrilir. Bununla yanaşı, metatələ-

batların deprivasiyası və frustra-siyası insanda psixi xəstəliklər yarada bilər. A.Maslou bunu metapatalogiya adlandırmışdır. Bu xəstəliklər metatələbatların ödənilməməsi nəticəsində yaranır. Apatiya, depressiya, hər şeyin sanki ona zidd olması, əks olması, nifrət hissi kimi hallar metapatalogiyalar hesab edilir. İnamsızlıq, nifrət, antipatiya, ikrah, yalnız öz mənafeyini güdmək, vulqarlıq, səbirsizlik, zövqün olmaması, rəng seçimində zövqsüzlük, dezinintegrasiya, «mən» hissini itməsi, qəzəb, qanunlara tabe olmamaq, total egoizm, individuallığın olmaması, ümitsizlik, nəyəsə nail olmaq hissini itməsi, qaradınməzlik, həyata marağın itməsi, yumor hissini itməsi, məsuliyyəti başqalarının boynuna qoyma, mənasızlıq, məyusluq, həyatın mənasını itir-mək metapatalogiyanın əlamətləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, nevrozu yaradan səbəblərindən biri də özünüaktallaşdırma tələbatının ödənilməməsidir. Belə insanlar üçün kimisə dərinədən sevməyi bacarmamaq hissini olması, yalnız bu günki günlə yaşamaq, həyatda dəyərli və

ləyaqətli nə işə görmək arzusunun olmaması, şəxsiyyətini kamilləşdirmək axtarışlarının olmaması, qeyri-etik davranış xarakterikdir. Əgər insan koqnitiv metatələbatlardan məhrum olursa və ya onları inkar edirsə, sağlam maraq hissi də zəifləyə bilər. Bəzi insanları dünyada baş verənlər: xaricdə nə hadisələr baş verir, elmi yeniliklər, kəşflər, rəssamlıq və musiqidə yeni tərzlərin yaranması, sabahkı gün üçün hava proqnozu və s. qətiyyənlə maraqlandırmır. Metamotivləşmiş insanlar işə əksinə olaraq, dünyada nələrin baş verməsi ilə çox maraqlanır, daima yeniliklərə təəccüblənirlər. Metapatalogiyalar inkişaf dəyərlərinin təhrif olunmasına səbəb ola bilər. Çox insanlar nəyin düzgün, nəyin səhv olduğunu qarışdırır (məsələn, narkomanlıq, müharibə). Bunun səbəbi işə onların təkmilləşmə, xeyirxahlıq, düzlük və ədalət meta-tələbatlarından məhrum olmalarıdır. Bu işə sosial hissələrin cılızlaşmasına, başqalarının hüquqlarına hörmətsizliyə, alicənablıq və mərhəmət kimi etik dəyərlərə qarşı biganəliyə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1981.
2. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. «Çinar-Çap», Bakı, 2002.
3. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. «Qapp-Poliqraf», Bakı, 2003.
4. Бодалев А.А. Психология о личности. Москва, 1988.
5. Леонтьев Д.А. Развитие идеи самоактуализации в работах А.Маслоу // Вопр. психол., 1987, N 3.
6. Немов Р.С. Психология. В 3-х кн., кн.1, Москва, 1970.
7. Зейгарник Б.В. Теория личности в зарубежной психологии. Москва, 1982.
8. Maslow A.H. Motivation and Personality. 2-nd ed. New York, 1970.

**ПРОБЛЕМА САМОАКТУАЛИЗАЦИИ И
ЕЕ ПСИХОСОЦИАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ
В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ**

В статье исследуются о психосоциальных основах процесса самоактуализации личности. Проблема самоактуализации объясняется на основе исследования А.Маслоу. В статье исследуются о теории мотивации, о иерархии потребностей, о метаценностей и вершинных переживаний, которые характерны для самоактуализирующихся личностей. Самоактуализация рассматривается, как идеальный образ жизни. В статье также исследуются о важности создании социальных условий для самоактуализации людей.

PROBLEM OF SELF-ACTUALIZATION AND ITS PSYCHOSOCIAL BASES IN THE CONTEMPORARY PSYCHOLOGY

In the article it is talked the psycho-social bases of the process of the personality's self-actualization. The problem of the self-actualization is explained on the basis of the Maslow's study. In the article it is discussed the theory of motivation, about the hierarchy of demands. Self – actualization is examined as an ideal way of life.

NARKOMAN ŞƏXSİYYƏTİNİN SƏCİYYƏSİ

Pəşmfuruş Jalə

BDU-nun psixologiya kafedrasının aspirantı

Narkotik maddələrə meyllənməyə ən əlverişli və ən təhlükəli dövr gənclik çağlarıdır. Gənclik çağı uşaqlıqdan yetkinliyə keçid, fərdi və sosial kimlik əldə etmək dövrüdür. Bu dövrdə sərbəst olmağa, valideynlərə və başqalarının fikirlərinə qarşı çıxmaq, həssaslıqlar və arzular öz zirvəsində yüksəlir. Bilimsəmək hissi, aktivliyə ehtiyac, yenilik sevrək və yamsılama şəxsə narkotik maddələri qəbul etmə şəraitini hazırlayır. Lakin narkomanlığa sarı çəkilən şəxslər onların narkotik maddələri qəbul etməyə yönəldən özlərinə məxsus xarakterə malikdirlər. Narkomanlar iki fərqli şəxsiyyətə malikdirlər: biri özlərinin kütləyə göstərdikləri və kütlənin onları həmin şəxsiyyətlə tanıdıqları şəxsiyyət və ikincisi isə özlərinin öz içlərində hiss etdikləri şəxsiyyət. Narkoman şəxslər onların görünüşündə, davranışında və reaksiyalarında özünü göstərən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bu xüsusiyyətlər onların şəxsiyyətə dəyişmələri və xüsusiyyətləridir. Narkoman bir şəxsə əxlaq xüsusiyyətlərinin

dəyişməsi, tam aydın müşahidə oluna bilər. Bu xüsusiyyətlərin ən önəmliləri bunlardır: 1- həssaslıq və tez inciklik (Over Semseivity): hər nəyə və hər şeyə şübhə, ikili və pessimist yanaşmaq narkomanların xüsusiyyətləri sırasındadır, onlar kimənsə zərbə gözlədiklərinə və ya ona irad tutula biləcəyinə görə daima iztirablı və nigarandırlar. Narkomanların çoxu bu dünyaya şübhə və həssaslıq göstərməklə yaşayırlar. 2-meqalomaniya: narkoman üçün həqiqi yaşayış dözülməkdir, buna görə də həyatını özü istədiyi kimi aparsın deyər fantaziya işlərinə sığınır. Belə ki, gündəlik gerçək yaşayışda təhlükə, nigarançılıq, qorxu və iztirab hiss edir. Bu səbəbdən də xoşagəlməzlilər qarşısında özünü müdafiə edə bilməsi üçün hansısa vasitə axtarır və meqaloman düşüncələri və danışmaları ilə öz qürurunu ödəyir. Narkoman meqaloman vəziyyətdə olduqda başqalarına qarşı hücum edici və təhqir edici durumda olur. 3-bağışlama xüsusiyyəti: narkoman bəzi hallarda səxavətli olur və malik olduğu əşyadan başqalarına bağışlayır. 4- İm-

pulsiv hərəkət (Impulsive): bu narkomanların başqa bir xüsusiyyətlərindəndir. Onlar istədikləri vaxt istədikləri nə varsa əldə etmək istəyirlər. Bu xüsusiyyət narkomanlarda çox güclü olduğundan ona çoxlu problemlər və çətinliklər yaradır. Narkomanlar problemlərə, məsələlərə və məqsədlərinə qarşı rahatsız və anlaşılmaz durumda olurlar və onları düşünmək əvəzinə onların hansısa yolla bitməsinə cəhd edirlər, tez vaz keçirlər və heç bir işi sonadək görmürlər. 5- səbirsizlik və dözümsüzlük: bu xüsusiyyətdə impulsiv xüsusiyyət kimi narkomanlarda müşahidə olunur. Səbr, dözümlük, gerçəkliyi qəbul etmə və dözümlük narkomanlar üçün yaddır. 6- seçimlə düşünmə və xoşxəyalıq (Selection Thinking): narkomanlar onların fikrinə görə münasib görünən işlərə qərar verirlər və özlərinin belə hərəkətlərini əsaslandırmaq üçün istənilən bəhanəni gətirirlər və öz səhvlərinə görə başqalarını məsul bilirlər. 7- tələbkərlilik: narkomanlar özlərini zahirdə başqa cür göstərsələr də çox hallarda tələbkərdirlər. Çox hallarda dünyanın və hamının onlara borclu olduqları düşüncəsində olduqları üçün belə düşünürlər ki, istədikləri hərəkəti edə və istədikləri şeyi özlərinə götürə bilirlər. 8- həddi aşma və

həddən azlıq (Compulsivity): narkomanların digər göstəricilərindən biri də hərəkətlərində ortallığın olmadığıdır. Bu xüsusiyyət onların uşaqlıq çağlarından müşahidə olunur. Onlar heç nəyin qeydinə qalmırlar və heç iş görmürlər və buna böyük əhəmiyyət verir və həddi aşırırlar. Belə bir həddi aşma, getdikcə bir davranış qaydasına çevrilir, ləzzət almaq və problemlərdən qaçmaq üçün həmin tərzdə davranır (8-69, 85). 9- Antisoziallıq: narkomanlara məxsus olan bu xüsusiyyət sair sosial pozğunların və cinayətkarların xüsusiyyətlərinə yaxındır. Belə bir xüsusiyyət narkomanın ətrafındakı yaxınlarının onun davranışlarına çətinliklə dözmə bilmələrinə səbəb olur. 10- yamsılama: narkoman şəxs çox sürətlə başqalarının hərəkətlərini götürür və çox rahatca başqalarının təsiri altına düşür, tez tabe olur və belə bir xüsusiyyət onun tez yoldan çıxmasına səbəb olur (1-39, 42). 11- tələsgən qərar vermə: narkoman şəxslər tez və tələsgən qərar çıxarırlar və lazımınca düşünmədən başqalarının düşüncələrinin nə olduğu qərarını çıxarırlar. Gələcək işləri proqnozlaşdırırlar və mənfi düşüncəyə malik olduqlarına görə onların diaqnozları daima mənfi xarakter daşıyır və bunun nəticəsində başqaları ilə düzgün dav-

ranmırlar. 12- Görülmüş müsbət işlərə etinasızlıq: narkoman şəxs, hətta böyük bir iş görmüş olsa da, öz uğurlarına etinasızdır və onları önəmli saymır, belə bir düşünmə onun nəfsinin zəifliyinə və dəyərsiz bir şəxs olması hissənə səbəb olur. 13- səhvləri şişirmək: narkomanlar öz səhvlərini böyük göstərirlər və həyatlarının müsbət cəhətlərini, həqiqətdə olduğundan daha az hesab edirlər. 14- lovğalı qərar: narkoman problemlərin qarşısında onları bir böhran kimi göstərir və hamının özünə görə problemləri olduğu gerçəkliyini başa düşməyə acizdir, belə düşünür ki, bütün uğursuzluqlar ona yönəlib, hər bir mənfi hadisəni bir faciə kimi görür və öz fikrində onu çox böyük təsəvvür edir. 15 – özünə titul vermə: narkoman kiçik bir səhv etdikdə, özünə axmaq, geri qalmış, məğlub və bu kimi titullar verir və bəzi hallarda başqalarına titul vurur və bu isə başqaları ilə münasib əlaqə qura bilmədiyinə səbəb olur. 16- gerçəklik və xoşagələnlər arasında böyük fərqlərin olması: narkoman şəxs özünün xəyali yaşayışında, gerçəklik və arzu etdiyi hal arasında fərq görmür və adətən öz xəyali yaşayışında sevdiyi və istədiyi kimi yaşayır, belə bir subyektiv yaşayış isə onun gündən günə öz qabiliyyətləri və iste-

dadlarından uzaqlaşmasına və gerçək yaşayışdan ayrı yaşamasına səbəb olur. 17- hədsiz həyalı və utancaq olma: narkomanların çoxu həddindən artıq həyalı olma vəziyyətdədirlər və bu işə ağıllı olmayan təkliflər qarşısında onların təslim olmalarına və öz fikirlərini bildirməməyə səbəb olur (5-109, 114). 18- hissiyyat əsasında nəticə çıxarma: narkoman şəxs özünü günahkar hesab edir və bu işə onlarda mənfi mənəvi bağlılıqların yaranmasına səbəb olur və nəticədə belə bir xüsusiyyət onları narkomanlığa daha da sürükləyir (5-110). 19- qorxusuz və təhlükəli davranışlar: belə bir davranışlara boş yerə pul xərcləmək, narkotik maddələrin qəbul edilməsi və infeksiyalı vasitələrdən istifadə etmək daxildir. Bir yerdə olan narkomanlar, bəzi hallarda ancaq eyni şprisdən istifadə edirlər və bu isə çox təhlükəlidir və QİÇS xəstəliyinə və sarılıq (hepatit) xəstəliyinin müxtəlif növlərinə yoluxmalarına səbəb olur. Onlar təhlükəli həyat sürürlər və narkotik maddə qəbul etdikləri vaxt onlarda bir növ yalan sevinmə yaranır belə vəziyyətdə anormal davranışlar etməyə daima hazırdırlar (5-105). 20- maraqlı və bilimsəmək hissini itirmək: narkomanlar, narkotik maddələrdən savayı heç nəyə ma-

rağı olmayan halsız bir şəxsdirilər və getdikcə öz güc və enerjilərini itirirlər. 21- dini dəyərlərə malik olmamaq: narkoman şəxslər dini dəyərlərə laqeyddirlər və dini vəzifələri yerinə yetirməyə vaxtları yoxdur. 22- anormal itaətsizlik: narkomanlar itaətsiz şəxsdirilər və güc simvollarına qarşı müqavimət göstərilər, ənənəvi və dəbdə olan dəyərlərə sayğısızlıq edirlər və onları qəbul etmirlər (10-79, 111). 23- həyəcan təsiri altında olma: narkomanlar həyəcanın təsiri altında olduqlarına görə adi yaşayışa əsla uzlaşa bilmirlər və belə bir yaşayışı həddindən artıq darıxdırıcı sanırlar. 24- instinktə nəzarət edə bilməmək: narkoman şəxslər öz instinktlərinə nəzarət edə bilmədiklərinə görə ləzzət almalı halların qarşısında dözməkdə çətinlik çəkirlər. 25- tabe olmama və üsyan: narkomanlar məhdudiyyətlərə və mühitin tələblərinə qarşı, onlarda imtina və tabesizlik xüsusiyyətləri mövcud olduğuna görə, kəskin müqavimət göstərilər. 26- özünüaldatma: narkoman şəxslər həqiqəti dillərinə gətirməsinlər deyə inkar etmə müdafiə sistemindən yararlanırlar və yalan danışirlər. 27- öhdəlik götürməkdən boyun qaçırma: narkomanlar özlərinin xüsusiyyətlərindən olan çıxardıqları münasib

olmayan qərarlarında başqalarını təqsirli bilirlər (7-75). 28- Ailəyə qarşı üsyan: narkomanlar öz ailələrinə qarşı üsyan edirlər və kinlidirlər və adətən özlərinin problemlərinin və narkoman olmalarının səbəbini ailələrinin davranışı ilə bağlayırlar və özlərini ailənin güdazına getdikləri kimi təqdim edirlər. 29- kütlədən qaçma: narkomanlar təcridə və yaşamağı və özünə sığınmanı toplumla ünsiyyətdə yaşamaqdan üstün bilirlər və kütlədən uzaqlaşmağa cəhd edirlər. Onların sosial əlaqələri çox zəifdir və çox bağlılıq əlaqələri qururlar və özlərini başqalarından ayrı hiss edirlər. 30- yalan danışma: narkomanların çoxu adətən həyata keçirilməsi mümkün olmayan sözlər verirlər və öz verdikləri sözlərini heç vaxt yerinə yetirmirlər. 31- başqalarına qarşı neytrallıq: narkomanlar başqa şəxslərə, onlara narkotik maddələr təşkil edənlərdən savayı, heç bir dəyər və önəm vermirlər. Onlara narkotik maddələr adi kütləyə qıdanın malik olduğu dəyərə malikdir. 32- üsyançılıq: narkomanlar məənəvi bağlılıq baxımından yetkin deyillər, hövsələsizdirlər, düşmənçilik, iztiraba və solğunluğa meyillidirlər (6-37). 33- narkoman təzadlı şəxsiyyətdir: narkomanlar ən azından iki fərqli şəxsiyyətə

malikdirlər: biri özlərinin kütləyə göstərdikləri və kütlənin onları həmin şəxsiyyətlə tanıdıqları şəxsiyyət və ikincisi isə özlərinin öz içlərində hiss etdikləri şəxsiyyət. Lakin vaxt keçdikcə görünən şəxsiyyətləri zəifləyir və iç şəxsiyyətləri güclənir. 34- hərəkətə haqq qazandırma (Justification): narkomanların çoxunun hərəkətləri, anormal təfəkkür tərzü və pozulmuş əqidələri səbəbindən, məntiqə uzlaşmır və hərəkətlərinə müsbət bir dəlil gətirə bilmirlər. Onlar adətən öz hərəkətləri və davranışlarını üzürlü göstərə bilmələri üçün haqq qazandırma deyilən bir vasitədən yararlanırlar (9, s. 99, 109). 35- sosial qaydalara etinasızlıq: narkomanlar nəzm və intizamdan xoşlanmırlar, işlədikləri yerdə tez-tez yoxa çıxılır, öz vəzifələrini yerinə yetirməyə etinasızdırlar. 36- hafizəni itirmək: narkoman şəxslər hafizə pozulmalarına tutulurlar, işığa və səsə kəskin həssasdırlar, qaydaları pozurlar, fikir yetkinliyi baxımdan yetkin deyillər. 37- fikri toplaya bilməmək: narkoman şəxslər çevrəyə diqqətsizdirlər. Daima yuxulu və halsızdırlar (3-25). 38- ziddiyyətli danışma: narkoman şəxslər adətən ziddiyyətli danışirlər və ətrafdakılar onların sözlərindən heç nə başa düşə bilmirlər. 39- həssaslıq: narkomanlar çox həssas bir

şəxsdirlər, onları tənqid etdikdə tez əsəbiləşirlər, acılamağa başlayırlar, tənqidi eşitməyə dözümlü deyillər. 40- məzlum göstərmə: narkomanlarda mənəvi bağlılıq zəifləyir, yaltaqlıq edirlər və öz hərəkətlərinə haqq qazandırmaq üçün özlərini məzlum göstərirlər. 41- məsuliyyət hissinin olmadığı: narkomanlar heç kimə qarşı məsuliyyət hissi keçirmirlər, ailəvi problemlərin yanından rahatca ötürülər. 42- maddi və mənəvi məsələlərə etinasızlıq: narkomanlar maddi və mənəvi məsələlərə etinasızdırlar və bunlara maraq göstərmirlər. Onlar ancaq narkotik maddələri almağa pul əldə etməyi düşünürlər. 43- düzgün dərk etməmək: narkomanlar beyinlərinin hüceyrələri fəsada tutulduğundan öz çevrələrindəki məsələlərə dair düzgün analiz və dərkə malik deyillər və bu mərhələdə istənilən anormallığı və cinayəti etməyə hazır vəziyyətdədirlər, pul əldə etməyə istənilən işi görməyə hazırdırlar (2-69, 70). 44- xəstəliyi inkar etmə: bu, narkomanların ilkin düşüncə tərzləridir və xəstə olduqlarını inkar etməklə müalicə alma fürsətini itirirlər, narkoman olduğu ilə razılaşmır, belə ki, bunu qəbul edərsə narkotik maddəni qəbul etməni kəsməlidir və belə etməyi xoşlamır. 45- narkomanlar,

adətən, hər şeyi bildiklərini deyirlər, və başqalarının təklif və köməklərini qəbul etmirlər, 46- məntiqə sığmayan haqq qazandırmalar: onlar pis və xoşa gəlməz hadisələri, ayrılıqları, həbsə düşmələri, işsizliyi və sair belə halları özlərinin narkoman olmalarına səbəb kimi göstərirlər və özlərinə haqq qazandırirlər (4-66, 99, 102).

Ədəbiyyat:

1. Bercere Can, narkomanlıq və şəxsiyyət, tərcümə edən Tufan Gərkani, İslami İnqilab Təlimi və Nəşriyyatı Təşkilatı, Tehran, 1989, 105s, (fars dilində).

2. Əsədəfruz Dr.Məhəmməd Tağı, narkomanlığın səbəbləri və narkotik maddələrdən qurtarmaq, Kuşaməhr Nəşriyyatı, Şiraz, 2008, 245 s., (fars dilində).

3. Lalə dr. Mahmud, narkomanlıq fərdi xəstəlik, sosial faciə, Teymurzadə Nəşriyyatı, Tehran, 2000, 94 s., (fars dilində).

4. Mac Molin Rayan Qlar Patrişiya, 37 səhv düşüncə və ömrün axırınadək narkomanlıq, tərcümə edən Mehrdad Firuz Bəxt, Rəsa Nəşriyyatı, Tehran, 2008, 127 s., (fars dilində).

5. Mir Dirikvənd Fəzlulla, narkomanlığın qarşısını alma və müalicəsi, Loristan Əyalətinin Mədəniyyət və İslama Çağırış Baş İdarəsinin Nəşriyyatı, Loristan, 2004, 282 s., (fars dilində).

Narkomanlar mənən və düşüncə etibarı ilə sağlam əqidəli insanlar deyillər. Onlar hərəkətlərində səbirsiz, əsəbi və məsuliyyətsiz olduqlarına görə ətraf mühit tərəfindən qəbul edilmirlər, hətta ailəyə qarşı laqeyd olduqlarından, ailələri dağılır və bütün bunlar onların tənha qalmasına səbəb olur.

6. Orəng Cəmilə, narkomanlığa dair bir araşdırma (tanıma, səbəblər, profilaktika və müalicə yolları), Mədəniyyət və İslama Çağırış Nazirliyinin Nəşriyyatı, Tehran, 1988, 173 s., (fars dilində).

7. Pikhart Dr.Karel, yeniyetmələrdə və gənclərdə narkomaniya ilə mübarizə və profilaktik yolları, tərcümə edən Məsud Hamun, Səbirin Nəşriyyatı, Tehran, 2001, 207s., (fars dilində).

8. Təşviqi Fruhər, azadlığa susama, Yenidən Doğuş Xeyriyyə Müəssisəsinin Nəşriyyatı, Tehran, 2001, 154 s., (fars dilində).

9. Təşviqi Fruhər, Yenidən Doğuş. Tehran, 2006, 471 s., (fars dilində).

10. Narkomanlığın qarşısını almağa mədəni təlimat üzrə məqa-

lələr toplusu, 2003-cü ilin iyun ayı, Qərbi Azərbaycan Əyalətinin Mədəniyyət və İslama Çağırış

Baş İdarəsinin Nəşriyyatı, Urmıya, 2003, 168 s., (fars dilində).

ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЧНОСТИ НАРКОМАНА

В поведении и реакции наркоманов наблюдаются целый ряд особенностей. Наиважнейшие из этих особенностей следующие:

Наркоманам быстро наскучивает обычная жизнь. Они очень впечатлительные и быстро обижаются. Неспособность сохранения среднего положения, критика действительности из-за страха наказания и быть отстраненным, взяться за отрицание для того, чтобы достичь желаемого, отрицание действительности из-за боязни наказания и отстранения, нетерпеливость и Нетерпение занимают свое особое место в личности наркоманов. В большинстве случаев, наркоманы требовательны, они думают, что мир и люди должны им, получить право на ложную гордость и действия – в ряду иных особенностей наркоманов.

В действиях большинства наркоманов наблюдается ненормальность и нелогичность и поэтому для того, чтобы получить право на свои действия и поведение они пользуются средством, называемым получение права. Склонность к изолированности и одиночество, оскорбление других, упрямство, дебоширство, враждебность, действовать по выбору, то есть принимать решения по делам, которые они считают приемлемыми, обвинять других в своих бедах, антисоциальность, нейтральное и растерянное поведение наблюдается у всех наркоманов. Наркоманы стараются привлечь внимание общества к себе. Такое поведение вызван от недоверия к их личности и по причине их внутренних потребностей, поэтому они ищут людей, которые могут удовлетворить их недостатки. Наркоманы, отрицают, что больны и поэтому не склонны получить лечение от наркомании. Они считают, что могут отбросить наркотики в любое время и никогда не могут отдалиться от наркомании, ввиду того, что думают так, они не проявляют склонность освободиться от наркомании в случае, когда не могут перенести наркотические вещества и испытывают отвращение к ним.

THE CHARACTERİSTİC OF THE PERSON OF THE DRUG ADDİCT

Drug abusers have different characters observed in behavior and reaction. The crucial ones are the following:

Drug abusers oppress from the ordinary life. They are very sensitive and offensive. Not to be able to afford neutral position, to ignore the realities of being reproached and fear of removal, to perform illegal actions in order to achieve their will, intolerance and unwillingness take the crucial part in drug abuser's identity.

In some cases drug abusers are exigent, i.e. they think that the world and the people have to indebt them, their other characters are specified as false pride and actions.

Abnormality and illogic aptitudes are observed in drug abusers and they always try to prove their behavior. Drug abusers are willingly toward isolation, quarreler, and hostility, to act by selection that is to make a decision on what they want, to make other to know their mistakes, antisocialism, neutral and unstable behavior are observed in drug abusers. Drug abusers try to draw the society's attention. Such behavior is of disloyalty to their desire and inner needs, that's why they sought, the persons who can afford their shortcomings. Drug abusers ignore of being ill, and therefore, don't want to cure. They thought that they disobey from narcomania and so, they can not be able to ignore narcomania, and they tend to ignore the narcomania in case of intolerance and hate.

MÜASİR DÖVRDƏ MÜNAQİŞƏLƏRİ YARADAN AMİLLƏR

Həmidə Bərzən

*İran-Astara Azad Universitetinin müəllimi
BDU-nun psixologiya kafedrasının aspirantı*

Müxtəlif sistemlər üçün münaqişələrin mövcudluğu mübahisəsiz fakt olduğundan, onların müxtəlif səbəblərini və yaradıcı amillərini təhlil etmək vacibdir. Bundan ötrü birgə fəaliyyət prosesində münaqişələri ümumi şəkildə xarakterizə edərək, onların səbəblərini göstərmək və alternativ formalarını aşkar çıxarmaq zəruridir. Bu məqalədə müasir dövrdə münaqişəni yaranan amillərin müxtəlif sosial-psixoloji istiqamətləri izah edilmişdir. Bununla yanaşı, şəxsiyyətdaxili, şəxsiyyətlərarası və qrupdaxili münaqişələri törədən amillərdən də bəhs olunmuşdur.

Şəxsiyyətlərarası, şəxsiyyətdaxili və qruplararası münaqişələrin səbəblərinin müxtəlif istiqamətləri barəsində demək olar ki, bu münaqişələr müxtəlif səbəblərdən yaranır. Baxmayaraq ki, münaqişə özü sosial-psixoloji hadisə kimi ancaq vahid konsepsiya daxilində nəzərdən keçirilir, bir qayda olaraq onun bir çox səbəbləri fərqləndirilir və təsvir olunur. Bu, daha çox şəxsiyyətlərarası və qruplararası konfliktlərin səbəblərinə müxtəlif

sosial-psixoloji nəzərlər mövqeyindən yanaşıldığı hallara aiddir. Müasir dövrdə sosial psixologiyada konfliktlərin öyrənilməsində müxtəlif sosial-psixoloji istiqamətlər formalaşmışdır ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir: qrup dinamikası məktəbi, sosiometrik istiqamət, biheviöristik istiqamət, humanist istiqamət, koqnitiv yanaşma. (4, s.178)

1. Qrup dinamikası məktəbində konfliktin səbəbləri: burada əsas kimi kiçik qrupda baş verən proseslər götürülür və onun tərkibində kommunikasiya kanalları, liderlik, rolların paylaşması, qrup normaları, şəxsiyyətlərarası münasibətlər kimi parametrləri fərqləndirir. Yəni qrup dinamikası məktəbi belə hesab edir ki, konfliktlər qrup üzvləri arasındakı fikir ayrılığı fonunda yaranı bilər. Məsələn, onun tərkibinin heterogenliyi konfliktin əsas səbəbi ola bilər. Kommunikasiya kanallarının məhdudluğu və ya onların qrup üzvlərinin maraq və tələbatlarına uyğun gəlməməsi də qrup konfliktinə səbəb ola bilər.

Demokratik düşüncəli qrup üzvləri üçün yolverilməz olan avtoriti

tar liderlik meyli lider və qrup arasında konfliktə gətirib çıxara bilər. Əgər bir qrupda bir neçə lider olarsa müvafiq olaraq onlar arasında da konflikt yaranacaq, hansı ki, bu da sonradan qrupdaxili konflikt səviyyəsinə qalxa bilər. Aydınır ki, qrupdaxili konfliktin səbəbi kimi qrup üzvləri arasında rolların bölüşdürülməsi də çıxış edə bilər. Qrup üzvlərinin hər hansı birini öz rolu təmin etmədikdə və ya eyni bir cazibədar rola bir neçə nəfər birdən namizədlik etdikdə, qrup üzvləri qrup daxilində davranışları zamanı müxtəlif, bir-birinə uyğun olmayan normalardan çıxış edirlər və bu da həmçinin öz növbəsində konfliktin yaranmasına səbəb olur və nəhayət, münasibətlərin bütün növlərində - rəsmi və qeyri-rəsmi, şəxsi və işgüzar, koordinasiya və subordinasiya səviyyələrdə rast gəlinən xoşagəlməyən, mənfi, uyğunsuz münasibətlər müxtəlif qrupdaxili və şəxsiyyətlərarası konfliktlərin başlıca səbəblərinə çevrilir.

2. Sosiometrik istiqamət əsasında konfliktin səbəbləri: sosiometrik istiqamət konfliktlərin öyrənilməsində simpatiya və antipatiya tipli qarşılıqlı münasibətlərə daha çox diqqəti yetirir və müvafiq olaraq bu istiqamətin tərəfdarları da məhz belə qarşılıqlı münasibət-

lərdə şəxsiyyətlərarası konfliktin ilkin səbəblərini tədqiq edirlər. Bu istiqamətin banisi Y.Moreno belə hesab edir ki, insanlar arasındakı simpatiya və antipatiya onlarda «tele» adlı müsbət şəxsiyyətlərarası enerjinin nə dərəcədə olması ilə şərtlənir. Morenonun yetərincə mübahisə doğuran bu nəzəriyyəsinə əsasən (belə həyat enerjisinin mövcudluğu haqda heç bir elmi sübut yoxdur), belə enerji ehtiyatına malik olan insanlar konfliktə girmir və əksinə, onun defisitini (çatışmazlığını) yaşayan insanlar potensial konflikt mənbəyidir. Öz növbəsində şəxsiyyətlər və sosial qruplar arasındakı simpatiya və antipatiyanın aşağıdakı formalar da vəhdəti də konfliktli münasibətlərin səbəbi ola bilər: a) Konfliktsiz münasibətlər yaradan qarşılıqlı əlaqələr bunlardan ibarətdir: 1. simpatiya–simpatiya; 2. simpatiya–laqeydlik; 3. laqeydlik – laqeydlik.

b) Potensial və ya real konfliktli qarşılıqlı münasibətlər bunlardır: 1. antipatiya – laqeydlik; 2. antipatiya – antipatiya.

3. Biheviyistik istiqamət əsasına görə, konfliktin səbəbləri. Biheviyistik istiqamətə əsasən, konfliktlər yalnız əməli əsasla malik olub, fərd və sosial qrupların hərəkət və davranışlarının uyğunsuzluğu şəklində təzahür edir. Konflikt iştirak-

çılarının hərəkətləri, davranışları və reaksiyalarına müvafiq olaraq konfliktlərin təsnifatı aşağıdakı kimidir:

a. «Hərəkət–hərəkətsizlik» tipli konflikt. Bu, onunla xarakterizə olunur ki, məqsədə çatmaq üçün şəxsiyyətlərə və ya qruplara birgə fəaliyyət zəruri və labüddür. Tərəflərdən biri belə fəaliyyəti qəbul edir, digəri isə əksinə fəaliyyətsizdir.

b. «Hərəkətsizlik–hərəkətsizlik» tipli konflikt. Bu tip konfliktin mahiyyəti ondadır ki, hər iki tərəf öz məqsədlərinə nail olmaq üçün müəyyən birtərəfli fəaliyyət göstərmələrini qəbul edirlər. Ancaq tərəflərdən hər biri bunu qarşı tərəfin reallaşdıracağını gözləyir. Son nəticədə konfliktin hər iki tərəfi hərəkətsizlik nümayiş etdirir.

c. «Hərəkət–ziddhərəkət» tipli konflikt. Konfliktin bu növü onunla fərqlənir ki, tərəflərdən biri müəyyən istiqamətdə hərəkət edir, o biri isə ona qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmağa mane olaraq zidd hərəkət edir. Belə konfliktlər daha kəskin və çətin həll edilən olurlar.

4. Humanist psixologiyaya görə konfliktlərin səbəbləri. Humanist psixologiya sosial psixologiyada növbəti konflikt anlayışları və onların təsnifatını təqdim edir. Bu, insanlar arasında psixoloji

ziddiyyət yaradan və əsasən, onların tələbatları arasındakı konflikt ola bilər. Bu, həmçinin dəyərlər və həyat məqsədləri ilə bağlı konfliktlər də ola bilər. Humanist nəzəriyyənin nümayəndəsi K.Rocersin “Mən” konsepsiyasından çıxış etsək deyə bilərik ki, müxtəlif “Mən” konsepsiyalarının ziddiyyət və uyğunsuzluğunda da konflikt üçün əsas tapmaq olar. A.Maslounun özünüreallaşdırma nəzəriyyəsinə görə, konflikt şəxsiyyətin özünüreallaşdırma səviyyəsində təzahür edir. Məsələn, bir insan özünü reallaşdırmağa çalışır, digəri isə ona mane olur (məsələn, ər və arvad arasında olan bu tipli ailə konflikti). V.Franklin humanist konsepsiyasına əsasən isə konfliktlər «həyat mənalı» səviyyəsində mövcud olur.

5. Koqnitiv psixologiyaya konfliktlərin səbəbləri. Konfliktlərə koqnitiv yanaşma nöqtəyindən baxdıqda isə konfliktlərin səbəbləri insanların koqnitiv sferasında mövcud olan ziddiyyətlərdə görülür. Belə ziddiyyətlər çoxsaylı ola bilər. Məsələn, biliklər, mühakimələr, dəyərlər, münasibətlər və s. arasındakı ziddiyyətlər.

Şəxsiyyətlərarası münaqişələr iki adamın mənafeələrinin toqquş-

masından ibarətdir (2, s.34). Aydın-
dır ki, münaqişə münasibətlərinə
girən iki şəxsiyyətin dünyagörüşü,
bilik dairəsi, mədəni səviyyəsi,
intellektual keyfiyyətləri, qiymət-
ləndirmə meyarları və bütün bun-
lardan doğan məqsəd, maraq və
mənafeləri biri-birindən ya fərqlə-
nməli, yaxud da bir-birinə zidd
olmalıdır. Şəxsiyyətlərarası müna-
qişəni şərtləndirən subyektiv amil-
ləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq
mümkündür: (3, s. 56-68)

1. Psixoloji amil. Məlumdur ki, insan-
lar özlərinin psixi keyfiyyətlə-
rinə görə müxtəlif psixoloji qruplara
ayrılırlar: fleqmatik, melanxolik,
xolerik, sanqvinik. Bu qrupların
ayrılmasında əsas kimi götürülən
başlıca əlamət insanların yaşadığ-
ları təbii və sosial mühitdə baş ve-
rən hadisələrə, proseslərə, davranış-
lara, normalara reaksiyasının
xarakteridir. Qəribə burasıdır ki,
həmin reaksiya insanların hadisə
və prosesləri, davranış və normaları,
hətta maddi və mənəvi sərvətləri
belə qiymətləndirmə meyarlarına
çox ciddi təsir göstərir. Hər hansı
bir hadisə biri tərəfindən müsbət,
yaxşı, mütərəqqi kimi qiymətlən-
dirildiyi halda, digəri tərəfindən
mənfi, pis, mürtəce kimi qiymət-
ləndirilir. Birinin razılıqla qarşıladığı
hər hansı bir hadisə başqasında
narazılıq, hətta ciddi etiraz

doğurur. Bütün bunlar psixoloji
münaqişə situasiyasının yaranma-
sına, təsirli əngəlləyici tədbirlər
görülmədikdə isə kəskin və ağrılı
münaqişələrin yaranmasına səbəb
olur.

2. Linqvistik (verbal) amil. İnsan-
ların malik olduqları sosial və-
ziyyət, intellektual və mədəni səviyyə,
psixoloji yaddaş və temperament,
adət-ənənə, genetik və sosial
şəxsi keyfiyyətlərin müxtəlifliyi
onların dil vasitələrinə (təbii və
süni dillər, işarələr sistemi, mimika
və pantomim) verdikləri məna
müxtəlifliyində öz əksini tapır.
Sosial ədalət, azadlıq, demokratiya,
plüralizm, vətəndaş cəmiyyəti,
estetik tələbat və estetik zövq,
insan haqları və s. kimi sözlər
müxtəlif intellektual səviyyəli və
sosial durumlu insanlar tərəfindən
eyni cür mənalandırıla bilməz.
Yüksək təfəkkür, elmi bilik sahibi
olan insanla savadsız və ya azsa-
vadlı insan dini ehkamları, yaxud
cəmiyyətdə gedən digər prosesləri
eyni cür anlama və qiymətləndirə
bilməz. Göstərilən bu fərqlər isə
müxtəlif təbəqələri təmsil edən in-
san və sosial birliklər arasında
müəyyən münaqişələrin yaranma-
sını daim şərtləndirən amillərdir.

3. İntellektual amil. Hər bir in-
san müəyyən ölçülü aktual və po-
tensial intellektual səviyyəyə -

ümumi və ixtisas mədəniyyətinə, təfəkkür tipinə, bilik dairəsi və yönümünə, şəxsiyyət tipinə və s. malikdir. Bütün bunlar ətraf mühitdə baş verən hadisə və proseslərin, davranış normaları və praktik əməllərin dərkində və qiymətləndirilməsində ciddi fərqlərlə nəticələnir. Şüur formalarının (əxlaqi, dini, elmi, siyasi, hüquqi, iqtisadi və s. şüur formalarının) məzmunu və səviyyəsində müşahidə edilən fərqlər və ziddiyyətlər də münaqişələrin meydana gəlməsi üçün zəmin təşkil edir. Şərti olaraq hər hansı bir cəmiyyətdə yaşayan insanların intellektual səviyyəsini üç yerə ayırmaq olar: yüksək, orta və aşağı. Təbiidir ki, yüksək intellektual səviyyəyə malik olan insanların vətəndaşlıq mövqeyi, həyat və düşüncə tərz, dünya duyumu, dünyaqavrama və dünya anlamı ilə digər qruplara aid edilən (orta və aşağı) insanların sadaladığımız keyfiyyətləri arasındakı fərq və ziddiyyətlər onların sosial vəziyyətlərində də fərq və ziddiyyətlər doğurmalıdır ki, elə bu da müxtəlif xarakterli və kəskin münaqişələrin yaranmasına səbəb olur.

Adətən, münaqişə şəxsiyyət, sosial qrup və s. üçün mənafelər ierarxiyasındakı (şəxsi, qrup, ailə, korporativ, peşə, milli, etnik, ictimai və s. mənafelər) ziddiyyətlər-

dən başlayır. Tədqiqatçılardan A.Maslou bu tələbatları məzmunlarına görə beş əsas tipə ayırır: 1) fiziki tələbat (yemək, seks, maddi rifah); 2) təhlükəsizlik tələbatları; 3) sosial tələbatlar (ünsiyyət, əlaqə, qarşılıqlı fəaliyyət); 4) müəyyən nüfuza, hörmətə, biliyə nail olma tələbatları; 5) özünüifadə, özünü təsdiq kimi ali tələbatlar (yaradıcılıq tələbatı və s.). Hər bir insan şüurlu və ya qeyri-şüurlu surətdə öz qarşısına yuxarıdakı tələbatlara söykənən və onlardan doğan müəyyən məqsədlər qoyur və onlara nail olmağa çalışır. Məlumdur ki, hər bir insan həyatın müxtəlif pillələrində müəyyən yer tutduğuna görə onların özlərinin daşıyıcısı olduqları müxtəlif səviyyəli mənafə və məqsədləri bir-birindən fərqli və hətta bir-birinə zidd ola bilər (3, s.8).

Konfliktli şərait anlayışı isə konflikt anlayışına nisbətən daha genişdir: konflikt şəraiti dedikdə, konfliktin özü ilə yanaşı, onu şərtləndirən bütün səbəblər və şərtlər nəzərdə tutulur. Məşhur Azərbaycan psixoloqları (professor Ə.S.Bayramov və professor Ə.Ə.Əlizadə) fikirlərinə görə iş şəraitində yaranan konfliktin sosial-psixoloji səbəbləri müxtəlifdir. Məsələn, “işçi-işçi” səviyyəsində meydana çıxan konfliktlərin bir çoxu işçilərin psixofizioloji, sosial-psixoloji

və sosial-ideoloji baxımdan bir-birilə uyuşa bilməməsi zəminində meydana çıxır. Özlərinin müəyyən fiziki keyfiyyətlərinə, xarakterinə, marağına və ya sosial qiymətlərinə görə bir-birilə “uyuşmayan” iki işçi arasında bu tipli konfliktlərin olması zəruridir. Qrup uyuşması hadisəsinin qanunauyğunluqlarını nəzərə alaraq belə konfliktləri vaxtında aradan qaldırmaq mümkündür. Bəzi işçilərin nəinki bir-birilə, həm də rəhbər işçilərlə uyuşa bilməməsi, bir-birinin davranışının motivlərini başa düşməməsi və ya səhv başa düşməsi, rəhbərlik üslubunun, rəhbər işçinin şəxsi keyfiyyətlərinin kollektivin və ya onun ayrı-ayrı üzvlərinin sosial gözləmələrinə uyğun gəlməməsi və s. bunların hamısı müxtəlif konfliktlərin yaranmasında özünəməxsus rol oynayır (1, s.242).

Şəxsiyyətdaxili münaqişə ya şəxsiyyətin hüququ ilə yaşadığı mühitdəki ictimai şəur arasındakı təzadlardan və ya şəxsiyyətin həyat normaları, məqsədləri və amalları ilə ictimai mühitdə hakim olan həyat normaları, qiymətləndirmə meyarları və amalları arasındakı ziddiyyətdən törəyir. Şəxsiyyətdaxili münaqişələrin barəsində aşağıdakı nəzəriyyələr mövcuddur:

a) Bu tiptən olan münaqişələrin tədqiqi və təhlili Z.Freydin psi-

xoanaliz nəzəriyyəsinin bir cəhətini təşkil edir. Z.Freyd göstərir ki, ikili-biososial təbiətə malik olan insan bir tərəfdən, bütün canlılar kimi bir sıra biofizoloji tələbatlarının (cinsi tələbat, yemək, içmək və s.) ödənilməsinə cəhd göstərir və bu istiqamətdə mümkün addımlar atır. Digər tərəfdən, bir sosial varlıq kimi o, yaşadığı ictimai quruluşun qanunlarına, normalarına, qadağalarına tabe olmalıdır. Əks halda cəmiyyət ona qarşı ciddi sanksiya tətbiq edə bilər. Bu isə insanların bir sıra sosial və bioloji tələbatlarını müəyyən “limit” çərçivəsinə salmaqla məhdudlaşdırılır. Həmin təzadlı vəziyyətə düşən insan çıxış yolunu tapa bilmədikdə daxili münaqişə ilə üzləşir.

b) Şəxsiyyətdaxili münaqişələrin səbəbləri ilə bağlı Amerikan psixoterapevti Erik Bernin transakt təhlil nəzəriyyəsi problemə aydınlıq gətirmək baxımından diqqəti cəlb edir. E.Bernə görə, şəxsiyyətin strukturunda üç komponent birləşir: “uşaq” (spontan emosiyaların mənbəyi), “valideyn” (stereotiplərin daşıyıcısı), “yaşlı” (həyata rəşional situativ münasibət daşıyıcısı). İnsanların qarşılıqlı münasibəti zamanı transaksiya baş verir. Əgər yuxarıda sadalanan transaksiya elementləri üst-üstə düşərsə münaqişə baş vermir, əks təqdirdə

münaqişə situasiyası labüddür (3, s.68).

c) Koqnitiv konflikt: Bu cür daxili konflikt elə bir şəraitdə baş verir ki, fərdin idrakı ilə davranışının arasında uyğunsuzluq yaranır (6, s.16). Psixoloji cəhətdən fərdi narahat edən bu vəziyyət gərginliyə səbəb olur və fərd çalışır ki, özünün uyğun gəlməyən idrakı vəziyyətini balanslaşdırmaqla gərginliyi və ya uyğunsuzluğu azaltsın. Misal üçün Festinger öz tədqiqatlarının birində göstərmişdir ki, daha çox siqaret çəkən şəxslər siqaret çəkməyən şəxslərlə müqayisədə siqaretin xərçəng xəstəliyinə səbəb olması faktına az inanırlar. Başqa sözlə, onlar siqareti tərk edə bilmədiklərinə görə siqaretin ziyanını göstərən tədqiqatların nəticələrinə o qədər də inanmır və bunlara şübhə ilə yanaşırlar. (7, s. 67)

d) Dərk olunmayan şəxsiyyətdaxili münaqişə: Bu münaqişə keçmişdə tam həll olunmamış, artıq unutduğumuz, lakin şüuraltı səviyyəsində mövcud olan və keçmişdəkinə analoji şəraitdə özbaşına təkrarlanan münaqişəli vəziyyətlərin durduğu şəxsiyyətdaxili münaqişədir (2, s.277).

Şəxsiyyətdaxili münaqişələrin səbəbləri ilə bağlı rolda mövcud olan konfliktlər də mövcuddur. Rol müəyyən iş və rəftarların məc-

musudur və başqaları gözləyirlər ki, həmin rol u icra etməyə razı olan şəxs öz işində bu rol u həyata keçirsin. Fərdin idrakında, rolun elementlərində və digərlərinin gözləntilərində uyğunsuzluq rolda konfliktin yaranmasına səbəb olur. Rolda konflikt bir neçə formada özünü büruzə verir:

a) Roldaxili konflikt: Roldaxili konflikt o halda baş verir ki, fərdin rol u stress halında olur. Şəxs rolunu hansı formada yerinə yetirmək barədə düşünməkdənsə bir çox gözləntilər və təzad halında olur. Misal olaraq, öz dostunun zəif fəaliyyəti və ya səhvləri barədə hesabatı təşkilata təqdim etməli olan müfəttiş bir vəzifəli işçi kimi öz rolunu icra etmək və ya yaxşı dost kimi rollar arasında tərəddüd halında olur ki, bu halda roldaxili konflikt meydana gəlir.

b) Rollararası konflikt : Hər bir işçi eyni zamanda həm həyat yoldaşı, həm dost, həm ata, həm də böyük bir cəmiyyətin üzvüdür. İşçi öz vəzifəsini daha yaxşı icra etmək üçün ata və həyat yoldaşı kimi rolunu lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilmir. Bu da öz növbəsində rollar arasında təzadla səbəb olur.

c) Şəxsi qarşılıqlı rol konflikti: Bir və ya bir neçə fərd müəyyən xüsusi bir rol u icra etmək istəyərkən rolların bir-birinə qarışması baş

verir və fərdlər arasında təzad yaranır. Bu hal ata və ananın övladlarını müxtəlif üsullarla tərbiyə etmək istədikdə ortaya çıxır (7, s.481)

d) Rolda şübhə: Yardımçı rola qarşı etimadın, aşkarlıq və lazımi gözləntilərin olmadığı vəziyyətdə yaranan hala rolda şübhə deyilir (6, s.165).

Rol konfliktinə malik olan şəxslərdə gərginlik yaranır və onlarda uyğunlaşma davranışı baş vermir. Uyğunlaşma davranışı əsasən bunlardan ibarətdir: 1) Həmlə xarakterli rəftarlar (təhqir, zor, oğurluq) və düşmənçilik hərəkətləri; 2) Geri çəkilmə (xidməti tərk etmək və ya iştirak etməmək); 3) Məsələləri kollektiv şəkildə həll etmək məqsədilə rolu verən şəxsə yaxınlaşmağa səy göstərmək (8, s.429).

Nəticə: Münaqişələrin müxtəlif səbəblərini və yaradıcı amillərini təhlil etmək müstəqil mənə kəsb etmir. Bu ancaq münaqişələrin

düzgün dərk edilməsi, onların fərqli və məxsusi təyinatlarını vermək üçün, mövcud münaqişəli vəziyyətə diaqnoz qoymaq, habelə münaqişələrin mümkün inkişaf istiqamətlərini proqnozlaşdırmaq və onun aradan qaldırılmasının optimal metodlarının axtarılıb tapılmasına onların rəşional həlli, tənziimi, idarəsi reseptini hazırlamaq fonunda mənalıdır. Hər bir münaqişə tipi sırf müstəqil şəkildə çıxış etmir, o, mütləq digər münaqişə tipləri ilə qarşılıqlı şəkildə iştirak edir. Aydın məsələdir ki, ayrı-ayrı hallarda konfliktin yaranmasında qeyd etdiyimiz səbəblərdən hər hansı biri daha mühüm rol oynasa da, onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır və hər bir konflikt vəziyyətinin təhlili zamanı bu cəhəti nəzərə almaq zəruridir. Məhz bu təbiətlərinə görə münaqişələr bəzən hamısı üçün məqbul sayılan vahid həll resepti ilə, bəzən də hər biri məxsusi həll reseptləri tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Bakı, ikinci nəşri, 2003, 355 s.

2. Abbasbəyli A.N., Darabadi P.Q., İbrahimov Ə.G. Konfliktologiya. "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2006, 286 s.

3. Şəfiyev Ü. Konfliktologiya siyasi-sosioloji təhlil. Monoqrafiya. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2002, 180 s.

4. Немов Р.С., Алтунина Е.Р. Социальная психология. Питер, 2008, 427 с.

5. Möqimi Seyid Məhəmməd. Təşkilat və idarəetmənin tədqiqi baxışı. Tehran, Tirmə nəşriyyatı, birinci çap, 1377,320 s., (fars dilində).
6. Rezayiyan Ali. Təşkilat davranışın idarəediciliyinin əsası. Tehran, Səmt nəşriyyatı, üçüncü çap, 1382, 540 s., (fars dilində).
7. Festinger, Leon, A Theory of Cognitive Dissonance, Evanston, Ill.: Row, Peterson, 1967.
8. Peterson M.F. Associates, Role conflict, Ambiguity and overload: A21-Nation study. Academy of management journal, 1995.
9. Ilgen D.R., Hollenbeck j.R. "The Structure of Work: job Design and Rols", In M.D.Dunnette, L.M. Hough (Eds.). Handbook of Industriyal and Organization Psychology, Vol. 2, 2nd ed., Palo Alto, Calif.: Consuling psychologists Press, 1991, 165-207.

ФАКТОРЫ И ПРИЧИНА, ПОРОЖДАЮЩИЕ КОНФЛИКТА В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье раскрываются различные причина социально-психологического характера, порождающие конфликта в современный период. В частности, рассмотрены подходи с точки зрения школы групповой динамики, социометрического бихевиористского гуманистического направлений, когнитивного подхода. Наряду с этим рассматриваются фактора, порождающие межличностные, внутриличностные, внутригрупповые конфликта.

TODAY'S CAUSES OF CONFLICT

This article presents the various ideas about causes of conflict consist of group dinamic school, sociometric, behavioristic, humanistic, and cognative theories. Also it explains causes of the inner conflict, inter-personal conflict, and intergroup conflict.

MİLLİ ÖZÜNÜDƏRKİN SOSIAL – PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ VƏ GƏNCLƏRDƏ ONUN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nəsirova N.R.

BDU-nun psixologiya kafedrasının aspirantı

Nəzərə almaq lazımdır ki, milli özünüdərək prosesi çox mürəkkəb və çoxcəhətli sosial-psixoloji hadisədir və ona bir sıra amillər, xüsusən də sosial-psixoloji amillər çox ciddi təsir göstərir. Əvvəla, milli özünüdərək mexanizm etibarilə şəxsiyyətin ontogenetik inkişafında fərdin özünü dərək etməsi və qiymətləndirməsi prosesini xatırladır. Lakin özünün həcminə və diapozonuna, xüsusən də ona təsir edən amillərin çoxluğuna və mürəkkəbliyinə görə milli özünüdərək fərdin özünü dərək etməsi və qiymətləndirməsindən ciddi surətdə fərqlənir və bu, ilk növbədə şəxsiyyətin müəyyən inkişaf, başqa sözlə yetkinlik həddinə çatmasını tələb edir. Ancaq nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, milli özünüdərək yalnız bu və ya digər şəxsin, yaxud hər hansı sosial qrupun yetkinlik səviyyəsindən asılı deyildir, bu, ümumən xalqın yaşadığı ictimai-tarixi şəraitdən, həmin xalqın hansı dövlətlərlə, xalqlarla əhatə olunmasından, onlarla olan münasibətlərinin xarakterindən, eləcə də xalqın daxilində olan etnik qrupların kəmiyyət və keyfiyyətin-

dən, aralarında olan münasibətlərdən, eləcə də onların xalqa olan münasibətlərindən və s. kimi müxtəlif sosial amillərin təsirindən asılıdır. Bütün bu cəhətləri nəzərə alsaq Azərbaycan xalqının vəziyyəti heç də ürəkaçan olmamışdır. Xalqımızın çox görkəmli şairi Səməd Vurğun özünün “Azərbaycan” şeirində xalqımızın tarix boyu çəkmiş olduğu əzab və əziyyətləri, düşər olduğu bəlaları çox qısa və aydın şəkildə belə ifadə etmişdir:

*Böyük bir keçmişin vardır,
Bilinməyir yaşın sənin,
Nələr çəkmiş başın sənin.*

Xalqımızın bütün tarixi keçmişinin, müxtəlif tarixi dövrlərdə onun başına gətirilən bəlalарın təfsilatına varmadan yalnız bir neçə cəhəti qeyd etməklə ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə hansı təcavüzlərə məruz qaldığını xatırlatmaq yerinə düşərdi. Bunlardan xüsusən də VI–VII əsrlərdən başlayan ərəb istilaları, tatar – monqol hücumları, rus-iran müharibələri – xalqımızın parçalanması, yəni şimali və cənubi Azərbaycanın yaranması, eləcə də Şimali Azərbaycanda xalqın

ayrı-ayrı xanlıqlara parçalanması, xanlıqlar arasında ixtilaf, ziddiyyətlərin yaranması və bəzən də müharibələrin olması xalqın daxilən parçalanmasına səbəb olmuşdur. Məsələ bununla bitmir. Xüsusən XX əsrin əvvəllərində etnik ixtilaf, yəni Azərbaycan ərazisində yaşayan ermənilərin azərbaycanlılara qarşı mübarizə aparmaları, yəni erməni-müsəlman dava və konfliktləri xalqına qarşı mübarizə aparmaları, yəni erməni – müsəlman dava və konfliktləri xalqın birliyini sarsıdır, onun öz vətəninə rahat yaşamasına, öz birliyini möhkəmləndirməsinə ciddi surətdə mane olurdu, yəni xarici dövlətlərin köməyi ilə Azərbaycan ərazisində, başqa sözlə Azərbaycan torpağında yaşayan ermənilər 1905-ci ildən başlayaraq xalqımıza qarşı mübarizə aparmağa başlayır. Həmin mübarizə əsrin 20-ci illərində, xüsusən də 1918-ci ildən sonra daha kəskinləşdi. Bolşevizmin Rusiyada qələbə çalması, yəni sovet hakimiyyətinin qurulması Azərbaycana qarşı mübarizəni kəskinləşdirdi, çünki Rusiyada bolşevik rəhbərlər içərisində Stepan Şaumyan xüsusi mövqeyə malik idi və özünün xalqımıza qarşı milli ədavətini və milli xislətini açıq-aydın surətdə biruzə vermək üçün fürsət əldə etdi və

Azərbaycana hücum etdi, Bakı qırğınlarını, eləcə də bölgələrdə bir sıra qırğınlar törətdi. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki Azərbaycan xalqı bir-birinə qarşı olan müxtəlif qrup və partiyalar arasında parçalanmışdılar. Sınıf qruplaşmalar: fəhlə sinfi, kəndli, bolşeviklər, müsavətçilər və s. kimi partiyalara, istismarçılar, əzilənlər, yoxsul qruplar, varlılar və s. kimi sosial qrupların olması gecə-gündüz təbii edilir, xalqın ayrı-ayrı qruplarını süni surətdə bir-birinə qarşı qoyur və xalqın vəhdətini, milli birliyini müxtəlif yollarla pozur, ölkənin varidatını ələ keçirməyə, torpaqlarını qonşu etnoslara verməyə, bir sözlə Azərbaycanı məhv etməyə çalışırdılar. Belə bir ziddiyyətli və əlverişli olmayan ictimai-tarixi şəraitdə xalqın özünü dərk etməsi, xüsusən də milli özünüdərk formalaşması və xalqın əməli fəaliyyətində, münasibətlər sistemində, əsasən də şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə təzahürü çox çətin olmuşdur. Xalqa qarşı belə düşmənçilik, onu təkləmək, onun birliyini məhv etmək meylləri təsirsiz qalmamışdır, yəni xalqın ayrı-ayrı qrupları, eləcə də ayrı-ayrı fərdləri yalnız öz başını dolandırmaq, əsasən ailəsinin qayğısına qalmaq, öz mənafeyini güdmək, ümumxalq mənafeyinə, xüsusən də ümumilli

mənafeyə laqeydlik halətləri daha artıq inkişaf edir. Yəni şəxsi mənafeyi güdmək, ümumxalq, ümum-milli mənafeni qorumaq, əziz tutmaq kimi bəşəri, yüksək əxlaqimənəvi hisslərə üstün gəlməyə başlayır. Bu zəmində xalqın müəyyən qisminə yalnız öz şəxsi mənafeyini güdmək, ümummilli mənafəə laqeydlik, fərdiyyətçilik inkişaf edir. Hətta xalqın ayrı-ayrı fərdlərində öz şəxsi mənafeyini qorumaq naminə başqalarını güdazə vermək meyilləri güclənir. Bu cəhət 1937-ci illərin repressiya dövründə özünü daha qabarıq surətdə büruzə verir. Həmin dövrdə xalqımızın sayılıb seçilən şəxslərinin, xüsusən də ziyalıları, sənətkarları nəinki həbs etmişlər, həm də bir çoxunu güllələmişlər. Belə bir sosial şəraitdə xalqın, millətin mənafeyini güdmək, ümumən xalqda milli birlik hisslərini inkişaf etdirmək, xalqın birliyinin, ümummilli tərəqqisinin qayğısına qalmaq çox müşkül bir məsələyə dönmüşdü. Xüsusən də xalqın içərisinə başqa xalqlardan və etnoslardan olan insanların (bəzən də xüsusi agentlərin) yeridilməsi, onların təfriqəçilik fəaliyyəti nəticəsiz qalmırdı, yəni xalqın parçalanmasına, bir-birinə olan münasibətlərdə fərdiyyətçiliyə meyil etmələrinə, ümumxalq mənafeyinə biganəlik və s. kimi mənfi

təzahürlər daha da güclənirdi. Məlumdur ki, belə bir sosial-psixoloji şəraitdə milli birliyin yaranması, yəni milli özünüdərkini təşəkkülü və lazımi səviyyədə təzahür etməsi istənilən səviyyədə ola bilməzdi. Həmin proses sovetlərin dağılması, milli müstəqillik əldə etmək şəraitinin yaranması dövründə, yəni keçən əsrin 90-cı illərində də davam etdi. Kiçik bir ölkədə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmaq zəminində onlarca partiya yarandı, hamısı da bir-birinə qarşı olan və əslində xalqı parçalayan, ölkənin tərəqqisinə xələl gətirən və torpaqlarımızın düşmən torpağına keçməsinə şərait yaradan bir funksiyayı yerinə yetirən vasitəyə çevrildilər. Yəni xalqı bir-birinə zidd mövqelərdə duran, ümummilli mənafeyi unudan, ona ciddi xələl gətirən qruplara ayırdılar. Bəzən də həmin qruplar məhəllicilik, əyalətçilik prinsiplərinə istinad edərək xalqın daxilən parçalanmasına daha əlverişli zəmin yaratdılar. Artıq qeyd edildiyi kimi, belə bir sosial – psixoloji şəraitdə bütün xalqda milli özünüdərkini lazımi səviyyədə təşəkkül etməsi üçün əlverişli sosial zəmini aradan qaldırmaq olur. Belə bir sosial-psixoloji şəraitdə gənclərdə milli özünüdərkini təşəkkülü və formalaşmasına çox ciddi xələl gəlir. Elə bunun nəticəsidir ki,

xalqımızın gənclərindən müəyyən qismi yaşayış və dolanışiq xatirinə Vətəni tərk etməyə, başqa ölkələrdə yaşamağa və işləməyə getməyə məcbur olurlar. Bu da, heç şübhəsiz, ölkədə işçi qüvvəsinin azalması ilə yanaşı milli birliyə də çox ciddi xələl gətirir (2., səh. 78).

Biz hələ dolanışiq naminə başqa ölkələrə üz tutmağa məcbur olan gənclərin nə dərəcədə Vətən həsrətindən əzab-əziyyət çəkmələrini, onlarda bəzən yadlaşma sindromunun baş verməsinin neqativ cəhətlərini də qeyd etməyi unutmalıyıq. Çünki vətənpərvər insanlar, xüsusən də gənclər üçün Vətən həsrəti, Vətəndən ayrı düşmək çox əzablı olur. Deməli, belə bir emosional stress halətinə düşər olan gənclərimizdə milli özünüdərək də təzadlı cəhətlərə malik olur. Yəni bir tərəfdən Vətən üçün burnunun ucu göynəyən həmin gənclərin müəyyən qismini: Vətənə qayıdaramsa vəziyyətim necə olacaq lazımı iş tapa bilərəmmi, dolanışiq üçün lazımı şərait olacaqmı və s. kimi suallar dərindən düşündürür, bir çox gənclərimiz belə suallara asanlıqla cavab tapa bilmirlər, odur ki, onlar dərin narahatlıq hissi keçirirlər, bəzən də bu hisslər dərinləşir, müəyyən müddət davam edən stress halətləri yaradır, ümumi narahıtcılığı artırır, fəaliyyətin mü-

vəffəqiyyətlə icrasına mənfi təsir göstərir. Bununla bərabər, belə bir sosial-psixoloji şəraitdə bəzi gənclərimizdə milli özünüdərkin lazımı səviyyədə inkişafını, davranış və rəftarda aydın, yəni lazımı səviyyədə təzahürünü gözləmək çətindir. Odur ki, müasir gənclərimizdə milli özünüdərəkə neqativ təsir edən sosial-psixoloji amillərin aradan qaldırılmasına xüsusi diqqət yetirmək zərurəti meydana çıxır. Bunun üçün xalqda milli özünüdərkin formalaşmasını şərtləndirən əsas amillərin təsirini gücləndirmək lazımdır.

Buraya qədərki informasiyada xüsusən müasir şəraitdə xalqımızda milli özünüdərəkə neqativ təsir edən əsas amillər haqqında müəyyən məlumat verildi. Belə bir məlumatın verilməsini ona görə zəruri sayırıq ki, milli özünüdərkin formalaşmasına təsir edən neqativ amillər nəzərdən qaçırılsa və onların qarşısının vaxtında alınmaması xalqın parçalanması, milli-mənəvi dəyərlərin zəifləməsi baş verər yəni, xalqın ayrı-ayrı sosial qrupları arasında əlaqə və münasibətlər zəifləyə bilər, nəticədə xalqın milli birliyi pozula bilər. Belə olduqda ümummilli dəyərlərə münasibətlər də dəyişilə, bəzən hətta pozula bilər, yəni xalqı birləşdirən, onların hamısı üçün əziz olan milli dəyər-

lər öz təsirini itirə bilər. Nəzərdən qaçırmaz ki, xalqın milli özünüdərkinin formalaşmasını şərtləndirən bir sıra mürəkkəb amillər sisteminin mövcudluğu zəruridir. Burada ilk növbədə xalqın yaşadığı torpaq, ərazi, yəni Vətən torpağının mövcudluğu zəruridir. Yəni hər bir xalq özünü dərk etmək üçün özünün torpağının, ocağının, yurdunun olmasını, onun ərazisini, tarixi keçmişini yaxşı bilməlidir. Unudulmaz və əbədiyaşar sənətkarımız Səməd Vurğun bu hissi poetik dildə belə ifadə etmişdir:

*El bilir ki sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimсэн,
Anam, doğma vətənimсэн,
Ayrılarmı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!*

Təsadüfi deyildir ki, burada Vətənin – xalqın yurdu, yuvası, məskəni olması, həm də onun insanı yaradan, boyu-başa çatdıran ana ilə bərabər tutulması xüsusi olaraq qeyd olunur. «Anam, doğma vətənimсэн» fikrinin şərhə ehtiyacı yoxdur. Çünki burada yalnız bir insan üçün Vətənin ana olması qeyd edilmir. Burada Vətənin bütün xalq üçün doğma ana kimi əziz olması, onun ülvülüüyü xüsusi olaraq vurğulanır. Yəni hər hansı bir xalqın mövcudluğu ilk növbədə onun doğma Vətəninin olması ilə

şərtlənir. Xalqın adı da onun Vətəninin adı ilə adlanır (Azərbaycan, Azərbaycan xalqı). Məlumdur ki, hər bir xalqın mövcudluğu və özünüdərk müdriklərin nəsihətləri, atalar sözləri, orada əks etdirilmiş dərin mənalar, insanları bir-birinə bağlayan milli birlik, yaxınlıq hissləri, yəni öz xalqının, millətinin, öz əcdadının mənəvi təfəkkürünə, inkişafına bağlayan, öz Vətəninə sevdiren hislər aiddir. Xalqın tarixi yaddaşına yaxından bələd olan hər bir şəxs nəsillərin estafetində öz yerini və vəzifəsini yaxşı dərk edir, onu ləyaqətlə davam etdirməyə can atır. Çox təəssüf ki, bizim bəzi müasir gənclərimiz öz xalqının, millətinin tarixi yaddaşına, başqa sözlə onun tarixinə, tarixən inkişaf xüsusiyyətlərinə kifayət qədər yaxşı bələd deyillər. Bəzi tələbə gənclərdən soruşduqda ki, Şah İsmayıl Xətai neçənci əsrdə yaşayıb, onun fəaliyyəti barədə nə deyə bilərsən? – tələbə gənclərin bəziləri çiynlərini çəkərək, mən tarixçi deyiləm ki, – deyə cavab verirlər. Əlbəttə, bu xoşagədməz fakt ayrı-ayrı gənclərimizin öz xalqının tarixi keçmişinə laqeydliyi ilə izah edilə bilməz. Burada təhsil sisteminin, ailə tərbiyəsinin, təbliğat vasitələrinin və s. qüsurları da özünü aydın surətdə biruzə verir. Bu nöqtəyənəzərdən müasir gənclərimizi digər

etnosların və xalqların, millətlərin (nümayəndələri) gəncləri ilə müqayisə etsək nəticə heç də bizim xeyrimizə olmayacaqdır. Halbuki başqa xalqların, xüsusən də qonşu etnosların gəncləri öz tarixi keçmişinə kifayət qədər yaxşı bələd olur, öz xalqının tarixinin müəyyən dövrlərini bəzən xüsusi olaraq şişirdir və özünün milli iftiralarının obyektinə çevirir. Xüsusən də öz xalqının ictimai-tarixi inkişafında xüsusi xidmətləri olan tarixi şəxsiyyətləri, ədəbi-bədii irsində xüsusi yer tutan sənətkarları, yaradıcı şəxsiyyətləri, elm adamlarını, xalqının mütəfəkkirlərini kifayət qədər yaxşı tanıyır, nəinki onların nə zaman yaşadıklarını, həm də nə yazıb-yaratdıklarını yaxşı bilirlər. Bizdə isə gənclərimiz arasında belələrinə nisbətən az təzahür edilir. Ali məktəb tələblərindən, yəni bəzi gənclərdən Nəsiminin taleyi ilə bağlı sual verdikdə ona qənaətləndirici cavab almaq çox çətin olur. Bu da bəzi gənclərimizdə ictimai şüurun, xüsusən də milli şüurun formalaşmasının və inkişafının yetərinə olmaması ilə əlaqədardır. Halbuki hər bir xalq milli şüura malik olması ilə fərqlənir. Həmin milli şüur sosial, siyasi, iqtisadi, mənəvi, estetik, fəlsəfi, dini və s. kimi görüşlərinin mürəkkəb məcmusundan ibarətdir və bütün bu cəhətlər

millətin mənəvi inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Odur ki, milli şüur nə qədər yüksək olarsa xalqın milli özünüdərkə də yüksək olar. Təsədüfi deyildir ki, rus psixoloqu V.Krisko millətin mövcudluğunu, formalaşmasını şərtləndirən amillər içərisində milli özünüdərkə və milli şüura xüsusi önəm verir. O özünün «Etnik psixologiya» adlı əsərində yazır: «Millətin uzun müddət mövcud olması imkanları onun daxili məzmununun daima təkmilləşməsi ilə şərtlənir, bu cəhət isə öz ifadəsini milli şüurda və milli özünüdərkə, milli dəyərlərdə, milli maraqlarda, zövqlərdə, özünü qiymətləndirmədə, milli mədəniyyətdə və milli dildə tapır. Bütün bu qeyd edilən tərkib hissələrinin təzahürləri millətin həyatını (mövcudluğunu) təşkil edir». Buna görə də müasir gənclərimiz öz xalqının, öz millətinin mövcudluğunu və tərəqqisini təmin etmək üçün nəinki milli şüura, həm də milli özünüdərkə qabiliyyətinə malik olmalı, xalqımızın milli dəyərlərini qoruyub saxlamağa qabil olmalıdırlar. M.N.Rzayev özünün «Şəxsiyyətin fəlsəfəsi» adlı əsərində yazır: «Fərdlər öz millətinin əsl mahiyyətini, onun həqiqi varlığını, sosial yerini və ləyaqətini yalnız öz milli mənlik şüurunun inkişafı sayəsində adekvat dərk edə bilirlər.

Şəxsiyyətin milli mənlilik şüuru onun mənsub olduğu millətin tarixi ənənələrindən və milli mədəniyyətinə ayrılmazdır. Bu mənada göstərməlidir ki, (qeyd edilməlidir ki) Azərbaycanda xalqının qədim və zəngin tarixi, orijinal mədəni irsi, onun nümayəndələri olan şəxsiyyətlərin milli mənlilik şüurunun özülü rolunu oynayır. Həmin özlü müstəqillik illərində milli inkişaf baxımından əldə edilmiş misilsiz imkanlar sayəsində daha da təkmilləşir. Xalqımız özünün çoxəsrlik tarixi boyu humanist, etnik və dini tolerantlıq, əsl bəy xisləti ilə səciyyələnmişdir. Onun öz mədəniyyəti vardır, həssaslıq, optimizm, torpağa və vətənə bağlılıq kimi keyfiyyətlərə malikdir» (8., səh.200).

Deyilənlərdən aydın olur ki, milli özünüdərk çoxcəhətli və müəkkəb sosial-psixoloji mahiyyətə malikdir. Müasir gənclərimizdə milli özünüdərk formalaşması və inkişafı üçün onlarda istər ailə tər-

biyyəsi, istərsə də təlim-tərbiyə prosesində milli şüurun, milli vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bununla bərabər, millətin mühüm atributları olan ana dilinin, xalqının adət-ənənəsinin, stereotip və yönümlərinin, sərvət meyllərinin, ədəbi-bədii irsinin, musiqi və incəsənətinin fəal surətdə öyrənilməsinə və mənimsənilməsinə xüsusi fikir verilməlidir. Əlbəttə burada gənclərin özlərinin fəallığı, yəni milli özünü dərk etməyə can atmaları, milli özünüdərk əsas atributlarını şüurlu surətdə mənimsəmələri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. həm də bu yolda gənclərin öz həmyaşıdlarına müsbət istiqamətdə təsir etmələri də çox vacibdir. Yəni hər bir vətənpərvər gənc öz həmyaşıdlarının da milli özünüdərkinə, xalqının, millətinin, Vətənin qədrini yaxşı bilmələrinə can atmalıdır, bu onun əsl vətəndaşlıq borcu sayılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, 1996.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.

3. Qədirova R.H. Tarix, şəxsi mənə və identiklik. Bakı, 1998.

4. Qədirova R.H. Azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin milli identikliyin inkişafının sosial-psixoloji problemləri. Psixologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2008.

5. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycanın güzəran psixologiyası. Bakı, 1994.
6. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş: problemlər, ilkin araşdırmalar. Bakı, 2003.
7. Əliyev B.H. Siyasi psixologiyada ümummilli lider problemi. Psixologiya jurnalı, 2004, №1.
8. Rzayev M.N. Şəxsiyyətin fəlsəfəsi.
9. Алиев Б.Г. Межнациональное общение как объект социально-психологического анализа. Автореферат дис. канд. филос.наук. Баку, 1984.
10. Гусейнова Г.Г. Этнопсихологические особенности социальной перцепции в юношеских группах. Автореферат дис. канд. психологических наук. Баку, БГУ, 1995.
11. Здравомыслов А.Г. Этнополитические процессы и динамика национального самосознания россиян (социологические исследования, 1996, №12).
12. Ставропольский Ю.В. Модели этнокультурной идентичности в современной американской психологии (Вопросы психологии РАН «Академический проект»), Москва, 1999.
13. Тернер Д.Ж. Социальное влияние. СПб, Питер, 2003.
14. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М. 1996.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОПОЗНАНИЯ И ОСОБЕННОСТИ ЕЕ ПРОЯВЛЕНИЯ У МОЛОДЕЖИ

В статье на основе анализа психологической литературы раскрывается социально-психологическая сущность и основные факторы, обуславливающие формирование национального самопознания у современной молодежи нашей республики. При этом особый акцент делается на раскрытии роли и значения таких важных факторов как: глубокое знание и осознание историческое прошлое своего народа, а также национального языка и культуры ибо возможность длительного существования нации обуславливается функционированием и постоянным совершенствованием ее внутреннего содержания находящего выражение в национальном сознании и самосознании, национальных ценностях, интересах, вкусах самооценках, национальной культуре и языке. По этому в статье подчеркивается, что при воспитании подрастающего поколения следует акцентировать особое внимание усвоении молодежи указанных факторов.

**SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ESSENCE
OF THE NATIONAL SELF-COGNITION AND
FEATURES OF ITS FORMATION IN THE YOUTHS**

The article reveals socio-psychological essence and main factors serving to the formation of the national self-cognition in the modern youth of our republic on the basis of the analyze of the psychological literature. Meantime, a special attention is paid to the reveal of the role and meaning of such important factors as deep knowledge and formation of the historical background of the nation, as well as national language and culture. The opportunity of the long existence of the nation relies on the function and permanent perfection of its internal essence expressed in national consciousness and self-cognition, national values, interests, test, self-content, national culture and language. That's why this article underlines the importance of paying special attention to the assimilation of these factors by the youths while growing up the current generation.

GƏNC AİLƏLƏRDƏ NEQATİV PSIXOLOJİ İQLİMİN YARANMASINDA AİLƏ KONFLİKTLƏRİNİN ROLU

Pur Üfiqi Fərşad

*Bakı Dövlət Universitetinin
Psixologiya kafedrasının dissertantı*

Məlumdur ki, ailənin psixoloji iqlimi ərlə-arvadın, valideynlərlə uşaqların, uşaqlarla uşaqların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri ilə müəyyən olunur və bilavasitə onları əks etdirir. Qarşılıqlı hörmət, qayğı, etibar, məsuliyyət və tələbkərlilik əlverişli psixoloji iqlimin əlamətləridir. Bu əlamətlərdən hər hansı birinin olmaması və ya əks əlamətə çevrilməsi, ailədə psixoloji iqlimin pisləşməsinə, tədricən əlverişsiz psixoloji iqlimin yaranmasını göstərir.

Aparılmış tədqiqatlar (3,5,7,8,14) göstərir ki, psixoloji iqlim dinamik xarakterə malikdir. Ər-arvad arasında hətta öləri bir narazılıq əmələ gələn kimi psixoloji iqlim də bu və ya digər dərəcədə dəyişir. Ailədə əlverişli psixoloji iqlimin yaranmasına ər də, arvad da, ata da, ana da xüsusi diqqət yetirməlidir. Onlar bir-birinə həssas, qayğıkeş münasibət bəsləməli, özlərinin ata və ana rollarına həmişə məsuliyyətlə yanaşılmalıdırlar. Bununla belə, mütəxəssislərin fikrincə, ailədə psixoloji iqlimin yaradılmasın-

da ana daha fəal rol oynamalıdır (2, səh.139).

Ailənin psixoloji iqliminin özəyi məhz ailə münasibətləri ilə bağlıdır. Ərlə-arvad arasındakı münasibətlər möhkəm olanda, hətta təsadüfən baş verən xoşagəlməz hadisədə ailəni sarsıda bilmir. Bu zaman ata və ana dərdi birlikdə çəkir, ailə üçün ən çətin olan anda bir-birilərinə həyan olurlar. Ailə münasibətləri möhkəm olmadıqda isə, heç kəsin gözləmədiyi halda baş vermiş bu və ya digər xoşagəlməz hadisə ər-arvadı nəinki yaxınlaşdırmır, əksinə bir-birindən daha da uzaqlaşdırır. Onlar bir-birilərini günahlandırmağa, təqsiri bir-birinin üstünə atmağa başlayırlar. Bu zaman söz-söhbət günlərlə davam edir. T.M.Afanasyev yazır ki: «Ailədə əlverişli, sağlam psixoloji iqlim öz-özünə əmələ gəlmir. O, cəmiyyət qarşısında, ailəsi – həyat yoldaşı və uşaqları qarşısında məsuliyyətini düzgün başa düşən ağıllı, həssas ərin, eləcə də arvadın, ata və ananın gündəlik səyi ilə yaranır (8, səh.98).

Psixoloji iqlim ailədə insanların həyat fəaliyyətinin mühüm bir sahəsini təşkil edir, ailə üzvlərinin gümrahlığı və fəallığı bilavasitə ondan asılıdır. Doğru deyirlər ki, bədbinlik – passivlik, nikbinlik – iradə deməkdir. Psixoloji iqlim ailə üzvlərinin ovqatına təsir göstərir. Ərin və arvadın, uşaqların əhvalı ailənin kövrək, bəlkə də ən yaralı yeridir (2, səh.164).

Problemlə bağlı V.Sısenko qeyd edir ki: «Kiçik sosial qrupların hamısından fərqli olaraq, ailədə adamlar bir-birinə daha çox ərk edir, bir-birlərini yersiz söz və hərəkətlərinə daha çox dözürlər, bir-birlərini asanlıqla bağışlayırlar. (11, səh.63)

Ailədə ərin, arvadın, uşaqların əhvalı, ovqatı təkcə onların bir-birinə münasibətləri, qayğı və diqqəti ilə deyil, hətta baxışı, gülüşü, sığaltmaları ilə yaranır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ailədə hər şey özümüzdən, söz və hərəkətlərimizdən, diqqət və qayğımızdan asılıdır. Bəs görəsən ailədə xoşagəlməyən psixoloji iqlimin yaranmasına konfliktlərin təsiri necədir? Yoxsa bu səbələr yalnız münaqişə üçün situmul rolunu oynayır?

Tədqiqatçılardan V.P.Lekoviç və O.E.Zuskova konfliktliyin dərəcəsi nöqtəyi-nəzərindən bütün ailələri 3 əsas qrupa ayırırlar. Ailə

konfliktləri ilə barışan stabil ailələr; problemləli ailələr; konfliktləri dəf edə bilməyən və neqativ ailə orientasiyasına malik qeyri-stabil ailələr. Müəlliflər hesab edirlər ki, gənc ailələrdə ailə konfliktlərinin əsasında ər-arvadın bir-birinin tələbatlarına aid təsəvvürləri arasındakı, birinin digərinə münasibətinə görə təsəvvürləri və gözləmələri arasındakı fikir ayrılıqları durur (13, səh.56).

Konfliktlilik nöqtəyi-nəzərindən ailənin həyat fəaliyyətinin bir neçə əsas sahəsi ayrılır. Müəlliflərin tədqiqatlarının nəticəsinə əsasən birinci yerdə «ünsiyyət mədəniyyəti» adlanan – gündəlik həyat normalarına ər-arvadın riayət etməsi və ya etməməsi; sonra ardınca ər-arvadın ailə qarşılıqlı münasibətində «Mən» - konsepsiyasının müdafiəsində tələbatların kifayət qədər ödənilməməsi – sevgiyə tələbatın ödənilməməsi, öz gərəksizliyinin hiss edilməsi və şəxsi ləyaqət hissi durur. Nəhayət, üçüncü yerdə qarşılıqlı təsirin iki əsas elementi durur ata və ana, ər və arvad, ev sahibi və sahibəsi mövqeyinə uyğun ər-arvadın rol tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlı sahə; həmçinin «ə-r-arvadın həyatın müxtəlif tərəfləri və tərəf müqabilinin şəxsi xüsusiyyətləri haqqında qarşılıqlı məlumatlanma» ilə bağlı fikirlər.

Aparılmış tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, müxtəlif tipli ailələr üçün konfliktlərin müxtəlif tipləri xarakterikdir. Sabit ər-arvad cütləri üçün konfliktlər ailə rolları haqqında birmənalı olmayan təsəvvürlər hesabına təzahür edir. Lakin bu bir qayda olaraq, şəxsiyyətəarası münasibətlərin ümumi əlverişli fonu sayəsində konstruktiv həll olunur. Qeyri-sabit ailələrdə konfliktlər başlıca olaraq «Mən-konsepsiyasının» müdafiəsində tələbatların ödənilməməsi, həmçinin gündəlik həyat normalarının pozulması ilə bağlıdır. Problemlı cütlər isə aralıq mövqe tuturlar (13). Bu informasiyalar öz təsdiqini digər tədqiqatlarda da tapır. Belə ki, A.İ. Taşevanın sabit və qeyri-sabit (boşanmaya müraciət edənlər və ayrı yaşayanlar) cütlərin müqayisə edildiyi tədqiqat işində məlum oldu ki, qeyri-sabit cütlərə rolların, fikir ayrılıqlarının yüksək səviyyəsi, ailə rollarının yerinə yetirilməsində özünün qiymətinin şişirdilməsi və tərəf müqabilinin aşağı qiymətləndirilməsi xasdır. Sabit və qeyri-sabit cütlər arasındakı daha böyük fərqlər müəllif tərəfindən onların qarşılıqlı təsirini öyrənilməsinə və həmçinin konfliktlərdə atributiv proseslərin nəzərdən keçirilməsinə əsasən alınmışdır. T.M. Mişina ər-arvad cütlə-

rinin qarşılıqlı təsirinin pozulmasının 3 əsas tipini ayırmağı təklif edir; bu pozulmalar nəticəsində ailədə «rəqabət», «psevdoəməkdaşlıq» və «izolyasiya» münasibətləri dominantlıq etməyə başlayır.

«Rəqabət» tipinə malik ailələrdə münasibətlər bütövlükdə ziddiyyətli, mehribançılıq – düşmənçilik xarakterindədir; ər-arvad arasında daima açıq toqquşmalar, mübahisələr baş verir, qarşılıqlı tənələr, aqressiv təzahürlər yaranır. Partnyorların ailə rolları aydın müəyyənləşdirilmir. Bunun nəticəsində onlardan heç biri tərəf müqabilinə görə məsuliyyəti tam kimi qəbul etmək bacarığına malik olmur. Qayğı və qəyyumluq, başçılıq və emosional qəbuletmə sahəsində konfliktlərə səbəb olan ziddiyyətlər ortaya çıxır.

«Psevdoəməkdaşlıq» situasiyasında münasibətlər xaricən tərəf müqabili barədə şişirdilmiş qayğının elementləri ilə sakit görünür. Konfliktlərin yaranması səbəbi ailəxarici sferada yerləşir və ər-arvadın fərdi çətinlikləri və ya yaranan problemləri ilə bağlı olur.

«İzolyasiya» hadisəsində münasibətlər adətən aydın konflikt xarakterli olmur. Hərəkətlərin xarici uyğunluğuna əsasən ər-arvad birlərindən emosional cəhətdən ayrılmışdır. Bir-birilə maraqlan-

mırlar, nıgah ümumi mövcudluğun hansısa digər faydası ilə saxlanılır. Əgər «izolyaisya sərhədləri» ya yaxınlıq istiqamətinə, ya da böyük ayrılıqlar istiqamətinə genişlənersə konfliktlər yaranır.

Aparılmış tədqiqatlar [2, 10, 12, 14] ailə münasibətlərinin harmonik və disharmonik tiplərini də ayırırlar. Harmonik ailədə ailənin hər bir üzvünün psixoloji rolunun formalaşmasında təzahür edən hərəkətli tarazlıq, ailə «mən»inin formalaşması, ziddiyyətlərinin həll edilməsində ailə üzvlərinin qabiliyyətləri müəyyənləşdirilir.

Ailənin disharmonikliyi – ər-arvadın konfliktinin qarşılıqlı təsirində ifadə olunan ər-arvad münasibətlərinin neqativ xarakteridir. Belə ailədə psixoloji gərginliyin səviyyəsi ailə üzvlərini nevroitik reaksiyalara, uşaqlarda daimi narahatlıq hissinin təzahürünə gətirib çıxararaq, böyümə ehtimalına malikdir.

Bununla yanaşı ailənin destruktiv tipinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini ayırırlar:

- tərbiyə məsələlərində ailə üzvlərinin fikir ayrılıqları;
- ziddiyyətlik, qeyri ardıcılıq, qeyri adekvatlıq;
- uşaqların həyatının bir çox sferalarına qəyyumluq və qadağalar;

– uşaqlarda yüksək tələblər, hədələrin, töhmətlərin tez-tez tətbiqi.

Gənc ailələrdə ailə konfliktlərinin yaranması ailə münasibətlərinin necə qurulmasından çox asılıdır. Ailə münasibətlərinin kökünü, vəhdətdə olan ər-arvad və valideyn-uşaqlar arasındakı münasibətlər təşkil edir. Sosioloqlar və psixoloqlar ailənin möhkəmləndirilməsindən danışanda diqqəti, ilk növbədə, valideynlərlə övladlar arasındakı münasibətlərə cəlb edirlər.

R.Əzimova göstərir ki, çox zaman ailədə uşaqların ata- ana ilə ünsiyyət tələbatı təmin olunmur. Bir çox hallarda onlar ata və ananın üzünü axşamlar – işdən qaydıandan sonra götürür. Ana və ata uşaqların ünsiyyətinə, onların istirahəti üçün mənəvi-psixoloji şəraitin yaradılmasına, asudə vaxtın səmərəli təşkilinə xüsusi diqqət yetirməlidir (7).

Kiçik kontakt qrup sayılan ailədə şəxsiyyətlər arasında yaranan münasibətlər olduqca müxtəlif və rəngarəngdir. Ailədə ər-arvad, valideyn-övlad münasibətlərindən başqa bir də çavanlarla qocalrın münasibəti mövcuddur. Deməli, ailədə yaşlı nəslin olması ailədaxili münasibətin xüsusi bir forması kimi nəsillərarası münasibətlərin yaranmasına imkan verir. Ailədə

nəsillərarası münasibətin bir neçə tipi ilə rastlaşmaq olar. Bəzən valideyn-övlad münasibəti də tədricən nəsillərarası münasibətə çevrilir. Artıq böyüyüb, müstəqilləşmiş övladın yaşlanmış valideyninə münasibətində də nəsillərarası münasibətin çalarları ilə rastlaşırıq. Övladın bəzən qocalmış valideyninə sosial baxımdan geri qalmış, müasirlikdən uzaq düşmüş kimi yanaşması da qərribə çalarla zəngindir. Buna görədir ki, övladını evləndirmiş valideynə mövcud ədəbiyyatda «ailədə qocalar», «ailədə yaşlılar» deyirlər. Belə çıxır ki, övladını evləndirmiş valideynlər öz ailə müstəqilliyini itirib gənc ailəyə əlavə edilirlər. Belə münasibət tərzinə malik mürəkkəb ailədə, yeni qurulmuş ailə ilə qocalardan ibarət olan ailə arasındakı münasibətlər çox qərribə olur. Ailə parçalanır, iki ailə yaranır. Artıq müşahidələr də sübut edir ki, oğul evləndikdən sonra bir ailədə yaşamaq mümkünlüyü azalır. İki nəslin nümayəndələri psixoloji baxımdan uyuşa bilmirlər. Bəs görəsən uyuşa bilməyənlər kimlərdir? Həyatı müşahidələr göstərir ki, ailədə uyuşa bilməyən, konfliktlər törədən ən çox gəlin və qaynana olur. (4, səh.11)

Gənc ailənin mənəvi həyatında qaynana və qaynata, bəy və gəli-

nin digər yaxın qohumları da mühüm rol oynayır. Ailə münasibətlərinin mürəkkəb şəbəkəsində qaynana özünəməxsus statusu olan maraqlı roldur. Bu məqamda ataların bir sözü yada düşür: «Gəlin gəlin olmaz, onun düşdüyü yer gəlin olar» (4, səh.12). Ailədə psixoloji iqlimin formalaşmasına gəlin-qaynana münasibətləri də ciddi təsir göstirir.

Müasir dövrdə qızlar hələ heç ailə qurmamış mənfi keyfiyyətlərlə zəngin olan «qaynana» surətini yadırlar. Əlbəttə, bu mənfi, yad, özgə «qaynana» surətini zənginləşdirən informasiyanı onlar mühitdən alırlar. Maraqlıdır ki, yaxşı qaynana haqqında deyilən sözlər onları maraqlandırmır. Bu halda əvvəlcədən yaranmış stereotip surətlər adekvat surətlərin yaranmasına mane olur. Buna görədir ki, mənfi keyfiyyətlərlə bəzənmiş «qaynana» surəti aliə həyatı qurmağa hazırlaşan qızın, gəlinin, qaynanın müsbət keyfiyyətlərini görməsinə mane olur, onun hər sözünün, hərəkətinin bəzənməsinə imkan verir.

Bəllidir ki, ünsiyyət prosesində qarşı tərəfi düzgün başa düşmək üçün davranışların məzmununu və motivini anlamaq lazımdır. Halbuki tərəflər bir-birini ya anlamır, ya da anlamaq istəmirlər. Qaynana ilə gəlin arasında konflikt yaranan

səbəblərdən biri də qaynanını gəlindən tabelçilik tələb etməsidir. Belə hallarda yeni mühitə düşmüş gəlin öz müstəqilliyini itirir. Bununla da münasibətlər pisləşməyə doğru gedir və gənc ailə dağılmağa doğru gedir.

Ailədə gəlin-qaynana münasibətlərini kəskinləşdirən səbəblərdən biri gəlinin valideynləridir. Onlar nəinki, ər və arvadın münasibətlərinə təsir göstərir, gənc ailənin taleyində dönüş yaradırlar. Gəlinin valideynləri qızlarının davranışlarına öz istəkləri müqabilində istiqamət verirlər. Bu da nəinki gəlin-qaynana münasibətini, hətta ər-arvad münasibətinə də gərginləşdirir.

Ailədə gəlin-qaynana münasibətlərinin çaraları çox, səbəbləri isə müxtəlifdir. Oğlunu evləndirmiş ana ən azı 20-25 ildir ki, ailədə hər şeyi tənzim edən, qaydasına qoyandır. İllər boyu evin bütün işi, tədbiri onun istəyinə, zövqünə uyğun olub. Məsələn, qaynana öyrənib ki, bu əşyanı bildiyi yerə qoysun. Gəlin gələndən sonra tamamilə hər şeyi dəyişir. Qaynana ikinci dəfə də eyni hərəkəti edərsə, müstəqillik axtaran gəlin qaynananın hərəkətini bəzəməyə başlayır və tabelçilikdən uzaqlaşmağa çalışır.

İmkan daxilində hər bir valideyn çalışmalıdır ki, evləndirdiyi

oğul özünü müstəqil ailə başçısı hesab etsin. Gəlin də evdə özünü sərbəst hiss etsin.

Bütün bu halları nəzərə alaraq, mənzili bölmək lazımdır. Mənzil imkanı olmayan halda qaynana imkan daxilində gəlinə sərbəstlik verməli, yeri gəldikcə onunla məsləhətləşməli, müxtəlif məsələlərdə onun istək və arzusuna mane olmamalıdır. Bir çox halda güzəştə getməyə çalışmalıdır ki, gəlin özünü ailədə özgə, yad kimi aparmasın. Bununla belə qaynana ər-arvad münasibətlərinin heç bir təzahürünə qarışmamalıdır. Lakin bu o demək deyil ki, gəlin ailədə hökmranlıq etməli, qaynananı özünə tabe etməyə çalışmalı, hörmətsizlik, saymamazlıq etməli, qaynanaya göstərişlər verməli, əmrlər etməli, qaynananı ailədə xidmətçi mövqeyində qoymağa çalışmalıdır.

Bir çox hallarda ailə ixtilafları ilk baxışda adi şeylər üstündə baş versə də, onlar çox vaxt aydın dərk edilməyən hər hansı bir qərəzlə, kin-küdurətlə şərtlənir. Məsələn, kişi bacısıgilə gedir, həyat yoldaşını aparmır; kişi neçə müddətdir ki, evə laqeyd yanaşır; kişi arvadının qohumlarına hörmət etmir; arvad ərindən xəlvət öz qardaşına pul verir; arvad kişinin qohumlarının qeybətini edir və s. Belə incə-

liklər uzun müddət yaddan çıxmır. Ər və ya arvad onu üzə vürməyə, ürəyinə salır, həyat yoldaşından öz-özünə, giley-güzar edir; kobudluq, saymamazlıq və s. yolu ilə «ürəyindən tikan çıxarmağa» başlayır.

Gənc ailələrdə bir sıra ixtilaflar isə prinsipial xarakter daşıyır. Bir çox hallarda ailə üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan bu və ya digər məsələ barəsində ərlə arvadın rəyi və ya mövqeyi bir-birinə uyğun gəlmir. Tutaq ki, qadın bütün gününü qonşuda və yaxud rəfiqəsi-gildə keçirir. Kişi nə qədər deyirsə, əl çəkmir, bildiyini edir. Axırdaəri bütün bunların qarşısını almaq üçün kobudluq edir, dava-dalaş salır (2, səh.218).

Gənc ailələrdə konfliktlərinin ən başlıca səbəbi maddi amillərlə bağlıdır. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, xüsusilə istər ərin, istərsə də arvadın təhsil-peşə səviyyəsinin yüksəlməsi, tələbat sahəsinin zənginləşməsi nəticəsində ailə münasibətlərində mənəvi-psixoloji amillər daha mühüm rol oynamağa başlamışdır. Bu cəhət ailə konfliktlərində bütün aydınlığı ilə özünü göstərir. İxtilafların əmələ gəlməsində mənəvi-psixoloji səbəblərin rolu gündən-günə artır (12, səh.97).

Gənc ailədə ər-arvadın çox vaxt bir-birinin psixoloji xüsusiyyətlərinə

bələd olmaması evdə yersiz ixtilafların əmələ gəlməsi üçün öz-özünə şərait yaradır. Ər-arvad bir-birinin psixologiyasına bələd olanda onların münasibətləri səmimi olur. (9, səh.103)

Gənc ər-arvad ailənin məqsəd və vəzifələrini düzgün başa düşdükdə, əl-ələ verib birgə həyatlarına mane olan nöqsanları aradan qaldırır. Məhəbbətin ecəzkar qüdrətinə arxalanıb bir-birlərini tərbiyə edirlər. Bu qüdrətə arxalanmaq və inanmaq ailəyə səadət gətirir.

Gənc ailələr adətən öz funksiyalarını eyni səviyyədə yerinə yetirirlər. Bu da ər-arvad məhəbbətinin inkişafına və möhkəmlənməsinə güclü təsir göstərir, ailə münasibətlərini tənzipləyir (6, səh.56).

Hər bir ailə öz həyatının ilk dövrlərindən başlayaraq, müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşır. Sual meydana çıxır. Müvafiq çətinliklər ailə həyatının ümumi ahənginə, axarına təsir göstərirmi? Əlbəttə göstərir. Əslində bu, tamamilə təbii haldır. Gənc ailənin istər-istməz müəyyən çətinlikləri olmalıdır.

Bir çox ailələr qarşıya çıxan bütün çətinlikləri səylə aradan qaldırırlar, bəzi ailələrdə isə çətinliklər problemə çevrilir, düzgün qiymətləndirilmir (2, səh.239).

Ailə sadə və mürəkkəb olur. Mürəkkəb ailə üç və ya daha çox

nəsildən – baba-nənə, ata-ana və uşaqlardan ibarətdir. Vaxtilə mürəkkəb ailə daha geniş yayılmışdı. Belə ailəyə patriarxal və ya ənənəvi ailə deyilir. Onun məziyyətləri təkcə ailədə üç və daha çox nəslin yaşaması ilə deyil, həm də uşaqların sayı ilə bağlı idi.

Qeyd olunmalıdır ki, boşanma hallarının dördü üç hissəsi ər və ya arvadın ailə həyatına mənəvi və psixoloji cəhətdən kifayət qədər hazır olmaması ilə bağlıdır. Ailə həyatına hazırlıq – şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının əsas şərtlərindən biridir. Gənc ailənin nığahının davamlılığı məhz ailə həyatına hazırlıqdan keçir.

Boşanma ailənin özəlliyini təşkil edən ailə münasibətlərinin – ər, arvad, ata-oğul, ana-uşaqlar arasındakı münasibətləri pozur. Uşaqlar çox vaxt ana ilə yaşasalar da, valideynlərin istər məhkəməyə qədərki, istərsə də məhkəmədən sonrakı dövrdə həddi-hüddud bilməyən təhqir və hədələrinin hədəfinə çevrilirlər (2, səh. 18).

Sosioloqlar ailələri bu baxımdan təhlil edərkən uğurlu və uğursuz ailə terminlərindən istifadə edirlər. Uğurlu ailələrdən fərqli olaraq, uğursuz ailələrdə ər və arvad ailə həyatında meydana çıxan problemlərə eyni baxımdan yanaşmır, bir-birilərinin hislərini başa düşmürlər (2, səh.93).

Psixoloqlar uğurlu və uğursuz ailələrdə ər-arvadın özünə və həyat yoldaşına münasibətini öyrənərkən çox maraqlı bir fakt müəyyən etmişlər. Uğurlu ailələrdə öz ailə həyatından razı olan ər, yaxud arvad həyat yoldaşına tənqidi yanaşmaqdan daha çox özünə tənqidi yanaşır.

Uğursuz ailələrdə isə ər yaxud arvad günahı özündə deyil, həyat yoldaşında axtarır, günahı həmişə onun üstünə yığır. Bu o deməkdir ki, həyat yoldaşını sevən qadın ona daha çox diqqətlə, qayğı ilə yanaşır, nöqsanlarına dözürlü və lazım gəldikdə ona kömək etmək üçün əlindən gələni əsirgəmir (4, səh.262).

Müasir ailələrdə ər-arvad münasibətləri inkişaf edərək yeni məna çalarları kəsb etmişdir. Həmin çoxşaxəli və mürəkkəb proses müxtəlif amillərlə bağlı olsa da, onun dinamikasında aydın nəzərə çarpan başlıca cəhətlər ailə həyatında qadının şərəfinin artması ilə bilavasitə bağlıdır.

Göründüyü kimi, gənc ailələrdə ailədaxili konfliktlər müxtəlif psixoloji qanunauyğunluğa tabedir və onun aradan qaldırılması üçün aşağıdakı cəhətlərə fikir verilməlidir:

1. Ailədaxili münasibətlərdə konflikt yaradacaq problemlərdən imtina edilməsi. Məlumdur ki, hər ailədə istər kişi, istərsə də qadın

özünü gerçəkləşdirməyə, liderliyə can atır. Liderlik uğrunda mübarizə metoforik dildə deyilsə, «it və pişik haqqında» hekayəyə bənzəyir. Belə bir davranış tərzı sabit xarakterli davranışa çevrilirsə artıq mübarizə qaçılmaz olur. Hər bir gənc ailə mübarizənin yarada biləcəyi fəsadlardan xəbərdar olmalıdır.

2. Qarşılıqlı kompromiss. Birinin – digərinə güzəştə getməsi gənc ailələrdə hər bir cütlük özünün liderliyə iddiasını hansı su səviyyədə gerçəkləşdirməyə çalışır. Ailə üzvləri elə etməlidirlər ki, onlarda bu cəhd yarı-yarıya olsun. Ailə həyatı xatirinə özünün ideallarının bir qismindən imtina etməlidir.

3. Cütlüklərdən birinin liderliyə iddiasından imtina edilməsi. Belə bir davranış ikinci cütlüyü razı salır və o bunun qarşılığını ödəməyə çalışır. Bu isə digərinin də mükafatlandırılmasını və beləliklə konfliktli situasiyanın yaranmasına şərait yaradır.

4. Birbaşa dezintegrasiya. Belə şəraitdə cütlüklərdən heç biri digərinə tabe olmur. Hər biri özünü necə düzgün hesab edirsə, o cür də aparır. Bu zaman cütlükləri yalnız müşahidələr deyil, ailə birləşdirir. Hər biri özünəməxsus müstəqilliyi qoruyub saxlayır, lakin ailənin naminə birləşirlər. Belə davranış təsiri də konfliktli situasiya yaratmır.

Təbii ki, Azərbaycan ailəsində yarana biləcək konfliktləri bu səkildə həlli istisna hallarda olur. Çox zaman ailədaxili müstəqillikdə ailələr dağılmağa başlayır. Bu ona görə baş verir ki, qadının müstəqilliyi kişi tərəfindən ya qəbul edilmir, ya da cəmiyyətdə mövcud olan stereotiplər buna imkan vermir. Ona görə də ailələrdə konfliktlərin həlli yollarına spesifik yanaşmaq lazımdır.

Ailələrdə konfliktlərin həll olunmasında da bir sıra etnopsixoloji xüsusiyyətlərə fikir vermək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ailələrimizdə yaranan konfliktli hallar, bilavasitə ailədaxili münasibətlərin düzgün qurulmamasından irəli gəlir. Burada qaynana-gəlin, oğul-ata və ana-gəlin-baldız və s. kimi münasibətlər düzgün qurulmalıdır. Əksər ailələrin dağılması bu münasibətlərin kəskinləşməsi fonunda baş verir. Bu münasibətlər valideynlər tərəfindən normallaşdırılmalıdır. Folklorumuzda özünə yer tutan deyimlərdən «biri od olanda, digəri su olar» istifadə olunmalıdır.

Gənc ailə bir-birinin nöqsanını söyləyərkən heç də şəxsiyyətlərini təhqir etməməlidirlər. Hər hansı bir tənqid hərəkətə, əmələ yönəldilməli, bütövlükdə şəxsiyyətə toxunmamalıdır.

Yeni qurulmuş ailə çox vaxt maddi çətinliklərlə üzləşir. Təbii ki, bu çətinliklər ailədə konfliktli

situasiyalar yarada bilər. Hər bir ailə özünəməxsus dözümlü və səbr nümayiş etdirməli, çalışmalıdır ki, bu problem səviyyəsinə qalxmasın. Gənc ər-arvad bir-birinə həssas olmalı və qayğı göstərməlidir. Birinin vəziyyətinin yaxşı olmamasının səbəbini öyrənməli, onu aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Bəzi hallarda cinsi həyatın bəzi qanunauyğunluqlarını yaxşı bilmədiklərindən gənc ailələr arasında inciklik düşə bilər. Bu isə onların münasibətinə təsir göstərir. Həssas, nəzakətli, ədəbli kişi öz həyat yoldaşının onun nəvazisinə, istəyinə nə vaxt qarşılıqlı sürətdə cavab verə

biləcəyini qabaqcadan duymalıdır.

Gənc ailələr əksər hallarda valideynlərlə bir yerdə yaşayır. Bu istər ər-arvaddan, istərsə də yaşlı nəsil-dən səbr, təmkin, eləcə də qayğı və nəvaziş tələb edir. Oğul ailədaxili münasibətlərin təmin olunmasında xüsusi rol oynamalıdır. Gəlin isə elə etməlidir ki, qaynanın ərazisinə daxil olmasın. O, elə davranılmalıdır ki, ailənin sevimlisi olsun. Təbii ki, konfliktlərin aradan qaldırılması yolları olduqca çoxdur. Bu sahədə maariflənmə işlərinin aparılması və psixoloji məsləhətxanalara müraciət edilməsi də öz müsbət təsirini göstərə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.

2. Əlizadə Ə.Ə. Məhəbbət aləmi. Bakı: 1995.

3. Mehdizadə M. Uşaq psixologiyası, Bakı, 1970.

4. Təhmasib C. Tələbə qızların fəallığının ailədaxili münasibətlərə təsiri, Bakı: 1998.

5. Təhmasib C. Aildə nəsillər arası münasibətlərin bəzi sosial-psixoloji çalarları // Psixologiya jurnalı, № 1-2, 2001 səh.

6. Şükürova N. Beyin, hislər siz və ailəniz. Bakı : 2002

7. Азимова Р.Д. Семья и нравст-

венного воспитание подростка. Баку: 1978

8. Афанасьева Т.М. Семья. М.: 1998, 225 с.

9. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. М.: 1987

10. Земская М. Семья и личность. М.: 1976

11. Сысенко В. Супружеские конфликты. М.: 1983

12. Чуйко Л.В. Браки и разводы. М.: 1975

13. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. М.: 2000

14. Dion K.K. Gender and realtionship. New-York: 2001,271 p.

РОЛЬ СЕМЕЙНЫХ КОНФЛИКТОВ В ВОЗНИКНОВЕНИИ НЕГАТИВНОГО ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КЛИМАТА В МОЛОДЫХ СЕМЬЯХ

В статье исследуется роль семейных конфликтов в возникновении негативного психологического климата в молодых семьях. Классифицируются факторы, влияющие на возникновение негативного психологического климата, и определяется его типологический, этнопсихологический и региональный характер. Автор приходит к такому выводу, что муж должен сыграть особую роль в обеспечении внутрисемейных отношений. Невеста должна сделать так, что не войти на территорию свекрови. Она так должна вести себя, что стала любимым человеком в семье. Ведение в этой области просветительских работ и обращение к психологическим консультациям могут позитивно влиять на устранение негативного психологического климата в семье.

THE ROLE OF FAMILY CONFLICTS AND ARISING OF SOME NEGATIVE PSYCHOLOGICAL CLIMATE IN YOUNG FAMILIES

In this article the author is researching the role of the family conflicts and the arising of the negative psychological climate in young families. There were being classified the factors influencing to the arising of some negative psychological and were being determined its typological, ethno-psychological and the regional character. The author is coming to such a conclusion that the husband may play a special role in providing of inner-family relations. The bride has to do her best in order not to meddle in mother-in-law's business. The has to behave herself in such a way that she might become a dearly-beloved person in the family. Carrying out such kinds of enlightenment works and applying to some psychological consultations might positively influence to the elimination of any negative psychological climate on a family of course.

TƏLƏBƏLƏRİN PSIXİ SAĞLAMLIĞININ BƏZİ SOSIAL-PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Sadıqova Z.İ., Mirzəyeva S.S.

«Eksperimental psixologiya»

ETL-in kiçik elmi işçiləri

Son illərdə mütəxəssislər təhsilin və səhiyyənin sərhədlərinin kəşisməsində yaranan problemlərə xüsusi diqqət yetirirlər. Gənclərin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, onların hər-tərəfli inkişafına və təhlükəsiz təhsil alma şəraitinin təmin olunması, gənc nəslin sosial, şəxsi və mənəvi tənəzzülünün qarşısının alınması ümumi və bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədar olan problemlər kimi nəzərdən keçirilməyə başlanılıb.

Bildiyimiz kimi ali məktəblərdə təhsil aldıkları dövrdə tələbələrin fiziki, psixi və reproduktiv sağlamlığı mühitin bir sıra amillərinin mənfi təsirinə məruz qalır. Ətraf mühit stereotiplərinin dəyişməsi, həddən artıq fiziki və psixoloji yüklənmələr psixoloji gərginliyin artmasına səbəb olur. Xüsusən də ilkin illərdə tələbələrdə cəmiyyətə bələdləşmənin pozulması sosial adaptasiyanı çətinləşdirir, stressogen gərginliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Tələbələrdə psixi sağlamlığın tədqiqinin aktuallığı tələbə mühitində stressogen amillərin mövcudluğu

ilə müəyyənləşir. Bir tərəfdən informasiya gərginliyi, digər tərəfdən tədris yükünün qeyri-proporsional bölünməsi və vaxt çatışmazlığı, imtahan və sosial adaptasiya dövrü, gələcək peşədə özünümüəyyənləşdirmənin zəruriliyi və s. stressin yaranmasına gətirib çıxarır. Dərsə və istirahətə ayrılan vaxtın düzgün növbələşdirilməməsi frustrasiyaya, depressiyaya, psixovegetativ pozğunluqlara, nevroza və müxtəlif psixosomatik xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur.

Stressin yaranması və onun fəsadları fərdin psixi sağlamlığı üçün ciddi təhlükədir. Xüsusən də bu, insan həyatının gənclik və tələbəlik dövrünə düşür. Tələbəlik dövrü emosional yaşantıların müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur. Bu yaşantılar həyat tərzində də öz əksini tapır. Gənclik dövründə adama elə gəlir ki, onun fiziki və psixi ehtiyatları tükənməzdir. Tələbələr sağlamlığın qeydinə o qədər də qalmır, bunu xoşagəlməz və darıxdırıcı bir iş hesab edirlər. Bu yaş dövründə relaksasiya və istirahətə qabillik də məhdud xarakter daşıyır. Belə

ki, gənclər psixi və fiziki ehtiyatlarının tükənməz olduğuna arxayındırlar. Tələbələr yeni sosial qrupa fəal üzv kimi daxil olmaq, nüfuz və yüksək status qazanmaq istədikdə onların davranışında sağlamlığa zərər vuran hallar ortaya çıxır, nikotin, alkoqol, narkotik kimi zərərli vasitələrdən istifadəyə meyl yaranır.

Bütün bu məsələlərlə bağlı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, təhsil sisteminin, ümumən isə şəxsiyyətin sosial inkişafını şərtləndirən dövlət strukturu kimi ali məktəblərin qarşısında bir sıra vacib məsələlərdən biri də tələbələrin fiziki, psixi və mənəvi sağlamlığının qorunmasıdır. Ali təhsil şəxsiyyətin sosial tərbiyəsində sonuncu pilləni tutur. Bu sistem dövlətin ixtisaslaşmış, mədəni və intellektual elitesini formalaşdıran mühüm bir institutdur. Bununla bərabər sosial təbəqələşmə şəraitində gənclərin təhsil almaq, yaxşı iş tapmaq, tibbi, sosial-məişət və s. xidmətlərindən istifadə etmək şansları bərabər olmur. Bu zaman gənclərdə həyatdan zövq ala bilməmək, apatiya halları yaranır, stresslərin sayı artır, bu da öz növbəsində şəxsiyyətin cəmiyyətə uyğunlaşmasını pozur və gənclər mühitində bir sıra neqativ hallar yaranır. Bunun da nəticəsi olaraq gənclərin sağlamlıq

vəziyyəti pisləşir, mənəvi dəyərlər və yönümlər məhv olur, inamsızlıq, ümitsizlik yaranır, gənclər arasında, xüsusən də tələbələr arasında cinayətkarlıq, narkotik maddələrdən və alkoqoldan istifadə halları getdikcə artmağa başlayır. Bu cür neqativ halların aradan qaldırılması üçün tələbələrin psixi sağlamlığına təsir göstərən amillər araşdırılmalı və onların psixoprofilaktik tədbirlər sayəsində qarşısı alınmalı və ya mənfi təsiri azaldılmalıdır.

Stresslə bağlı aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar ilkin olaraq stressi törədən amillərin öyrənilməsinə həsr olunurdu. İnsanın imkanlarından kənar yüksək tələblər qoyulmuş, psixi gərginliyə və yüklənməyə səbəb olan situasiyaya necə davam gətirməsi probleminin tədqiqi isə son zamanlar daha çox ön plana çəkilir. Şübhəsiz ki, tələbə mühiti də bu cür situasiyalar sırasına aiddir. Çünki burada da müxtəlif tipli yüklənmələr və tələblər qoyulur. Digər tərəfdən məhz bu dövrdə gələcək mütəxəssislər formalaşır, onların psixi sağlamlıq səviyyəsi bilavasitə fəaliyyətin uğurlu olmasına və ümumən həyat tərzinə təsir göstərir, yüksək sosial əhəmiyyətə malik olur. Kəskin dəyişən sosial-iqtisadi amillər də tələbələrin psixi sağlamlığına təsir göstərir. Bu

amillərin təsiri nəticəsində mütəxəssislərin cəmiyyətdə sosial və peşəkar qeyri-müəyyənliyi, təhsil səviyyəsinə və hazırlığına görə ikinci iş yeri axtarması zərurəti yaradır. Bütün bu hallar tələbələrin sosial adaptasiyasını zəiflədir, psixi sağlamlığında ciddi fəsadlar törədir.

Tələbələrin psixi sağlamlığının qorunmasında onların yönəliş və gözləmələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiləşmiş şəkildə onları müsbət (nikbin) ustanovka, mənfi (bədbin) ustanovka kimi qeyd etmək olar. Müsbət ustanovka stressin qarşısını uğurla almağa kömək edir, belə ki, çətin situasiyalarda yaşanan emosiyalar fəaliyyəti möhkəmləndirir. Mənfi ustanovkalar olduqda emosiyalar dağıdıcı, zəiflədici təsir göstərir. Situasiyaya münasibətdə gözləmə konkret şəraitdən asılı olaraq dəyişə bilər, lakin fərdin nikbin və ya bədbin ustanovkasını əks etdirən situasiyanın məzmunundan asılı olmayaraq gözləmənin bəzi formalarını ayırd etmək olar.

Fərdin gözləmələri stresslə bağlı tədqiqatlarda mərkəzi yerlərdən birini tutur. Fəaliyyətin nəticələrinə münasibətə görə onları 3 qrupda birləşdirmək olar: fəaliyyətin rəğbətlənməsini gözləmə, cəza gözləməsinin artması, fəaliyyətin nati-

cəsinə şəxsi təsirinin olmasını gözləmə.

Fəaliyyətinin nəticələri üzərində nəzarəti itirən fərdin motivasiyası aşağı düşür, qeyri-müəyyənlik və qorxu hissləri yaranır, bununla belə “peşəkar yanma” fenomeni- nin ilkin əlamətlərinin inkişafı üçün zəmin yaranır. Fərdin ətrafına istər qısa müddət, istərsə də uzun müddət ərzində nəzarət edə bilməməsi nəticəsində passivlik və “vərdiş edilmiş köməksizlik” təzahür edir. Gündəlik davranışda insan stressogen situasiyaların qarşısını almaq üçün effektiv üsulları o vaxta qədər axtarır ki, nəhayətdə, bu üsulların səmərəsizliyinə əmin olur, yəni «bu situasiyadan çıxış yolu yoxdur» nəticəsinə gəlir.

Tələbələrin psixi sağlamlığına təsir göstərən amillərdən biri də tələbənin öz fəaliyyətinin nəticələrindən nə dərəcədə məmun qalmasıdır. Məqsədin şüurlu seçilməsi və nail olma imkanlarının müsbət qiymətləndirilməsi özünütənzimləmə prosesində həlledici rol oynayır. Hətta manelərin olduğu bir şəraitdə seçilmiş məqsədlərin həyata keçirilməsinə inam artır, yəni söhbət insanın öz fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərməsi mexanizmindən gedir. Məqsədin və ona nail olma vasitələrinin müəyyən- ləşdirilməsi imkanları dərk olun-

duqda stressə davamlılıq artır və stressin qarşısının alınması üçün daha konstruktiv yollar ortaya çıxır. Situativ konsepsiyalar müəlif Tomasa görə, «əgər insan situasiyanı özü üçün real kimi dərk edirsə, həmçinin onun həlli yolları və bundan irəli gələn nəticələri dərk edir». Əksinə, fərd öz işinin yüksək nəticə verməyəcəyinə əmin olduqda isə gərgin situasiyalarda koqnitiv proseslərin işində maneələr yaranır. Məsələn, imtahan situasiyalarında tələbənin özünə əmin olmaması hafizə və təfəkkürdə kilidlənmə yaradır.

Fərdin öz fəaliyyətinin nəticələrini subyektiv surətdə qiymətləndirməsi psixoloji baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Seliqman «Vərmiş edilmiş köməksizlik» nəzəriyyəsində də bu fikir əsas götürülür. Belə ki, fərd müəyyən əhəmiyyət kəsb edən situasiyaların nəzarət altında olmamasına ümidlidir. Bu zaman fərddə mənfi emosiyalar yaranır, belə ki, bu gözləmələr əvvəlki neqativ təcrübə ilə bağlı olur və möhkəmlənmiş xarakter daşıyır. Məhz bu hərəkətlərin qavranılması fikri, emosional və motivasion proseslərin gedişinə təsir göstərir, yəni stressin qarşısının alınmasının mühüm tənzimləyici mexanizmlərindən birinə çevrilir. Müxtəlif situasiyalarda insanın öz hərəkət-

lərinin effektivliyini qiymətləndirməsi sabit şəxsiyyət keyfiyyətlərindən deyil, daha çox situasiyanın məzmunundan asılıdır. Şəxsiyyətin fəallığı situasiyadan situasiyaya dəyişir və onun sabit xüsusiyyətlərindən az dərəcədə asılı olur.

Fərdin fəallığının effektivliyi konsepsiyası ilə gözləmə nəzəriyyələri qarşılaşdırılarkən qeyd etmək lazımdır ki, öz hərəkətlərinin effektivliyi haqqında təsəvvürlər davranışa nisbətdə gözləmələrlə üst-üstə düşmür. Xüsusən bu elə subyektin özündən asılı olmayan və ya qismən asılı olan situasiyalarda baş verir. Effektivliklə gözləmə arasındakı fərq: birinci, subyektin situasiyanın öhdəsindən necə gələcəyini iddia etmək, ikincisi isə situasiyanı həll etdiyi üçün mükafatlandırılacağını təsəvvür etməkdən asılıdır. Çətin situasiyaların effektiv həllində mühüm rol oynayan amil «qratifikasiya böhranı»dır.

Sağlamlıq psixologiyasında «qratifikasiya böhranı» hadisəsi fərdin öz fəaliyyətinin nəticələrindən narazılığının artması, gücsüzlüyə, xəyal qırıqlığına, frustrasiyaya və s. səbəb olan hadisə kimi nəzərdən keçirilir. «Qratifikasiya böhranı»nın səbəbini göstərilmiş sözlə alınmış mükafat arasındakı ziddiyyətdə axtarmaq lazımdır.

Şəkil. 1. Qratifikasiya böhranı modeli (Siegrist, 1966).

Fəaliyyət mühiti ilə identifikasiya olunma mexanizmlərindən biri «konqerentlik» hissidir. Antonovski-nin psixi sağlamlıq konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. Müəllifin konsepsiyasına görə konqerentlik hissi problemli situasiyaların həll olunması imkanlarının müsbət qiymətləndirilməsi, onun qarşısının alınması üçün effektiv üsulların işlənilməsi, müsbət həyat ustanovkası ilə bağlıdır. Konqerentlik hissi 3 komponentdən ibarətdir:

2. stressogen situasiyaların qarşısının alınması bacarığı, situasiyanın gedişatının nəzarət altında olmasını dərk etməsi fərdin şəxsiyyət və sosial kompetentliyinin təzahürüdür.

3.situasiyanın əhəmiyyətinin və mənasının yaşanması, yəni öz hə-

Xarici stimulyasiyalar: tələblər vəzifələr

daxili stimulyasiyalar: iddia, yüksək özünə-nəzarət

maddi baxımdan aşağı qiymətləndirmə, sosial tanınmanın, sosial müdafiənin olmaması, aşağı sosial status

Psixi sağlamlığın pozulması
(əhval-ruhiyyənin pisləşməsi, psixosomatik xəstəliklərin yaranması)

Tələbə stressinin törədən səbəblər araşdırılarkən çox vaxt belə bir fikir qeyd olunur ki, tələbə mühiti

yatını tam mənəli, əhəmiyyətli qavraması, çətin situasiyaların həllinin aktiv axtarılmasına gətirib çıxarır.

«Konqerentlik hissi» stressin qarşısının alınma mexanizmi kimi mühitlə uyğunlaşma prosesinə qoşulur, fərdin fəaliyyətinin uğurlu olacağı ilə bağlı müsbət gözləmələrinin formalaşmasına təsir göstərir, öz imkanlarından səmərəli istifadəyə zəmanət verir və bununla psixi sağlamlığın qorunmasına təsir göstərir.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində stressogen situasiyaların qarşısının alınması strategiyalarının bir neçə əsas forma ayırd edilir: problemə münasibətdə məsafə saxlamaq; özünə nəzarət; sosial dəstək axtarışı; problemin həllində məsuliyyəti öz üzərinə götürmək; çətin problemlə situasiyaların həllindən qaçmaq; öz hərəkətlərini planlaşdırmaq; problemlə situasiyanın əhəmiyyətini yenidən qiymətləndirmək.

Sadalanmış strategiyalar içərisində sosial dəstək əsas yerlərdən birini tutur. Ümumi halda sosial dəstək dedikdə, çətin situasiyalarda mühitin fərdə göstərdiyi hər cür kömək nəzərdə tutulur. Bura ilk növbədə problemlə situasiyalar, stress situasiyaları, böhranlı həyat hadisələri və s. aiddir.

Sosial dəstəyin 3 əsas elementi var: 1) emosional yardım: qarşılıqlı

anlama, empatiya, müsbət rəğbətləndirmə; 2) problemin həllində kömək: a) vasitəsiz: işi kimə görə yerinə yetirmək, b) vasitəli: problemin həllində kömək, problemin birgə təhlili, digər tərəfdən tələbat və arzu olarsa, məsləhət və informasiya vermək; 3) konkret şəxslər tərəfindən sosial dəstək təhlükəsizlik hissinə zəmanət verir, fərdin aktivliyini şərtləndirən, çətin situasiyaların yaşanmasından yayınmağa imkanı verir (10, s. 477).

Yaxın ətrafdakı adamlar tərəfindən sosial dəstək müxtəlif formalar ala bilər: məsləhət, zəruri informasiya, emosional yaşantılar, söhbətlər, qarşılıqlı işi ehtiva edir. Dəstəklənmənin müxtəlif növlərindən danışmaq olar: formal və qeyri-formal. Formal sosial dəstək tələbə fəaliyyətinin təmin olunmasına yönəlmiş müəyyən tədbirlərdən ibarətdir: kitabxana, təqaüd, kuratorlar və s. Stress və psixi sağlamlıq problemi çərçivəsində ön plana qeyri-formal sosial dəstək çıxır. Bura hər şeydən əvvəl tələbələrə özləri tərəfindən, müəllimlər tərəfindən dəstək daxildir.

Peşəkar fəaliyyətdə stress amillərinin tədqiqi göstərir ki, sosial dəstək stress situasiyalarının reduksiyalarından biridir. Kritik situasiyalarda sosial dəstək insanın psixi sağlamlığının zəruri psixoloji amili

kimi göstərilir. Sosial dəstəyin kifayət qədər olmaması yadlaşma və fəaliyyətin nəticəsindən narazı olma hallarına gətirib çıxarır, frustrasiya və yanılma üçün mənbə rolunu oynayır. Sosial dəstəyin kifayət qədər olmaması yadlaşmadan özünə inamsızlığa qədər aparıb çıxarır.

Effektiv fəaliyyətin amili kimi ətrafın qiymətləndirməsi və dəstəyi

fərdin psixi salamlığının ən vacib zəminidir. Uğur gözləmək və ətrafdakılardan müsbət dəstək görmək müvəffəqiyyət motivasiyasını artırır, stressin qarşısının alınmasına dair effektiv strategiyaların formalaşmasına gətirib çıxarır, yəni fərdin psixi sağlamlığının qorunması və saxlanmasını şərtləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003.

2. Əliyev B.H. Şəxsiyyətə yeni baxış. / Elm XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Renessans, 1998, s.3.

3. Əliyev N.A., Adıgözəlova G.K. Cəmiyyətin psixi sağlamlığı problemlərinə müasirlik və islami mövqelərdən baxış. // Azərbaycan Psixiatriya Jurnalı, №2(9) 2004, səh.7.

4. Psixi sağlamlığın qorunmasına dair Avropa bəyannaməsi // Azərbaycan Psixiatriya Jurnalı, №12, 2006, səh.7-17.

5. Братусь Б.С., Розовский И.Я., Цапкин В.Н. Психологические проблемы изучения и коррекции аномалий личности. М.: Московский Университет, 1988, с. 40.

6. Васильева О.С., Филатов Ф.Р. Психология здоровья человека. М.: Академия, 2001.

7. Зубков А.Н. Очановский А.П. Хатха-йога для начинающих, М.: Мед, 1991.

8. Лакосина Н.Д., Ушаков Г.К. Учебное пособие по медицинской психологии. Л.: 1976.

9. Практическая психология / Под ред. М.К. Тугушкиной. Санкт-Петербург: Дидактика Плюс, М.: 1997, с. 294.

10. Психология здоровья / Под ред. Г.С. Никифорова СПб: Питер, 2003.

11. Психологический словарь. Под ред. Петровского . 1990.

12. Хухлаева О.В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции. М.: 2001.

НЕКОТОРЫЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНТОВ

В статье рассматриваются социально-психологические вопросы психического здоровья студентов. Актуальность исследования психического здоровья студентов определяется наличием стрессогенных факторов в студенческой среде, таких как ситуации экзаменов, периоды социальной адаптации, необходимость личностного самоопределения в будущей профессиональной среде и др. Переживаемый стресс и его последствия составляют серьезную угрозу психическому здоровью личности.

SOME SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ISSUES FOR MENTAL HEALTH OF STUDENTS

In the article are considered socio-psychological issues of mental health of students. Relevance of researches of mental health of students is determined by the presence of stress factors among students, such as exams of the situation, periods of social adaptation, the necessity of personal self-determination in the future professional environment, and etc. Experienced stress and its effects constitute a serious threat to mental health of the personality.

DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ FƏSADLARI

Mirzəyev İ.Ə.

*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutunun Sosiologiya və sosial psixologiya
şöbəsinin böyük elmi işçisi, psixologiya elmləri namizədi*

Ermənistanın Azərbaycana qarşı davamlı ərazi iddiaları ilə başlayan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticə etibarı ilə milyonlarla insan üçün böyük gərginlik və narahatlıq mənbəyinə çevrilib. Münaqişə 100 minlərlə insanı ağır maddi-mənəvi itkilərə, fiziki-psixoloji sarsıntılara məruz qoyub. Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından müxtəlif bəhanələrlə geri çəkilmək istəməməsi isə istər-istəməz kəskin ziddiyyətlərə, cəbhə xəttində əsgərlərin, sadə insanların həlak olmasına gətirib çıxarır. Bütün bunlar bir çox insanları mənəvi-psixoloji sarsıntılara məruz qoyur, müxtəlif sosial-psixoloji fəsadların, problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin fəsadları, onun əhalinin müxtəlif təbəqələrində oyatdığı posttravmatik stresslərin ağrı-acısı bu gün də duyulur. Bu müharibədə fiziki, mənəvi-psixoloji xəsarət alan, yaxınlarını, doğmalarını, rahatlığını itirən

insanları ovundurmaq, onların sosial-psixoloji reabilitasiyasını, cəmiyyətə adaptasiyasını təmin etmək həlli vacib problemlərdən biri kimi meydana çıxır.

Bu ağır hadisələri xatırlayaraq gərginlik, narahatlıq, intiqam hissi duyan sadə insanlar dərin psixoloji sarsıntının izlərini hər zaman özləri ilə daşıyırlar. Belə proseslər sosial sirayət mexanizmi ilə geniş yayılır. Bu halda onun qarşısının alınması kifayət qədər çətin olur və uzun müddət tələb edir. Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini bu günədək işğal altında saxlayan təcavüzkar Ermənistan da ərazi ilhaqı siyasətini məhz xaricdəki güclü erməni lobbisinin maddi və ideoloji-təbliğati dəstəyi ilə gerçəkləşdirməyə çalışır. Tarixi reallıqlar dəfələrlə sübut etmişdir ki, nəhəng imperiyaların süqutu və xalqların milli dirçəliş, azadlıq, istiqlal kimi müqəddəs ideallara qovuşması qərinələrlə davam edən mücadilənin zirvə mərhələsində baş verir. Məhz bu mərhələdə ictimai-siyasi proseslərin inkişaf axarı və cəmiyyət

yətin mənəvi-psixoloji hazırlığı dövlət müstəqilliyinin maksimum az itki ilə qazanılmasına real zəmin yaradır. Bu baxımdan, yola saldığımız əsrin 80-90-cı illərində keçmiş Sovetlər Birliyində iqtisadi-siyasi sistemin kifayət qədər böhranlı duruma yetişməsi, ideoloji əsasda barışmazlığın güclənməsi, zorən müttəfiq respublikalarda müstəqillik və milli dövlətçilik ideyalarının güclənməsinə rəvac verdi. Həmin dövrdə Azərbaycan da milli-azadlıq hərəkatının geniş vüsət almasına təcavüzkar Ermənistanın ərazi iddiaları ilə yanaşı, nəhəng imperiyanın çöküşü və "soyuq müharibə"nin başa çatması kimi qlobal geosiyasi proseslərin də ciddi təsiri oldu. Bu proseslər fonunda Azərbaycan xalqının istiqlalə bağlılığı, müstəqil dövlətçilik hissləri digər müttəfiq respublikalara nisbətən daha impulsiv və bariz şəkildə özünü göstərdi. Fəqət, müstəqilliyə qovuşmaq Azərbaycan üçün asan və göydəndüşmə olmadı. Digər keçmiş sovet respublikalarından fərqli olaraq, Azərbaycan xalqının azadlıq istəyi son dərəcə ağırlı, qanlı və həm də fəxarət doğuracaq hadisələr fonunda gerçəkləşdi. Şübhəsiz, əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyə, güclü intellektual potensiala və zəngin təbii resurslara malik Azərbayca-

nın müstəqil dövlət kimi mövcudluğu bəzi xarici dövlətlərə və onların himayəsinə sığınmış antimilli daxili qüvvələrə qətiyyənlə sərəfəli deyildi. 1991-1993-cü illərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi böhranın getdikcə dərinləşməsinin, vətəndaş qarşıdurmasının güclənməsinin kökündə də məhz bu amil dayanırdı.

Hazırda ölkədə yaranan davamlı sosial-siyasi sabitlik, ölkədə sosial-iqtisadi tərəqqinin geniş vüsət alması Azərbaycanda tolerantlığı qüvvətləndirir, qarşılıqlı anlaşma və dözümlüləklə müşayiət olunan sosial münasibətlər şəraiti yaradır. Bununla yanaşı, ölkənin istiqlaliliyətini bərpa etməsi, sosial-siyasi və iqtisadi transformasiya illərində davamlı çətinliklər və stresslərlə üzləşmiş insanlara, onların qayğı və ehtiyaclarına həssaslıqla yanaşmaq, dərin psixoloji sarsıntılar sayəsində özlərini ətraf mühətdən, yaxın adamlardan, dost və tanışlardan təcrid edən, yəni sosial yadlaşma, özgələşmə halətinə düşər olanlara psixoloji yardımını qüvvətləndirmək də vacibdir. Belə yardımın səmərəli şəkildə və vaxtında təşkil olunması zəruridir. Bir çox insanlarda posttravmatik stresslərin ağır fəsadlarını, yəni başqalarına aqressiv münasibəti, qeyri-iradi hərəkatları, intiharı və s. kimi

nəticələri belə üsullarla aradan qaldırmaq mümkün olmuşdur.

Bu münaqişənin həllinə münasibətdə istər-istəməz beynəlxalq aləmdə mövcud olan ikili standartlardan danışmaq lazım gəlir. Belə vəziyyət həm qarşılıqlı münasibətlərə ciddi təsir edir, həm də münaqişənin həllinə münasibətdə mənfi təmayül kimi meydana çıxır.

Qarabağ hadisələri çox insanı əzab-əziyyətə, məşəqqətə düçar etmişdir. Bu münaqişənin gedişində insanların düçar olduqları posttravmatik yaşantılar xüsusilə ağırdır. Öz yurd-yuvasından, ev-eşiyindən didərgin düşmüş, ağır şəraitdə yaşayan qaçqınlarla söhbət etdikdə bu barədə daha dolğun təsəvvür yaranır. Bəlli olur ki, onlarda həmin hadisələrlə bağlı müxtəlif informasiyalardan qaçmaq meyli özünü büruzə verir. Bu, kütləviləşən posttravmatik simptomların doğurduğu fəsadlardır. Belə hallar istər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi informasiyalara qarşı eyni mənfi münasibət yaradır.

İnsan bütün hallarda informasiyaya möhtacdır. Ona görə də o, nə qədər «lazımsız informasiyalardan» qaçmağa can atsa da, öz-özlüyündə mümkün qədər daha çox informasiya əldə etməyə səy göstərir. Elə sahələr var ki, o sahədə baş verən psixososial prob-

lemlər sosial münasibətlərə daha ağır zərbə vurur və onların aradan qadırılması da o qədər asan başa gəlmir. Belə mühüm sahələrdən biri xalqın əxlaqi-mənəvi dəyərləridir.

Hər bir xalq özünəməxsus milli dəyərləri ilə başqa xalqlardan seçilir. Mənəvi-əxlaqi dəyərlər hər bir xalqın həyat fəaliyyətinin yüksək tənzimləyicisidir. Başqa sözlə, sosial münasibətlərin ideya-mənəvi dəyərlərinin dəyişməsi və ya ideoloji münasibətlərdə baş verən dəyişiklik insanların informasiyaya münasibətini də əsaslı surətdə dəyişə bilər.

Belə şəraitdə əxlaqi-mənəvi sferadakı böhran cəmiyyətin yenidən təsisatlaşan sosial-siyasi strukturun bir çox sahələrini əhatə edir. Hər bir insanın problemləri və qaygıları həddən artıq çoxalır. Əxlaqi-mənəvi dəyərlər insanlar arasında sosial münasibətlərin məzmun və istiqamətinə, xarakterinə güclü təsir göstərir, onu tənzim edir. Xalqın əxlaqi-mənəvi sərvətlərinə uyğun olmayan rəftar və davranışlar bir qayda olaraq, qeyri-əxlaqi hesab edilir və geniş kütlə tərəfindən pis qiymətləndirilir, ona qarşı mənfi münasibət bəslənilir.

Bir çox hallarda qeyri-əxlaqi davranış və rəftar sahibi ətrafdakı insanlar tərəfindən açıq mənfi mü-

nasibətlə qarşılır. Hamı ondan uzaqlaşmaq istəyir, onunla heç bir əlaqə və münasibətdə olmamağa çalışır. Belə münasibət müəyyən mənada islahedici, tərbiyəvi xarakter daşıyır. Bu da öz növbəsində sosial münasibətlərin xarakterində öz əksini tapır.

Cəmiyyətdə, insanlar arasında təbii inam hissənin formalaşdırılması, müharibə şəraitində psixoloji problemlərlə üzləşmiş insanların sosial-psixoloji reabilitasiyası üçün böyük aktuallıq kəsb edir. Bütün bu cəhətlər məcburi daxili miqrasiyanın, ümumən Azərbaycan daxilində sosial münasibətlərdə, eləcə də xalqın əxlaqi-mənəvi dəyərlərində törətdiyi fəsadlarla əlaqədardır. Belə hadisələr ümumən sosial münasibətlərdə dərin izlər qoyur. Bütün bunlar milli, əxlaqi, mənəvi dəyərlər sferasına da nüfuz edir. Həmin izlər ayrı-ayrı insanların, sosial qrupların, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə ciddi ziyan vurur.

Qarabağ əlillərinin sosial-psixoloji reabilitasiyası ilə bağlı Azərbaycanda vəziyyətin ideal olması haqqında təsəvvür yaratmağa səy göstərmək sosial-psixoloji yanaşma baxımından qeyri-adekvat və subyektiv mövqe olardı. Çünki ölkədə yüksək sosial-iqtisadi tərəqqi müşahidə olunsada, Azərbaycan-

da həllini gözləyən bir çox problemlər mövcuddur. Ölkədə Dağlıq Qarabağ, qaçqınlar və məcburi köçkünlər problemi ilə yanaşı, məşğulluq və işsizlik səviyyəsinin nəzərə çarapacaq səviyyədə azaldılması həlli vacib mühüm problemlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bütün bunlar ümüumilikdə sosial xarakterli posttravmatik stressləri doğuran vacib amillərdir ki, bu da Azərbaycan əhalisinin təqribən 30–40 faizinin müxtəlif dərəcəli posttravmatik stresslərdən əziyyət çəkməsini şərtləndirir.

Ermənistan dövlətinin və erməni diasporasının maliyyə və təşkilati yardımı ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən erməni terrorçu təşkilatlarının Azərbaycana qarşı apardıqları terror müharibəsi 1980-ci illərdən başlayaraq ardıcıl xarakter almışdır. Bütün bunlar Azərbaycanda əhalinin əhval-ruhiyyəsinə, sağlamlığına çox mənfi təsir göstərmiş, insanların çoxsaylı posttravmatik stresslər yaşamasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun ərazisindəki 7 rayonun işğalı zamanı kütləvi vahimə yaratmaq, çoxlu insan tələfatına nail olmaq məqsədilə Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları hərbi əməliyyatların keçirdiyi ərazilərdən xeyli uzaqda,

dinc Azərbaycan əhalisinin yaşadığı məntəqələrdə terror aktları təşkil etmiş, nəticədə minlərlə günahsız insan həlak olmuşdur. Bu faktlar ümumilikdə Azərbaycan əhalisində dərin sosial-psixoloji stresslər oyadan amillərdən biridir.

Hazırda Azərbaycan Mərkəzi Asiya və Qafqazda açıq cəmiyyətli mədəniyyət mərkəzinə və tərəqqi edən dövlətə çevrilmək üçün böyük potensiala malikdir. Lakin bütün yeni yaranan müstəqil dövlətlər kimi, o da bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması və ölkənin yüksək səviyyədə inkişafının təmin edilməsi bir çox şərtlərdən asılıdır. Azərbaycanda son 10-12 ildə həyata keçirilən dövlət quruculuğu, aparılan islahatlar bununla bağlı nikbin qənaətə gəlməyə əsaslı zəmin yaradır.

Azərbaycan əhalsinin həyatına mənfi təsir göstərən və işğalçı ölkənin təxribatları nəticəsində Azərbaycanlılarda təbii narazılıq, gərginlik və qəzəb hissi oyadan faktları bilavasitə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyul 2001-ci il fərnəminə əsasən, əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının yeni tərkibi müəyyənləşdirilmiş və

əsasnaməsi qəbul edilmişdir. Dövlət Komissiyası bu və digər faktların aşkara çıxarılması, erməni işğalçılarının Azərbaycan əhalisinə qarşı sosial-psixoloji təxribatlarının, onların əsir düşmüş insanlara qarşı vəhşiliklərinin, mənəvi-psixoloji təzyiqlərinin qarşısını almaq, belə faktları aşkara çıxarmaq üçün böyük işlər görmüşdür. Dövlət Komissiyasının fəaliyyəti beynəlxalq hüquq normalarına, xüsusilə müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il 12 avqust tarixindən hüquqi qüvvəyə malik Cenevrə Konvensiyasına əsaslanır.

1999-cu ilin dekabr ayında Azərbaycan tərəfi Avropa Şurası Parlament Assambleyasının siyasi məqsədlər üzrə komitəsində yeni təşəbbüslə çıxış etmişdir. Əsir, girov və itkin düşənlər, əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında 4852 Azərbaycan vətəndaşı münaqişə zonasında itkin düşmüş şəxs kimi qeydiyyatda alınmışdır. Onlardan 54 nəfəri uşaq, 323 nəfəri qadın, 410 nəfəri qocalardır. İtkin düşmüş 4852 vətəndaşdan ən azı 783 nəfər (18 nəfər uşaq, 46 nəfər qadın, 69 nəfər qocalar) ermənilər tərəfindən əsir, yaxud girov götürülmüş, lakin bu faktlar beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitə-

sindən gizlədilmişdir. Həmin şəxslərin siyahısı, erməni əsirliyindən qayıtmış vətəndaşlarımızın və digər mənbələrin şahid ifadələri əsasında tərtib edilmişdir.

Mövcud faktlar Ermənistan Respublikasının əsirlikdə olan Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı münasibətdə beynəlxalq hüquq normalarını tapdaladığını, o cümlədən «Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair» 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının həyata və ya şəxsiyyətə qəsd etmək, hər hansı şəraitdə öldürmək, şikəst etmək, qəddarcasına rəftar etmək və ya işgəncə vermək, insan ləyaqətinə toxunmaq kimi tələblərini kobud surətdə pozduğunu sübut edir. Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü zamanı dinc əhəlinin kütləvi şəkildə öldürülməsi, Ermənistan Respublikasında və Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ ərazisində əsirlikdə saxlanılmış Azərbaycan vətəndaşlarının dəhşətli işgəncələrə və mənəvi əzablara məruz qalması: amansız rəftar və ləyaqəti mütəmadi alçaltmağa özünüöldürmə dərəcəsinə çatdırılması, soyuqqanlıqla qətlə yetirilməsi, yaxud verilmiş işgəncələr nəticəsində vəfat etməsi deyilənlərə əyani sübutdur.

İşgalçı Ermənistanın silahlı qüvvələrinin Azərbaycanda törət-

diyi vəhşiliklərin sosial-psixoloji fəsadları çox ağır olmuşdur. Burada müxtəlif mənbələrdə öz əksini tapmış bir sıra mühüm faktlara diqqəti çəkmək zərurəti yaranır.

Ermənilərin əsirlərin bir qismini digərlərinin gözü qarşısında incitməsi, xüsusi amansızlıqla qətlə yetirməsi məqsədli şəkildə bu insanların psixikasını pozmağa yönələn addımlardır ki, həmin insanlar belə faktları xatırladıqda, istəməz böyük həyəcan, təkrarən stress keçirirlər. Sənədli mənbələrdən əldə etdiyimiz faktlar deyilənləri əyani şəkildə təsdiq edir.

Yüzlərlə Azərbaycan vətəndaşı, o cümlədən uşaq, qadın və qocalar erməni əsir və girovluğunda dözülməz işgəncələrin qurbanı olmuşdur. Çoxsaylı faktlar göstərir ki, əsir və girovlara müxtəlif dəhşətli işgəncələrdən əvvəl – onlar vəhşicəsinə döyülmüş, qəsdən şikəst vəziyyətinə salınmış, sinələrinə qızdırılmış xaç nişanları ilə damğa basılmış, dırnaqları və dişləri çıxarılmış, yaralarına duz basılmış, ölənə qədər rezin və dəmir dəyənəklərlə döyülmüş, uşaqlarına benzin içizdirilmişdir.

Əslində, müharibə meydanında yaşanan uğursuzluq zamanı müqavimət hissinin bir qədər zəifləməsi potensial təhlükə və köməksizlik hissi qarşısında əhəlinin keçirdiyi

kütləvi depressiv psixoz və bunun nəticəsində yaranan posttravmatik gərginliklə bağlı idi. Faktlar və müşahidələr göstərir ki, erməni terrorunun qanlı izləri ötən XX əsrdə Azərbaycanda bəzən açıq, bəzən isə gizli gərginlik mənbəyinə çevrilməklə insanların bir neçə nəsində dərin posttravmatik sarsıntıların və psixoloji gərginliyin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan xalqının, ölkə vətəndaşlarının Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı üzləşdiyi itkilərin, aldığı mənəvi psixoloji travmaların Xocalı faciəsinin nümunəsində əyani mənzərəsini yaratmaqdır. Bu hadisə təkcə Xocalı sakinlərinə deyil, 1 milyondan çox qaçqının və məcburi köçkünün taleyinə və həyatına, eləcə Azərbaycan əhalisinin maddi-mənəvi və sosial-psixoloji vəziyyətinə olduqca mənfi təsir göstərmişdir.

Azərbaycanın Xocalı qətliamının beynəlxalq müstəvidə tanınması və erməni faşizminin ifşası ilə bağlı ilk praktik təşəbbüs isə ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndən sonraya təsadüf etdi. 1994-cü il fevralın 24-də Milli Məclis «Xocalı Soyqırımı Günü haqqında» qərar qəbul etdi, BMT-yə, dünya dövlətlərinə bu qətliamın gerçək mahiyyətini açıqlayaraq beynəlxalq ictimaiyyəti erməni

terrorizminə qarşı tədbirlər görməyə çağıran müraciət edildi.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll olunmaması həm ölkədaxili, həm xarici münasibətlərdə sosial-psixoloji gərginliyi artıran amil kimi çıxış edir. Bizim ən ağır və əsas problemimiz ölkə ərazisinin 20 faizinin Ermənistan tərəfindən hələ də işğal altında saxlanmasıdır.

Bəlli olduğu kimi, bu münaqişənin həlli prosessi ilə ATƏT-in Minsk Qrupu məşğuldur, amma bütün səylərə baxmayaraq, ortada hər hansı müsbət nəticə görünmür. Amma hadisələrin gedişatı göstərir ki, Azərbaycan xalqı ilkin mərhələdə düçar olduğu uğursuzluğun nəticələrini çətinliklə olsa da, tədricən aradan qaldırmaqdadır. Burada bəzən yerli-yersiz mənfi xüsusiyyət kimi xarakterizə edilən «düzümlülük» əlamətinin Azərbaycanlılar üçün xarakterik milli keyfiyyət olması da öz müsbət rolunu oynayır. Bu mənada, bir neçə il əvvəl məcburi köçkünlər və qaçqınlarla yanaşı, ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətində müşahidə edilən dərin stress və narahatlıq vəziyyətini getdikcə nikbinlik və gələcəyə inam hissi əvəz etməkdədir.

Bu mənada Azərbaycan psixoloqlarının əsas vəzifələri milli dövlətçilik şüurunun formalaşması isti-

qamətində yaranan müsbət dəyişiklikləri müsbət axara yönəltməyin rəşional yollarını göstərməkdən, təklif etməkdən ibarətdir. Öz vətəninin ərazi bütövlüyünün pozulması ilə heç bir Azərbaycanlı razılaşı bilməz. Odur ki, bu hərbi-siyasi təcavüzə gec-tez son qoyulmalıdır.

Təəssüf ki, beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində bu münaqişənin həlli və Azərbaycan əhalisinin üzleşdiyi sosial-psixoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün real addımlar atıldığını söyləmək mümkün deyildir. Azərbaycan rəhbərliyi, ölkənin müvafiq strukturları buna nə qədər səy göstərsələr də, real və praktik nəticələrin əldə edildiyini söyləmək hələlik çətinidir.

Ermənistanın beynəlxalq hüquq normaları ilə hesablaşmaq istəməməsi, Azərbaycan əhalisinin

işğalçı mövqedə dayanan qonşu ölkəyə qarşı mənfi münasibətini bir qədər də dərinləşdirir.

Azərbaycan ərazisinin 20 faizini işğal etsə də, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi işğalçı ölkə üçün heç də itkisiz ötürməyib. Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən sui-istifadə edən erməni siyasi qüvvələri öz ölkələrində bu günə kimi nə az, nə çox – düz 4 dəfə dövlət çevrilişinə cəhd ediblər. Belə ki, Ermənistan istənilən halda Azərbaycanla normal münasibətlər qurmadan öz sosial-iqtisadi potensialını inkişaf etdirmək gücündə deyil. Bütün bunlar Azərbaycan əhalisi, eləcə də məcburi qaçqın və köçkünlər üçün xoşagələn məlumatlardır və adekvat sosial-psixoloji təhlil baxımından müsbət nəticələr çıxırmağa imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya Bakı-2003
2. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual problemləri, Bakı-1986
3. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı-2002
4. Əliyev B. H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizanın ümumi məsələləri, Bakı-1997
5. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş, Bakı-2003

6. Mirzəyev İlham. Ailənin praktik psixologiyası. Bakı-2005
7. Mirzəyev İlham. XXI əsrin sosial psixologiyası: cəmiyyət, şəxsiyyət və idarəetmə. Bakı-2006
8. Mirzəyev İlham. Posttravmatik stresslərin sosial-psixoloji təhlili. Bakı-2007
9. Алиев Б.Г. Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей. Баку, 1996.

10. Алиев Б.Г. Методология социально-психологического исследования. Баку, 1999

11. Андриенко Е.В. Социальная психология, М., Изд. "Академия", 2001

12. Андреева Г.М. и др. Социальная психология, М., "Аспект Пресс", 2000

13. Мирзоев Илгам. Социальная психология стресса. Баку, 2008

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПРИ ВЕДЕНИИ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

Существенной психологической характеристикой участников локальных военных конфликтов является снижение порогов чувствительности к социальным воздействиям. С психологической точки зрения, они становятся как бы особенно обнаженными, ранимыми. Если перечисленные тенденции и особенности психической жизни ветеранов войны не учитываются в работе с ними, создаются предпосылки для возникновения сложных психологических и социальных последствий. Вместе с отчаянием, фрустрацией, апатией у военнослужащих могут развиваться личностные трансформации, складываться искаженная, патологическая картина мира, формироваться агрессивное, конфликтное поведение. В условиях боевой обстановки эта особенность приобретает важное значение.

THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL NEGATIVE RESULTS OF KARABAKH CONFLICT

In the modern world people are frequently compelled to accept or give the messages containing the inexact information, the information or full absence of the information, consequence of that is inability of many people to express the ideas clearly and more exhaustively. At the some people, for example, at veterans of war, and also at victims of violence or over people which have survived extreme conditions in which to speak it was clear and truthful dangerously, the unconscious habit to avoid clearness in dialogue was developed. Long stay in conditions full

of dangers and continuous struggle for a survival, forms at the person a habit to hide from the interlocutor the information not only in extreme conditions when the life depends on it, but also in a usual everyday situation. Such habit frequently accompanies with stressful reactions as there is an indissoluble communication between absence of the clear information and occurrence of feeling of fear. When the direct question, for example, is set to you, and you gave on rather foggy answer, to your interlocutor can seem, that you do not trust it, something from hide or, anyway, do not want to share that is known to you. In soul of the interlocutor the fear can arise - it will start you to be afraid. Probably, you at all do not give yourselves the report that have evaded from the direct answer.

İSTEDADLI UŞAQLARIN YARADICILIQ POTENSIALININ INKIŞAFININ PSIXO-PEDAQOJI MƏSƏLƏLƏRİ

Əliyev B.H.

AMEA-nın müxbir üzvi, professor

Bəylərov E.B.

TPI-nin şöbə müdiri, dosent

“**X**üsusi istedadla malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2006-2010-cu illər)” Dövlət Proqramı çərçivəsində Təhsil Nazirinin 13.03.2007 tarixli 207 sayılı əmrinə əsasən “İstedadlı uşaq və gənclərin aşkara çıxarılması, onlarla spesifik iş formalarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində tədqiqat nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi” üçün müəyyənləşdirilmiş pilot məktəblərdə tədbirlər planlaşdırılmış və həyata keçirilmişdir. Bunun üçün həm də istedadlı uşaqlarla iş sahəsində uzun müddət və geniş şəkildə tətbiq edilərək özünü doğrultmuş sorğular, testlər, metodikalar və s. sınaqlarda tətbiq edilmək üçün uyğunlaşdırılmışdır. Bu vasitələrlə uşaqların yaradıcılıq potensialı, xüsusi qabiliyyətləri, ümumi intellekt səviyyələri, intellekt strukturunun formalaşma xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, istedadın aşkarlanması, dəstəklənməsi və inkişaf

etdirilərək gerçəkləşdirilməsinin mühüm cəhətləri araşdırılmışdır. Bundan başqa tədqiqatda yüksək yaradıcılıq potensialına malik uşaqların təliminin təşkili üçün zəruri olan mühit amilləri də eksperimentə cəlb edilmişdir. Məqsədlərdən biri də şagirdlərin yaradıcılıq potensialının inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək, onun keyfiyyət tərkibini aydınlaşdırmaq olmuşdur. Bu məqsədlə yaradıcı təfəkkürün diaqnostikası testlərindən - “Ümumi istedadın qiymətləndirilməsi metodikası” (Savenkov), “Qeyri adi istifadə” (Averina, Şebanova) [1, s.145], “Fiqurların tamamlanması” (Torrans), Ayzenkin “Ədədlər testi”, “Verbal test”, “Ümumi intellekt səviyyəsinin qiymətləndirilməsi” testlərindən və sorğularından, Ravenin proqresiv matrislərindən, Renzullinin “Davranış xüsusiyyətlərinin reyting şkalasından”, Kettelin “Mədəniyyətin təsirindən azad test”indən, Binenin “Texniki təfəkkürün inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi”

testindən [1, s.94], Ovçarovanın “Uşaq kreativliyinin şəxsiyyət xüsusiyyətləri kimi öyrənilməsi” metodikasından, Yurkeviçin “İdrakı tələbat səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi” anketindən [1, s.30-210], Losyevanın “İstedadlı uşaqların ayırd edilməsində ekspert qiymətləndirmələri metodikası”, Dorovskinin “Müəllimin istedadlı uşaqlarla işləmək meylinin qiymətləndirilməsi” metodikası, Yurkeviç və Çudnovskinin “İstedadlı uşaqlara münasibətdə müəllimin motivasiyasının və şəxsi ustanovkasının müəyyənləşdirilməsi” testindən, həllində yaradıcılıq tələb edilən riyazi və məntiq məsələlərindən ibarət test tapşırıqlarından və s.-dən istifadə edilmişdir. Əlavə olaraq ekspert (müəllim) qiymətləndirmələri üsulundan istifadə edilmiş, şagirdlərin bir-birilərini qiymətləndirmələri də nəzərə alınmışdır. Uşaqlarda yaradıcılıq xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilərkən müşahidələr əsasında onların fəaliyyətlərində əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlər dəyərləndirilmişdir.

1. Davranışların motivasiya aspektində: böyük maraqla ifadə olunan yüksək idraki tələbat və aludəçilik; fəaliyyətində, şəxsi təşəbbüsü ilə, verilən şərtlər çərçivəsindən kənara çıxma; müəyyən bir fəaliyyətə intensiv meylin nəticəsi

olan inadkarlıq və yüksək əməksevərlik; paradoksal, ziddiyyətli və qeyri-müəyyən informasiyaya güclü meyil, standart, tipik və hazır qərarlara və cavablara müqavimət; fəaliyyətin nəticəsinə yüksək tələbkarlıq, kamilliyə can atmaq; kifayət qədər çətin məqsədlər qoymaq və onlara nail olmağa ciddi cəhd göstərmək [2].

2. Emosional sahədə emosional cavab reaksiyası və həyəcanlılıq səviyyələri fərqləndirilmişdir. Bu cəhətdən dəyərləndirilən əsas xüsusiyyətlər: realistik “Mən” - konsepsiyası; başqalarına hörmət hissi; insanlara empatik münasibət; tolerantlıq; özünüanalizə meyillik; tənqidə səbirli münasibət; ideyalar və maddiyyatla bölüşməyə hazır olmaq; tapşırığın yerinə yetirilməsində inadkar olmaq; təfəkkür müstəqilliyi; sağlam rəqabət; səmimi yumor hissi; öz gücünə inam; daxili motivasiya.

3. İntellektual sahədə: fikrin itiliyi; müşahidəçilik; hərtərəfli maraq, fikrini aydın ifadə etmək; bildiklərini praktik tətbiq etmək qabiliyyəti; məsələ həllində fəvqəladə qabiliyyət; əsas anlayışların tezliklə mənimsənilməsi; fəaliyyət sahəsiylə bağlı yaxşı yaddaş; yüksək təhlil qabiliyyəti.

4. Yaradıcı və məhsuldar təfəkkür baxımından: yüksək enerjililik;

müstəqillik; qeyri-konformluq; konkret situasiya barədə çoxlu müxtəlif mülahizələr söyləmək; problemə və ya materiallardan istifadə məsələsinə müxtəlif yanaşmalar nümayiş etdirmək; orijinal ideyalar irəli sürmək və ya orijinal nəticələr əldə etmək; uzaq ideyalar arasında qeyri-adi assosiasiyalar yaratmaq; problemlə halların duyulmasında həssaslıq; spontan - planlaşdırılmamış və intuitiv hərəkətlər; tapşırıq üzərində yüksək və intensiv konsentrasiya nümayiş etdirmək; fikirlərin ifadəsində sərbəstlik, bir çox hallarda radikalıq; təkrarçılıq və əzbərçiliyə müqavimət [6].

Aydındır ki, hər bir yaradıcı şəxsə bu xüsusiyyətlərin yalnız bir hissəsi özünəməxsus şəkildə uzlaşmaqla təkrarsız bir istedad təzahürü formalaşdırır. Keçirilən sınaqlarının nəticələri, uşaqlarla aparılan müsahibələr, müşahidələr və diaqnostik testlərin nəticələri bu uşaqların böyük əksəriyyətinin həqiqətən istedadlı və yüksək qabiliyyətlərə malik olduqlarını təsdiq etdi. Tədqiqatın məqsədlərindən biri də şagirdlərin yaradıcılıq potensialının inkişaf səviyyəsini müəyyən etməkdir, onun keyfiyyət və kəmiyyət tərkibini aydınlaşdırmaq olmuşdur. Bu məqsədlə "Ümumi istedadın qiymətləndirilməsi meto-

dikası" əsasında sınağa cəlb edilən uşaqların maraqlılıq səviyyəsi, problemlərə yüksək həssaslıq, proqnozlaşdırmaq qabiliyyəti, söz ehtiyatı, dəyərləndirmə qabiliyyəti, ixtiraçılıq, məntiqi mühakimə, inadkarlıq, perfeksionizm - fəaliyyət məhsullarına tələbkərlik keyfiyyətləri qiymətləndirilmişdir. Bu sınaqdan əldə edilmiş nəticələr yaradıcı təfəkkürün diaqnostikası testlərindən - "Qeyri-adi istifadə", "Fiqurların tamamlanması" və həllində yaradıcılıq tələb edilən riyazi və məntiq məsələlərdən ibarət test tapşırıqlarından alınan nəticələrlə də müsbət korrelyasiya olunaraq təsdiqlənmişdir.

Tədqiqat zamanı müəyyənləşdirilmiş sınaq və nəzarət qruplarında aparılan müəyyənləşdirici eksperimentin nəticələri əsasında hər iki qrupun uşaqlarının fərdi nəticələri yuxarı, orta və aşağı kreativlik səviyyəsinə görə qruplaşdırılmışdır. Eksperiment zamanı müəyyən edildi ki, qruplar arasında yuxarı, orta və aşağı səviyyəli kreativlərin sayı təqribən bərabərdir və bu səbəbdən də hər iki qrupda yaradıcılıq potensialının orta göstəricisi təqribən eyni olmuşdur. Hər bir qrup daxilində isə yuxarı, orta və aşağı səviyyəliələrin say nisbəti nəzəri tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edildiyi kimi solə meyllənmiş

“zəncvari əyri” qrafikinə uyğun olmuşdur. Sola meylin əsas səbəblərindən biri mövcud təlim şəraitində yüksək potensiallı şagirdlərin təfəkkür təlabatlarının dolğun şəkildə ödənilməməsi, onların yaradıcılıq potensialının aşağı səviyyədə və birtərəfli gerçəkləşdirilməsidir [5].

Hər iki qrupda eksperimentin əvvəlindən maraq səviyyəsinin digər göstəricilərə nisbətən yüksək, ixtiraçılığın və proqnozlaşdırmanın isə aşağı olduğu diqqəti cəlb edir. Deməli, bu uşaqlarda yüksək motivasiya olduğu halda fəaliyyət üçün zəruri qabiliyyət və bacarıqların hələ formalaşmadığı müşahidə edilir. Bu da nəzəri araşdırmalarda hipotetik olaraq irəli sürülən mülahizələri təsdiq edir və hazırkı durumda məktəb təliminin istedadlı uşaqların təlim maraqlarına tam cavab vermədiyini göstərir [3].

Təlim prosesində eksperimental qrupda mümkün qədər sərbəstlik, təşəbbüskarlıq təqdir edilir, uşaqlar yaradıcılığa rəğbətləndirilirdi. Məsələnin bir həll variantı tapıldıqdan sonra başqa bir həll variantı təklif edilməklə müxtəlif həllərin ola biləcəyi fikri onlara təlqin edilirdi. Bu hal bir qədər davam etdikdən sonra artıq uşaqlar özləri məsələlərin fərqli həll variantlarının, daha çox orijinal həllərinin tapılmasına maraq göstərir, evdə

sinifdə edilən məsələlərin digər həllərini tapmağa cəhd edirdilər. Növbəti dərstdə yeni həlləri qürurla bəyan edir və müzakirələr aparırdılar. Bir qədər sonra uşaqlar özləri məsələlər qurmağa başladılar. Çox maraqlı məsələlər tərtib olunurdu. İstedadlı uşaqların yaradıcılığa sövq edilməsi çox tezliklə öz bəhrəsini verir. Nəticədə mümkün olan hallarda uşaqlar belə məsələlərin 3-4, bəzən daha çox həll variantlarını tapırdılar. Bu amil isə divergent təfəkkürün - kreativliyin əsas xüsusiyyətidir [4].

İstedadlı uşaqlar üçün səciyyəvi hallardan biri də məsələlərin ilkin şərtinin dəyişdirilməsidir. “Metropol”un məntiq məsələlərində çoxseçimli (bir qayda olaraq 5 ədəd) cavab variantları (distraktor) təklif edilir. Burada uşaqlara bəzən distraktorlarda dəyişiklik etməyə və məsələnin daha orijinal həll variantları üzərində düşünmək təklif edilmişdir. Bu hallarda da uşaqlarda xüsusi canlanma və maraq müşahidə edilirdi. Variantlar təklif edilməyəndə uşaqların diqqəti mümkün hallara yönəldilirdi. Bir müddətdən sonra artıq uşaqlar da bu işlə həvəslə məşğul olmağa başladılar və məsələlərin bir qisminə distraktorların dəyişdirilməsi ilə daha maraqlı həlləri olan məsələlər qrupunu müəyyənləşdirdik.

Sınaq qruplarında uşaqlara məraqlı məsələlər tapıb gətirmək tapşırılmışdır. Kimin gətirdiyi məsələni 1 dəqiqə ərzində qrupdan heç bir kəs həll etməzsə ona mükafat vəd edilmişdi. Burada həm də o məqsəd güdülürdü ki, uşaqlar sürətli düşünsünlər. Nəzərə alınır ki, sınaq və imtahanlarda hər bir məsələyə orta hesabla 1 dəqiqə vaxt nəzərdə tutulub. Bu hal məsələlərin asanlıqla ilə deyil, sınıqların səviyyəsinə verilən yüksək tələblə şərtlənir. Yeri gəldikdə uşaqlara məsələlərə dair bir-birilərinə suallar, izahatlar verməyə, məsləhətləşmələr aparmağa icazə verilirdi. Nəticədə uşaqlarda ünsiyyətçilik inkişaf edir, izah etmək, qısa və lokonik şərhlər vermək qabiliyyəti formalaşırdı. Nəzarət qrupunda isə uşaqlar əsasən müəllimlə ünsiyyətdə olur və bütün sualları müəllimə yönəldirdilər.

Keçirilən test sınaqlardan sonra sınaq qrupunda uğursuzluqların səbəbləri müzakirə edilir, uşaqlara çətinlik törədən məsələlərin həlli izah edilir, səhvlə nəticələnən və ya nəticəyə gətirib çıxarmayan həll strategiyalarının seçilməsi səbəbləri müzakirə edilir, onlara tənqidi münasibət bildirilirdi. Başqa sözlə, refleksiya keçirilirdi. Nəzarət qrupunda isə uşaqlara sadəcə olaraq düzgün həllər təklif edilir, “qaranlıq qalan” məqamlar izah edilirdi.

Sınaq qrupunda uşaqlar sinifdə tez-tez qruplara bölünür və onlara qrup halında sürətlə həll edilmək üçün 8-10 çalışmadan ibarət tapşırıqlar verilirdi. Bu zaman onlar sürətlə iş bölgüsü etməli, kimlər hansı çalışmaları öhdələrinə götürəcəklərini müəyyənləşdirərək həllə başlamalı və öz “payını” tez qurtaran başqasına da yardım etməli olurdu. Rəqabət hissi çox güclü olduğundan bu proses çox gərgin keçirdi. Qruplar bəzən tapşırığı başa çatdırmadan və ya həlli tamamlamadan qurtardıqlarını elan edirdilər. Seçmə yolla tapşırıqların həlli digər qruplar tərəfindən soruşulanda fikri uzaqaraq fikirləşməyə vaxt qazanmağa çalışırdılar. Belə olduqda çox emosional mübahisələr, “ayırd etmələr” baş verir, bəzən də yol verilə bilən kəskin ifadələr işlədilir, əsəblər son dərəcə gərilirdi. Adətən sakit və təmkinli davranışı ilə fərqlənənlər bu prosesdə tanınmaz olur, hətta bəzən aqresivlik də nümayiş etdirirdilər. Belə vəziyyətlərdə bir çox istedad konsepsiyalarında qeyd edilən bir hal tamamilə təsdiqlənirdi [2]. Belə ki, digərlərinə nisbətən daha yüksək yaradıcılıq potensialı nümayiş etdirənlər bu yarış gərginliyində sanki iştiraksız qalır, başqalarının çılğın sərt reaksiyalarını anlaşılmazlıqla,

çaşqınlıq dolu bir təbəssümlə qarşılayırdılar. “Saxtakarlıq” halları onlarda müşahidə edilmirdi. Əksinə, bir çox hallarda öz tərəfdarlarını “pis vəziyyətdə” qoymaqla, səmimi etiraflar edir, mübahisəli məsələləri rəqib tərəfin xeyrinə həll olunmasına nail olurdular. Bu hallarda nəyin hesabına olursa olsun qalib gəlmək mövqeyi qızlarda daha çox müşahidə edilirdi.

Tapşırıqlar fərdi şəkildə verildə uşaqlarda diqqətin yüksək şəkildə təmərküzləşməsi, fəaliyyətə aludə olaraq, bir müddət ətrafdan “təcrid olunma” halları aşkar müşahidə edilirdi. Fərdi qaydada yarış şəraitində mübahisəli hallar və “saxtakarlıqlar” uşaqların heç birində müşahidə edilmirdi. Yüksək yaradıcılıq tələb edən məsələlərin həllində xüsusilə fərqlənən uşaqlarda harmonik inkişafli istedadlılara aid əksər xüsusiyyətlər aşkar müşahidə edilirdi [2]. Müxtəlif şəraitlərdə aşkar müşahidə

edilən yüksək intellektual səviyyə, dayanıqlı pozitiv şəxsiyyət keyfiyyətləri, yüksək motivasiya, maraqlarına uyğun fəaliyyətə aludəçilik, rəşional tənqidi tərəkükür, biliyin əhatəliliyi bu uşaqların hər birinə xas olan xüsusiyyətlər idi. Bəzi uşaqlar psixi proseslərin çox sürəkliliyi ilə də fərqlənirdilər. Əməliyyatları sürətli və demək olar ki, səhsiz edirdilər. Başqalarının təklif etdikləri həll variantlarını tez dəyərləndirir, səhvə yol verilmişsə onu dərhal tapır və bəzən bu səhvin nədən qaynaqlandığını da izah edirdilər. Bütün deyilənləri ümumiləşdirdikdə görürük ki, istedad konsepsiyalarında yüksək yaradıcılıqla əlaqələndirilən əksər xüsusiyyətlər bu uşaqların fəaliyyətində tam aydınlığı ilə müşahidə edilməklə, bir tərəfdən nəzəri fikirlərin doğruluğunu, digər tərəfdən də bu uşaqların həqiqətən yüksək yaradıcılıq potensialına malik olduqlarını təsdiqləyir.

Ədəbiyyat:

1. Bəylərov E.B. İstedadın psixoloji diaqnostikası, “Aspoliqraf”, 2008, 300 s.

2. Bəylərov E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənələşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası. Bakı: “Təhsil”, 2008, 224 s.

3. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi / Monoqrafik tədqiqat: Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.

4. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar. Pedaqoji məsələlər: es-sələr, etüdlər. Bakı: ADPU, 2005, 352 s.

5. Панов В.И. Проблема одаренности и одаренные дети как проблема // Одаренность и одаренные дети: обучение и развитие. Астана:Дарын-2006. с.4-14.

6.Матюшкин А.М. Одаренность, творческость, развитие // Одаренность и одаренные дети: обучение и развитие. Астана: Дарын-2006. с. 17-25.

ПСИХО - ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИИ

В статье излагаются результаты исследований проведенных по приказу Министерства Образования - «Выявление одаренных детей и молодежи, апробация результатов исследований по выявлению характерных особенностей их процесса обучения» в свете решений: «Государственная Программа по развитию творческого потенциала особо одаренных детей (молодежи) (2006-2010 - годы)». В данной статье рассматривается психо-педагогические вопросы развития творческого потенциала учащихся в процессе обучения. А также рассматриваются необходимые учебные условия для выявления, поддержки и развития одаренных детей.

THE PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL QUESTIONS OF DEVELOPMENT OF CREATIVE POTENTIAL PUPILS IN PROCESS TRAINING

In the given article results of researches realized by order of the Ministry of Education - «Revealing of gifted children and youth, approbation of results of researches on revealing of prominent features of their process of training» in the light of decisions «The Government program on development of creative potential of especially gifted children (youth) (2006-2010 - years)» are considered. In the article the psychological - pedagogical questions of development of creative potential of pupils in the course of training are discussed. And also necessary educational conditions for revealing, supports and developments of presented children are considered.

**İİR-NİN MAZANDARAN VİLAYƏTİNİN
QAEMŞƏHR ŞƏHƏRİNDƏ 3-CÜ VƏ 9-CÜ SİNİF QIZ
UŞAQLARINDA ZORAKILIĞA AİD SƏHNƏLƏRİN
MÜŞAHİDƏSİNİN TƏSİRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI.
(2008-2009-CU TƏHSİL İLİNDƏ)**

Aryana Məhəmməd

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Hazırkı tədqiqat aqressiv əlamətləri özündə əks etdirən filmlərin uşaqlar və yeniyetmələrə təsirini tədqiq edir. Aqressiv davranış ətrafdakılara və ya onların mülkiyyətinə zərər yetirməkdən ibarətdir. (1988-Hilqard). Aqressivlik meyilləri başqalarına yönəlmiş məqsədyönlü psixi və ya maliyyə ziyanverici əməllərin zehni təmayüllərindən ibarətdir. (1973-Bandura). Bu tədqiqatın məqsədi kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən yayılan aqressiya tipli proqramların iranlı uşaqlar və yeniyetmələrin öyrənmə qabiliyyətinə təsirini təhlil etməkdir. Burada filmlərin uşaq və yeniyetmələrin zorakılığa olan təmayüllərinə təsiri də tədqiq edilir. Həmçinin, müxtəlif yaşlarda filmlərin baxılması nəticəsində zorakılığa meyillərin müqayisəli təhlili verilmişdir. Tədqiqat üçün 160 nəfər qız şagirdi seçilmişdir. Bunlar Qaemşəhr şəhərindən olan 80 nəfəri ibtidai məktəbin 3-cü sinif şagirdləri, 80 nəfəri (40 nəfər anal-

iz qrupu, 40 nəfər kontrol qrupu) orta təhsil pilləsinin 9-cu sinif şagirdləridir.

Əsas metodda nümunə götürmə təsadüf formadan ibarətdir. Lazım olan məlumatı əldə etmək məqsədi ilə Ayzenkin (1975) zorakılıq və aqressivlik anketi hər iki qrupda: analiz və kontrol qruplarında tətbiq edilmişdir. Həmçinin, adi və aqressiv xarakterli filmlərdən hər iki qrupda istifadə edilmiş və 3 fərziyyə aşağıdakı kimi təqdim edilir:

1- İbtidai məktəbin 3-cü sinfində oxuyan qız şagirdləri aqressiv rəftarlı kinolara baxarkən onlarda kobud rəftar etmək meyli çoxalır.

2- Orta məktəbin 9-cu sinfində oxuyan qız şagirdləri aqressiv rəftarlı kinolara baxarkən onlarda kobud rəftar etmək meyli çoxalır.

3- 9-cu sinifdə olan qızlar aqressiv rəftarlı kinolara baxarkən onlarda kobud rəftar etmək meyli, ibtidai məktəbin 3-cü sinif qızları ilə müqayisədə yuxarıdır.

“T” adlı imtahandan sonra əldə edilən informasiyaların analizi

göstərir ki, 3,9-cü sinifdə olan qız şagirdləri aqressiv filmlərə baxarkən onlarda kobud rəftar etməyli çoxalır. Amma bu aqressivlik kinolara baxmaq zamanı 3-cü sinifdə olan qız şagirdləri ilə müqayisədə 9-cu sinifdə olan qız şagirdlərində yaşa olduqca çoxalmır. Bu tədqiqatda əldə olunan nəticələr başqa tədqiqatçıların əldə etdikləri nəticələr ilə, o cümlədən ABŞ, Yaponiya, İran, Finlandiya kimi ölkələrin bu zəmində olunan tədqiqatları ilə üst-üstə düşür.

Təcrübə qazanmaq yollarından biri görməkdir. İnsan bir çox məlumatları başqa insanların davranışlarından görüb-götürür və sonra nümunə əldə edirlər. (Bandura, 1962)

XXI əsrin mühüm xüsusiyyətlərindən biri texnologiyanın inkişaf etməsidir. Rəqib dünyasının ən mühüm inkişafı (televiziya, radio, s.) informasiya ötürmənin ixtirasıdır. Bir sıra tədqiqatçıların (Şiram, Lail, Parker) fikrincə, hər hansı ictimaiyyətdə informasiya ötürmə imkanı olarsa ictimaiyyət o vasitələrlə vaxtlarını keçirirlər, xüsusilə, uşaq və gənclər başqalarından çox onlara maraq göstərir və vaxtlarını ona sərf edirlər. Bandura belə deyir: “Əslində televiziya nümayiş olan proqramlar maraqlıdır və seyr edənlərin diqqətini

dədir, bu da uşaqlar və gənclərin məktəbdəki davranışlarına çox təsir edir. Burada uşaq və yeniyetmənin davranışlarına örnək olan çoxlu sahələri onlar bu filmlərin tamaşasından əldə edirlər. Lakin, televiziya nümayiş olan proqramlar dünyada insanların bir birlərinə qarşı aqressiv olduqlarını göstərir.” Bu səbəbə görə 1950-ci ildə bir sıra ölkələrdə, o cümlədən, ABŞ-da tədqiqatçılar televiziya aqressiv proqramların uşaq və gənclərə təsirinin nəticəsində kobud rəftarın çoxalması haqqında ciddi tədqiqat aparıblar. Bəzi sosioloqlar belə qənaətə gəliblər ki, bu ölkədə uşaqların və gənclərin kobud davranışlarının mühüm səbəblərindən biri televiziyanın pis təlimləridir. Çünki onlar filmlərdə görüklərini təxəyyül deyil, həqiqət bilirlər.

Tədqiqatçılar qətiyyətlə deyirlər ki, televiziya və videolardan nümayiş olan proqramlar, 6-11 yaşlı uşaqlar və 12-18 yaşlı yeniyetmələrə davranış nümunəsi kimidir. Buna misal olaraq demək olar ki, hər gün 3-12 yaşlılar 6 saat televiziya baxırlar, tədris saatları ilə müqayisədə bu 1 saat çoxdur. Tədqiqatçılar buna əsaslanaraq neçə onillərdir ki, aqressiv filmlərin davranışa təsirini araşdırırlar. Sonuncu onilliklərdə bu zəmində dünya-

nın əksər ölkələrində tədqiqat işi aparılmışdır. (Bandura, 1965; Qras və əməkdaşları, 1980; İran, 1982). Bu tədqiqatların nəticələrindən belə qərara gəliblər ki, televiziyadan nümayiş olunan aqressiv səhnələr tamaşaçılarda kobud davranışların yaranmasına səbəb olur.

İranda da nümayiş olunan proqramlar uşaqlar və yeniyetmələrin mühüm təlim vəsaiti kimi hesablanır. Bu vəsait günbəgün artıb digər təlim-tərbiyə vəsaiti ilə qarışır. Buna görə də təlim-tərbiyə sistemi bu vəsaitdən düzgün istifadə etməlidir ki, uşaqlar və yeniyetmələr ruhi, mənəvi əqli istiqamətdə düzgün tərbiyə olunsunlar. (Xalid-nəcad, 1310). Bu problemin tədqiqi üçün, bu zəmində uşaqlara və yeniyetmələrə o filmlərin mənfi və müsbət təsirinin araşdırılması lazımdır. Bu prinsip əsasında bizim tədqiqatçılarımızın işi də bu zəmində olacaqdır. Biz tədqiqatda aqressiv filmləri seyr etdikdə ibtidai məktəbin 3-cü və orta məktəbin 9-cü sinfində oxuyan qız şagirdlərində aqressiv davranışların çoxalma faizini araşdıracağıq.

Bu tədqiqatın məqsədlərindən biri aqressiv verilişlərin təsiri nəticəsində İranda uşaqların və yeniyetmələrin kobud rəftarlarını araşdırmaqdır. İkinci məqsəd isə kinoların müşahidəsi ilə uşaqların

yaş dövrlərinə təsirini və faizini öyrənməkdir. Bu tədqiqat eksperimental yollar ilə aparılacaqdır.

Eksperimentə İİR-nın Qaemşəhr şəhərinin məktəblərində dərs oxuyan 160 nəfər, 80 nəfər ibtidaidən 3-cü sinif şagirdləri, 80 nəfər 9-cu sinif şagirdləri iştirak etmişdir. (160 nəfər şagirdin yarısı-80 nəfəri cəlb olunmuşdur, qalan 80 nəfəri kontrol qrup kimi götürülmüşdür). İnformasiyaları əldə etmək üçün Ayzenkin aqressivlik metodikasından istifadə olundu (1975). Bu sınaq hər iki qrupda (eksperiment-kontrol) keçirildi, həmçinin də, hər iki qrupa iki növ film-aqressiv, adi - göstərildi.

Tədqiqatda istifadə edilən metodların təsviri:

Sınaqların müqayisəsi iki qrupda orta hesabla qiymətləndirildi: iki-iki (sınaqdan əvvəl-sınaqdan əvvəl, sınaqdan əvvəl-sınaqdan sonra, sınaqdan sonra-sınaqdan sonra).

Statistik təhlil yolu aşağıdakılar kimidir:

1. Cədvəllərin tənzimlənməsi (vəsf etmə, diaqramın çəkilməsi, ortanın hesablanması və stan-dartdan kənara çıxma)

2. Hər iki qrupun sınaqlarını (sınaqdan əvvəl-sınaqdan sonra) müqayisə etmək üçün asılı “t” imtahanından istifadə edilmişdir.

3. Eksperiment və kontrol qruplarının sınaqlarının (əvvəl-sonra) bir-biri ilə müqayisəsində müstəqil “t” adlı imtahandan istifadə edilmişdir.

Deməli ki, tədqiqatın fərziyələrinin düz ya səhv olması üçün $I=5\%$ -dən istifadə olunur. Bu o deməkdir ki, orta qiymətlərin müqayisəsində (sınaqdan əvvəl-sınaqdan əvvəl, sınaqdan əvvəl-sınaqdan sonra) 95% həqiqət dərəcəsi nəzərdə tutulur.

Alınmış nəticələrin təhlili:

Tədqiqat göstərdi ki, ibtidainin 3-cü sinfində oxuyan qız şagirdləri aqressiv kinolar müşahidə edəndən sonra kobud rəftar etməyə meyil göstərilir. Bu fərziyyəni sübut etmək üçün sorğuda iştirak edənlərdən aqressivlik sınağı əvvəldən alındı. Sonra onlar üçün aqressiv film nümayiş olundu və yenidən sınaqdan keçirildi. Bunların nəticələrini araşdıranda aşağıdakıları qeyd etməyə imkan verdi:

a) ibtidai məktəbin 3-cü sinif şagirdlərinin kontrol qrupunun sınaqlarının (əvvəl-sonra) müqayisəsindən nəticə olur ki, onlarda əhəmiyyətli fərq görünür. Asılı “t”-nin miqdarı qruplarda $t=0,809$ -dur.

b) ibtidai məktəbin 3-cü sinif şagirdlərinin eksperiment qrupunun sınaqlarının (əvvəl-sonra) müqayisəsindən belə nəticə alınır, onlarda

əhəmiyyətli fərq mövcuddur. Asılı “t”-nin miqdarı qruplarda $t=5,273$ -dür.

c) ibtidai məktəbin 3-cü sinif şagirdlərinin eksperiment və kontrol qruplarının əvvəldəki sınaqlarının müqayisəsindən nəticə budur ki, onlarda əhəmiyyətli fərq mövcuddur. Müstəqil “t”-nin miqdarı qruplarda $t=0,215$ -dir.

d) ibtidai məktəbin 3-cü sinif şagirdlərinin eksperiment və kontrol qruplarının sonrakı sınaqlarının müqayisəsindən nəticə budur ki, onlarda əhəmiyyətli fərq mövcuddur. Müstəqil “t”-nin miqdarı qruplarda $t=2,537$ -dir.

Yuxarıda əldə edilən nəticələrdən aydın olur ki, “t”-nin miqdarı sınaqların (əvvəldən-sonradan) eksperiment qrupda fərqlidir, həm də “t”-nin miqdarı sınaqların (sonra) orta qiymətləri eksperiment və kontrol qruplarda fərqlidir. Buna görə belə nəticə əldə olunur ki, ibtidai məktəbin 3-cü sinfin qız şagirdləri aqressiv kinolara tamaşa edəndən sonra onlarda kobud davranışlara meyil çoxalır. 9-cu sinifdə oxuyan qız şagirdləri aqressiv kinoları müşahidə edərlərsə onlarda kobud davranışa meyil çoxalır. Bu fərziyyəni yoxlamaq üçün anket sorğuda iştirak edən (eksperiment və kontrol) qruplarından əvvəl aqressivlik sınağı keçiril-

di, sonra onlara filmlər göstərildi və onun ardınca sonrakı sınaq keçirildi. Bu sınaqları araşdıranda aşağıdakıları söyləməyə imkan verdi:

a) 9-cu sinif şagirdlərin kontrol qrupun əvvəlki və sonrakı sınaqlarının orta qiymətlərinin müqayisəsindən belə nəticə əldə olunur ki, onlarda əhəmiyyətli fərq mövcuddur. “T”-nin miqdarı qruplarda $t=0,439$ -dur.

b) 9-cu sinif şagirdlərin eksperiment qrupun əvvəlki və sonrakı sınaqlarının orta qiymətlərinin müqayisəsindən belə nəticə olunur ki, onlarda əhəmiyyətli fərq mövcuddur. “t”-nin miqdarı qruplarda $t=4,432$ -dir.

c) 9-cu sinif şagirdlərin eksperiment və kontrol qrupların əvvəlki sınaqlarının orta qiymətlərinin müqayisəsindən belə nəticə əldə olunur ki, onlarda əhəmiyyətli fərq mövcud deyil. “T”-nin miqdarı qruplarda $t=0,187$ -dir.

d) 9-cu sinif şagirdlərinin eksperiment və kontrol qruplarının sonrakı sınaqlarının orta qiymətlərinin müqayisəsindən belə nəticə əldə olunur ki, onlarda əhəmiyyətli fərq mövcuddur. “T”-nin miqdarı qruplarda $t=1,529$ -dur.

İkinci fərziyyəni araşdırdan sonra bu nəticəni söyləməyə imkan verir: “t”-nin miqdarını bütün qruplarda

bir-birləri ilə müqayisə edəndə aydın olur ki, 9-cu sinifdə oxuyan qız şagirdləri aqressiv kinoları müşahidə edəndə, onlarda kobud rəftar etmək meylin faizi çoxalır. 9-cu sinifdə oxuyan qız şagirdləri ibtidai məktəbin 3-cü sinif qız şagirdləri ilə müqayisədə aqressiv filmləri müşahidə edəndən sonra onlarda kobud rəftara meyillərin faizi çoxalır. Bu fərziyyəni sübut etmək üçün əvvəlcə hər iki sinifdə oxuyan qız şagirdlərdən aqressivlik testi keçirildi, sonra onlara aqressiv filmlər göstərildi və test yenidən keçirildi. Bu iki sınağın nəticələrini araşdırdan sonra aşağıdakıları söyləməyə imkan verir:

a) 9-cu və 3-cü siniflərdə oxuyan qız şagirdlərin əvvəlki sınaqlarının orta qiymətlərinin müqayisəsindən belə nəticə əldə olunur ki, onlarda əhəmiyyətli fərq mövcud deyil. “T”-nin miqdarı qruplarda $t=0,329$ -dur.

b) 9-cu və 3-cü siniflərdə oxuyan qız şagirdlərin sonrakı sınaqlarının orta qiymətlərinin müqayisəsindən belə nəticə əldə olunur ki, onlarda əhəmiyyətli fərq mövcud deyil. “t”-nin miqdarı qruplarda $t=0,678$ -dir.

Üçüncü fərziyyəni araşdırdan sonra bu nəticəni söyləməyə imkan verir: “T”-nin miqdarını hər iki sınaqda (əvvəl, sonra) hər iki si-

nifdə oxuyan qız şagirdlərin orta qiymətlərinin müqayisəsində çox əhəmiyyətli fərq mövcud deyil. $T=0,329$ və $t=0,678$ -dir. Bu sınaqlara əsaslanaraq demək olar ki, tədqiqatın üçüncü fərziyyəsi düz deyil, yəni aqressiv filmləri müşahidə etmək 9-cu və 3-cü siniflərdə oxuyan qız şagirdlərinin davranışlarına bərabər halda təsir edir.

Apardığımız tədqiqatın nəticələri göstərir ki, aqressiv filmləri seyr edən 3-cü sinif qız şagirdlərində kobud rəftar etmək meyli çoxalır. 3-cü sinifdə oxuyan qız şagirdlərin eksperiment qrupda “t”-nin miqdarını nəzərə almaqla sınaqdan əvvəl və sınaqdan sonra əldə edilən orta qiymətlərinin, eksperiment və kontrol qruplarda “t”-nin miqdarını nəzərə almaqla sınaqdan sonrakı orta qiymətlərinin müqayisəsindən biz belə nəticəyə gəlirik ki, bu şagirdlərdə aqressiv filmlərin müşahidəsi onların kobud davranışlara meyllərinin faizini çoxaldır. Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, 9-cu sinifdə oxuyan qız şagirdləri aqressiv kinolar müşahidə edirlərsə onlarda

kobud rəftar etmək meyli çoxalır. 9-cu sinifdə oxuyan qız şagirdlərin eksperiment qrupda “t”-nin miqdarını nəzərə almaqla sınaqdan əvvəl və sınaqdan sonrakı orta qiymətlərlə, eksperiment və kontrol qruplarda “t”-nin miqdarını nəzərə almaqla sınaqdan sonrakı orta qiymətlərin müqayisəsindən biz belə nəticəyə gəlirik ki, bu şagirdlərdə aqressiv filmlərin müşahidəsi onların kobud rəftar etmək meyllərinin faizini çoxaldır. Aqressiv filmləri müşahidə edəndən sonra 9-cu sinifdə oxuyan qız şagirdləri 3-cü sinif qız şagirdlərlə müqayisədə kobud davranışa meyllərinin faizi çoxdur.

İki eksperiment qrupun (9-cu və 3-cü sinif qız şagirdlərinin) əvvəlki və sonrakı sınaqlarının orta qiymətlərinin müqayisəsi “t”-nin miqdarını nəzərə almaqla belə nəticə əldə olunur ki, hansı yaşda olduqlarına baxmayaraq bu iki qrupda aqressiv kino müşahidə etmək onlarda kobud rəftara meyli bərabər yaradır. Bu isə bir daha bizim irəli sürdüyümüz ideyaları təsdiq edir.

Ədəbiyyat:

1. Bandura. Social Learning Trough Imitation, 1962.
2. Bandura A. Aggression and Social Learning Analysis. Engelewood Cliffs. Prentice Hall. 1969.
3. Chris K.B. Gina M.M. Kristen M.N. Effects of the Mighty Morphin Power Rangerrs on Childrens aggression With Peers. Child Study Journal № 25, 1995. p. 45-57.
4. Libert. Robert M. Journal of Communication, №.11 10-29.
5. Schram, Widler, Lyle, Jack, Parker. Edwin B. Television in the Lives of our Children. Stanford University Press, California-1961
6. Arvinfər Fatimə. Əhvaz şəhərin məktəbli yeniyetmələrin təhsili, ictimai-psixi uyğunlaşmada aqressivliklə pornoqrafik video filmlərin tamaşası arasında olan əlaqənin öyrənilməsi. Magistr dissertasiyası. Təbriz. 1969, (fars dilində).
7. Etkinson Rita. Riçard S. Hilqard Ernest. Psixologiyanın zəmini, Tehran 1988, (fars dilində).
8. Tacmehr Mina. Ayzenkin şəxsiyyət anketinin əməldə etibarlılığı və işlək olması. Magistr dissertasiyası. Tehran İslami Azad universiteti. 1996, (fars dilində).

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СРЕДИ ДЕВУШЕК
УЧАЩИХСЯ 3-ГО И 9-ГО КЛАССА, ПОСЛЕ НАБЛЮДЕНИЯ
СЦЕН НАСИЛИЯ, ГОРОДА ГАЕМШЕХР МАЗАНДАРАНСКОЙ
ОБЛАСТИ ИИР**

Данное исследование исследует воздействие фильмов, отражающих в себе агрессивные признаки на детей и подростков. Агрессивное поведение заключается в нанесении ущерба окружающим или их имуществу. (1988-Хильгард). Склонности к агрессии состоят из умственных наклонностей целенаправленных психических действий или действий финансового ущерба, направленных к другим лицам. (1973-Бандура). Цель данного исследования заключается в изучении влияния программ агрессивного типа, передающихся средствами массовой информации на способности обучения иранских детей и подростков. Здесь также исследуется влияние фильмов на склонности

детей и подростков к насилию. Также дается сравнительный анализ склонностей к насилию в результате просмотра фильмов в различных возрастах. Для целей исследования были избраны 160 школьников. Из них 80 учениц 3-го класса начальной школы города Гаешахр, 80 учениц 9-го класса ступени среднего образования (40 человек группа анализа, 40 человек контрольная группа).

Взятие образца по основному методу заключается в случайной форме. С целью приобретения нужной информации анкета насилия и агрессии Айзинга (1975) была применена в обеих группах: в группе анализа и контрольной группе. В том числе в обеих группах использовались обычные фильмы и фильмы агрессивного характера и 3 гипотезы были представлены, как указано ниже:

1. при просмотре ученицами 3-го класса начальной школы фильмов агрессивного характера у них увеличивается склонность к грубому поведению.

2. при просмотре ученицами 9-го класса средней школы фильмов агрессивного характера у них увеличивается склонность к грубому поведению.

3. при просмотре ученицами 9-го класса фильмов агрессивного характера их склонность к грубому поведению выше по сравнению с ученицами 3-го класса.

Как видно из анализа информации, приобретенной после экзамена под названием «Т», при просмотре агрессивных фильмов ученицами 3,9 классов у них увеличивается склонность к грубому поведению. Но в ходе просмотра данных агрессивных фильмов в сравнении с ученицами 3-го класса, у учениц 9-го класса не увеличивается с возрастом. Результаты, приобретенные по данному исследованию, совпадают с результатами, приобретенными другими исследователями. В том числе с подобными исследованиями в таких странах, как США, Япония, Иран, Финляндия.

**A SURVEY AND COMPARISON ON THE EFFECT
OF OBSERVATION OF AGGRESSION PATTERN
ON THE INCREASE OF AMOUNT OF TENDENCY TO
AGGRESSION GIRL STUDENTS OF GRADE 3 RIMERY
AND JUNIOR HIGH SCHOOL OF GHAEMSHAHR
IN 2006-2009 ACADEMIC YEAR**

This research work studies influence of aggressive character films on children and teenagers. Aggressive behavior means damage of the people around or of their belongings. (1988-Hilgard). Aggressive ambitions means mental tendency of aimed mental hazard and financial damage acts towards others. (1973-Bandura). The objective of this research is to study the impact /influence of aggressive programs on ability of learning of Iranian children and teenagers. Herein impact of films over violence ambitions of children and teenagers is studied as well. Furthermore is carried out an explained comparative analysis of violence ambitions of people in different ages as a result of such films. With the purpose of analyze 160 students among girls were chosen. 80 of them are the students of the 3rd class from Qaemshahr city, 80 of them are the (40 students-analyze group, 40 students-control group) students of the 9th class.

With purpose to obtain proper information AyzinK (1975) violence and aggression form has been applied in both groups: in analyze and in control groups. Also aggressive and non-aggressive films were watched and 3 conceptions were forwarded as followed:

1. Aggressive ambition in students of the 3rd form, especially in girls grows.

2. A rough behavior ambition in students of the 9th class; especially in girls, watching aggressive character films, is on the raise.

3. Aggressive ambition is much more in the girls of the 9th class than in girls of the 3rd class watched such aggressive films.

Analyze of the information after "T" examination indicates that aggressive ambition in girls of the 3rd and 9th forms is getting more. But such rough behavior of the girls of the 9th class is not getting more, when they get elder, in comparison with the girls of the 3rd class. The results of this research coincide with the results of the preceding researches. At the same time with the related researches of such countries as USA, Japan, Iran, and Finland.

ЧУВСТВО ВЗРОСЛОСТИ И РАЗВИТИЕ «Я-КОНЦЕПЦИИ» В ПОДРОСТКОВОМ ПЕРИОДЕ

Гасанова З.В.

диссертант кафедры психологии БГУ

Одним из самых сложных периодов в онтогенезе человека является подростковый возраст.

В этот период происходит коренная перестройка ранее сложившихся психологических структур, возникают новообразования, закладываются основы сознательного поведения, вырисовывается общая направленность в формировании нравственных представлений и социальных установок.

Поскольку в подростковом возрасте осуществляется переход от детства к зрелости, его исследование, с одной стороны, позволяет проследить типичные черты человека, выходящего за пределы детства, а с другой – ретроспективно рассмотреть протекание собственного детства.

Иными словами, познание источников, условий, механизмов развития в подростковом периоде дает ключ к раскрытию закономерностей онтогенетического развития в целом.

Не случайно с изучением подросткового возраста связан целый комплекс проблем разного уровня, характера и содержания.

В подростковом возрасте последовательно появляются две особые формы самосознания: чувство взрослости и «Я-концепция».

Я-концепция с момента своего зарождения становится активным началом, важным фактором в интерпретации опыта.

Я-концепция способствует достижению внутренней согласованности личности, определяет интерпретацию опыта и является источником ожиданий, то есть представлений о том, что должно произойти.

Чувство взрослости – новообразование подросткового возраста. Когда говорят, что ребенок взрослеет, имеют в виду становление его готовности к жизни в обществе взрослых людей, причем как равноправного участника этой жизни.

С внешней стороны у подростка ничего не меняется: учится в той же школе, живет в той же семье. Все так же в семье к ребенку относятся как к «маленькому». Много он не делает сам, многое – не разрешают родители, которых все так же приходится

слушаться. Родители кормят, поят, одевают свое чадо, а за хорошее поведение могут даже и наградить.

До реальной взрослости далеко – и физически, и психологически, и социально, но так хочется!

Он объективно не может включиться во взрослую жизнь, но стремиться к ней и претендует на равные со взрослыми права. Изменить они пока ничего не могут, но внешне подражают взрослым.

Отсюда и появляются атрибуты, «псевдовзрослости» курение сигарет, тусовки у подъезда, поезда, поездки за город (внешнее проявление «Я» тоже имею свою личную жизнь копируют любые отношения.

Ведь внешнее копирование взрослых отношений – это своеобразный перебор ролей, игры, которые встречаются в жизни.

Но встречаются и по-настоящему ценные варианты взрослости, благоприятные не только для близких, но и для личностного развития самого подростка. Это включение во вполне взрослую интеллектуальную деятельность когда подросток интересуется определенной областью науки или чувства, глубоко занимаясь самообразованием. Или забота о семье, участие в решение как сложных,

так и ежедневных проблем, помощь тем, кто в ней нуждается. В прочем, лишь небольшая часть подростков достигает высокого уровня развития морального сознания и немногие способны принять на себя ответственность за благополучие других.

Внешний вид подростка – еще один источник конфликта. Меняется, походка, манеры, внешний облик.

Часто внешний вид подростка становится источником постоянных недоразумений и даже конфликтов в семье.

Внутренние происходит следующее:

У подростка появляется своя позиция. Он считает себя уже достаточно взрослым и относится к себе как к взрослому.

Желание, чтобы все учителя, родители относились к нему, как к равному, взрослому. Но при этом его не смутит, что прав он требует больше, чем берет на себя обязанностей.

Стремление к самостоятельности. А по сему контроль и помощь отвергаются. Все чаще от подростка можно слышать: «Я сам все знаю!».

И родителям придется только смириться и постараться приучить своих чад отвечать за свои поступки.

Это им пригодится по жизни. К сожалению, подобна «самостоятельность» - еще один из основных конфликтов между родителями и детьми в этом возрасте.

Развитие «Я-концепция»

Чувство взрослости становится центральным новообразованием младшего подросткового возраста, а к концу периода, примерно в 15 лет, подросток делает еще один шаг в развитии своего самосознания.

После поисков себя, личностной нестабильности у него формируется «Я-концепция» - система внутренние согласованных представлений о самом себе, образцов «Я». При этом она может и не совпадать с реальным «Я».

Примерно в 11-12 лет возникает интерес к своему внутреннему миру, а затем происходит постепенное усложнение и углубление самопознания.

Подросток открывает для себя свой внутренний мир. Сложные переживания, связанные с новыми отношениями, свои личностные черты, поступки анализируются им пристрастно.

В 11-12 лет ребенок хочет понять себя, что он из себя представляет, то есть построить свое идеальное «Я». Самопознание происходит через друзей: подросток

сравнивает себя с другими, анализирует, ищет сходства. Познать себя ему отчасти помогают близкие и взрослые. Работает подростковая рефлексия: дружба носит исповедальный характер, пишут дневники, стихи. В них ребенок отражает все свои желания, страхи.

Подростки, изучая себя, представляют, что и другие люди тоже постоянно наблюдают за ними, оценивают их. Это явление в западной психологии называют «воображаемой аудиторией».

Имея воображаемую аудиторию, подросток чувствует себя в центре внимания окружающих, иногда даже совершенно незнакомых прохожих на улице. Он все время открыт чужим взглядом, что усиливает его ранимость.

С развитием самосознания связаны и возникающие в подростковом возрасте склонность к уединению чувства одиночества, непонятности и тоски. Эти новые чувства, не свойственные детям младших возрастов, проявляются в аффективных вспышках и появляющейся вдруг на время замкнутости.

Рассматривая структуру Я-концепции, Р.Бернс отмечает что образ Я и самооценка поддаются лишь условному концептуальному

различению поскольку в психологическом плане они неразрывно взаимосвязаны. Образ и оценка своего Я предрасполагают индивида к определенному поведению; поэтому глобальную Я-концепцию можно рассматривать как совокупность установок индивида, направленных на самого себя.

Бернс выделяет следующие основные ракурсы или модальности самоустановок:

1.Реальное я – установки, связанные с тем, как индивид воспринимает свои актуальные способности, роли, свой актуальный статус, то есть с его представлениями о том, каков он на самом деле.

2.Зеркальное (социальное) Я – установки, связанные с представлениями индивида, о том, как его видят другие.

3.Идеальное Я – установки, связанные с представлениями индивида, о том, каким он хотел бы стать.

Столин отмечает, что анализ итоговых продуктов самосознания, которые выражаются в строении представлений о самом себе, «Я – образе», или «Я – концепции» осуществляется либо как поиск видов и классификаций образов «Я», либо как поиск «изменений» этого образа.

Наиболее известным различением образов «Я» является различение

«Я – реального» и «Я – идеального», которое так или иначе присутствует в работах У.Джемса, З.Фрейда, К.Левина, К.Роджерса и многих, а также предложенное У.Джемсом и многих, также предложенное У.Джемсом различение материального Я и «социального Я».

Более подробная классификация образов предложена Розенбергом «настоящее Я», «динамическое Я», «фактическое Я», «вероятное Я», «идеализированное Я».

Образы «Я», которые создает в своем сознании подросток, разнообразны – они отражают все богатство его жизни.

Физическое «Я», то есть, представления о собственной внешней привлекательности, представления о своем уме, способностях в разных областях, о силе характера, общительности, доброте и других качествах, соединяясь, образует большой пласт Я-концепции – так называемое реальное «Я». Подросток еще не цельная зрелость личность.

Отдельные его черты особенно диссонируют, сочетание разных образов «Я» негармонично.

Неустойчивость, подвижность всей душевой жизни в начале и середине подросткового возраста приводит к изменчивости представлений о себе.

Образы «Я» никак не связаны между собой, но реальные при разной степени реалистичности. Таким образом складывается идеальное представление об идеальном «Я». Представления о себе динамичны и нестабильны. Эти представления только формируются, поэтому подростки чувствительны к словам и т.п.

При высоком уровне притязаний и недостаточном сознании своих возможностей идеальное «Я» может слишком сильно отличаться от реального. Тогда переживаемый подростком разрыв между идеальным образом и действительным своим положением приводит к неуверенности в себе, что внешне может выражаться в обидчивости, упрямстве, агрессивности.

При сознании «Я» - реального правильно существует возможности исправить свои «недостатки», улучшить себя, т.е. предпринимать реальные шаги самовоспитания.

Главная задача родителей помочь ребенку научиться правильно себя оценивать, но при этом на себя рассчитывать, а спокойно решать проблемы шаг за шагом.

Самовоспитание становится возможным в этот период благодаря тому, что у подростка разви-

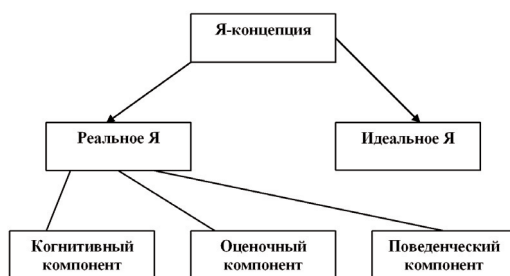
вается саморегуляция. Меняется уровень саморегуляции: способен отсрочить желания, оценить соотношение возможности и реальной ситуации.

Разумеется, далеко не все они способны проявить настойчивость, силу воли и терпение, чтобы медленно продвигаться к созданному ими самими идеалу.

В конце подросткового возраста, на границе с ранней юностью, представления о себе стабилизируются и образуют целостную систему – Я – концепцию.

У части детей Я – концепция может формироваться позже, в старшем школьном возрасте. В любом случае – это важнейший этап в развитии самосознания.

Происходит второе рождение личности. Общая структура Я-концепции.

Культурная среда и личность еще один важный фактор, формирующий «Я-концепцию», это культурная среда, к которой мы принадлежим. Несмотря на то, что

все осознают себя человеческим существом, понятие о человеке как отдельном индивидууме, характерное для индивидуального общества Европы и Северной Америки, не так часто встречается в остальном мире. На большей части планеты, а также в некоторых субкультурах индивидуального западного общества человек рассматривается как части культуры и семейных групп, а не как отдельный, изолированный индивидуум. Отделение индивидуума от семьи и культуры считается нереальным и нецелесообразным с практической точки зрения. Это не значит, что не признается отличий одного человека от другого, - просто влияние общества считается частью личности человека.

Самосознание различных культур может сильно отличаться. Так, например, Мбити описал, каким образом в традиционных африканских обществах индивидуальное «Я» прочно встроено в коллективное «Я» племени или народа.

Жизни отдельных людей формируют жизнь всего племени, «которая» в свою очередь, тесно связана с ритмами жизни на Земле.

Поступки, решения, убеждения любого человека неотделимы от поступков, решений и убеждений других: все они оказывают влия-

ние на общество в целом, и общество, в свою очередь воздействует на каждого человека.

Многие культуры придерживаются сходных взглядов. В традиционных азиатских семьях человек рассматривается как член единой семьи, а не как независимая личность. Если дети из таких семей растут в индустриальных культурах, где упор делается на индивидуальность, они могут испытывать определенные трудности с применением различных «Я-концепций» семьи и общества, где они живут. Таким образом, важно помнить, что самосознание о котором ведут речь английские и американские психологии, может не отражать того, что думают о себе многие люди в различных частях мира. Особенно это нужно учитывать при рассмотрении взглядов ученых на формирование «Я-концепций».

Советские психологи, начиная с Л.С.Выготского, единодушно считают главным новообразованием подросткового возраста чувство взрослости. Однако ориентация на взрослые ценности и сравнения себя с взрослыми зачастую заставляют подростка снова видеть себя относительно маленьким, несамостоятельным. При этом в отличие от ребенка, он

уже не считает такое положение нормальным, и стремиться его преодолеть. Отсюда противоречивость чувства взрослости - подросток претендует быть взрослым и в то же время знает, что уровень его притязаний далеко не во всем подтвержден и оправдан.

Одной из самых важных потребностей переходного возраста становится потребность в освобождении от контроля и опеки родителей, учителей, старших вообще, а также от установленных ими правил и порядков. Как же появляется это возрастная тенденция в отношениях старшеклассников с наиболее значимыми для них конкретными взрослыми, которые являются не только старшими по возрасту, но и полномочными представителями общества взрослых в целом, - родителями и учителями?

Из факторов социализации, рассматриваемых по отдельности, самым важным и влиятельным была ячейка - общества, влияние которой ребенок испытывает раньше всего, когда он наиболее восприимчив.

Семейные условия, включая социальное положение, род занятий, материальный уровень образования родителей, в значительной мере предопределяет жизненный путь ребенка. Кроме созна-

тельного, целенаправленного воспитания, которое дают ему родители, на ребенка воздействует вся внутрисемейная атмосфера причем эффект этого воздействия накапливается с возрастом, преломляясь в структуре личности.

Помимо образовательного уровня родителей, сильно влияет на судьбу подростков и юношей состав семьи и характер взаимоотношений между ее членами. Неблагоприятные семейные условия характерны для подавляющего большинства так называемых трудных подростков.

Значительное влияние на личность подростка оказывает стиль его взаимоотношений с родителями, который лишь отчасти обусловлен их социальным положением.

Существует несколько относительно автономных психологических механизмов, посредством которых родители влияют на своих детей. Во-первых, подкрепление: поощряя поведение которое взрослые считают правильным, и наказывая за нарушение установленных правил, родители внедряют в сознание ребенка определенную систему норм, соблюдение которых постепенно становится для ребенка привычкой и внутренней потребностью.

Во-вторых, идентификация: ребенок подражает родителя ориентируется на их пример, старается стать таким же, как они. В третьих, понимание: зная внутренний мир ребенка и чутко откликаясь на его проблемы, родители тем самым формируют его самосознание и коммуникативные качества. Вместе с тем весьма важны эмоциональный тон семейных взаимоотношений и преобладающий в семье тип контроля и дисциплины. Эмоциональный тон отношений между родителями и детьми психологи представляют в виде шкалы, на одном полюсе которой стоят максимально близкие, теплые доброжелательные отношения (родительская любовь), а на другом – далекие, холодные и враждебные. В первом случае основными средствами воспитания является внимание и поощрение, во втором – строгость и наказание. Множество исследований доказывают преимущества первого подхода.

Эмоциональный тон семейного воспитания существует не сам по себе, а в связи с определенным типом контроля и дисциплины, направленных на формирование соответствующих черт характера. Разные способы родительского контроля также можно представить в

виде шкалы, на одном полюсе которой высокая активность, самостоятельность и инициатива ребенка, а на другом – пассивность, зависимость, спелое послушание.

Наилучшие взаимоотношения старшекласников с родителями складываются обычно тогда, когда родители придерживаются демократического стиля воспитания. Этот стиль в наибольшей степени способствует воспитанию самостоятельности, активности, инициативы и социальной ответственности. Поведение ребенка направляется в этом случае последовательно и вместе с тем гибко и рационально: родитель всегда объясняет мотивы своих требований и поощряет их обсуждение подростком;

власть используется лишь в мере необходимости; в ребенке цениться как послушание, так и независимость;

родитель устанавливает правила и твердо проводит их в жизни, он прислушивается к мнениям ребенка, но не исходит только из его желаний:

Переходный возраст – период эмансипации ребенка от родителей. Процесс этот является сложным и многомерным.

Эмансипация может быть эмоциональной показывающей, нас-

колько значим для юноши эмоциональный контакт с родителем, по сравнению с привязанностями к другим людям (дружбой, жестко родители регулируют поведение сына или дочери).

Добиваясь расширения своих прав, старшеклассники нередко предъявляют к родителям завышенные требования, в том числе и материальные.

Степень идентификации с родителями в юности меньше, чем в детстве.

В психолого-педагогической литературе широко дебатруется вопрос о мере сравнительного влияния на подростков родителей и сверстников. Однако на него не может быть однозначного ответа. Общая закономерность состоит в том, что чем хуже отношения подростка с взрослыми, тем чаще он будет общаться со сверстниками и тем автономнее будет это общение от взрослых. Но влияния родителей и сверстников не всегда противоположны, чаще они бывают в взаимодополнительными.

Любой конфликт между людьми (независимо от их возраста, статуса или пола), вызванный насилием, чреват большими неприятностями, отношения «победителя – побежденного» вызывают борьбу за власть. Главный смысл любой

такой борьбы – выявить победителя, и люди обычно считают, что выиграть должен кто-то один. Но, когда человек проигрывает, это становится трагедией не только для него, но и для всех остальных: ведь нарушаются отношения с людьми, снижается самооценка. Родители и подростки нуждаются друг в друге, и они должны научиться создавать такие отношения в семье, чтобы каждый оказывался в выигрыше.

Вместо того чтобы окружать подростков запретами и ограничениями, лучше попробовать создать такие отношения, в основе которых будут доверие, юмор и бескорыстная помощь. Больше всего на свете они нуждаются в чутком, внимательном отношении со стороны взрослых. И если у них сложились такие отношения с родителями, то они смогут спокойно пережить грозы и буры, которые, конечно же, неминуемо в такой тревожный, полный волнений неожиданностей период.

Подростковый период будет считаться успешно завершенным только в том случае, если подросток сможет, когда надо, проявлять независимость, чувствовать общность с другими людьми, иметь развитие чувство самооценки и хорошо представлять себе, как

правильно поступить в том или ином случае. Подростковый период завершился успешно, если человек входит в мир взрослых с чувством собственного достоинства, обладая способностью устанавливать близкие отношения с людьми, умением отвечать за свои поступки.

Конец подросткового возраста – это начало взрослой жизни. То,

что еще не завершилось позже. Родители должны постараться мудро и чутко руководить своими детьми – подросткам для того, чтобы помочь им стать полноценными людьми способными создать такой мир, в котором жизнь человека будет радостной, насыщенной и счастливой.

Литература:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.

2. Пернс Р. Развитие Я – концепции и воспитание. М., 1986.

3. Крайч Г. Психология развития. 2002 г.

4. Раис Ф. Психология подросткового и юношеского возраста.

та. 2000 г.

5. Кулачина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология, М., 2001 г.

6. Ремшмидт З. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности – М., 1994 г.

YENİYETMƏLİK YAŞI DÖVRÜNDƏ BÖYÜKLÜK-HİSSİ VƏ “MƏN-KONSEPSİYA”

Böyüklük – hissiyyatı və “Mən-konsepsiya” yeniyetmələr dövründə problemini bir çox tədqiqatçıları araşdırmışlar. Həm Azərbaycan, həm də xarici ölkə psixoloqlarının yanaşmalarında bir çox oxşarlıqlar müşahidə etmək olar.

Buna baxmayaraq, bu mövqelərdən hər biri öz məzmununa görə fərqlənir.

THE SENSE OF ADULTMENT AND “J – CONCEPTION” AT THE TEENAGER’S AGE

There are two consistens and particular forms of self – consciousness in the teenagers’ age: feeling of adulthood and “Y– conception”.

“Y– conception” promotes the achievement of inner co-ordinating of a person, determines the experience’s interpretation and is the origin of expectation, that is the idea of what must be happened.

ДИАГНОСТИЧЕСКАЯ И КОРРЕКЦИОННАЯ РАБОТА С ЭМОЦИОНАЛЬНО-НЕУРАВНОВЕШЕННЫМИ ДЕТЬМИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Гасанова Г.А.

*Доцент кафедры
педагогики и психологии БСУ*

Развитие эмоционально-волевой сферы – один из важнейших компонентов психологической готовности к школе. Переход ребенка к школьному обучению часто связан с повышением уровня тревожности. Школьная тревожность – это сравнительно мягкая форма проявления эмоционального неблагополучия. Она выражается волнением, повышенным беспокойством в учебных ситуациях, в классе, в ожидании плохого отношения к себе, отрицательной оценки со стороны педагогов, сверстников.

Анализ научной литературы (1-8) позволил выявить различные факторы школьной дезадаптации: внешние – нарушение взаимоотношений со взрослыми и сверстниками; внутренние – соматическая ослабленность, нарушение формирования отдельных психических функций и познавательных процессов; особенности темперамента, личностные особенности ребенка; леворукость, трудность переключения с одного вида дея-

тельности на другой, повышенная тревожность – тревога и страх, повышенная агрессивность, депрессивность; взрослый (учитель или родитель) как возможный побудитель школьной дезадаптации, семейные проблемы.

Как и в работе с детьми дошкольного возраста, с младшими школьниками была проведена диагностическая работа, которая включала в себя индивидуальную психологическую диагностику: тест школьной тревожности Филиппса, тест на определение уровня тревожности (Р.Тэммл, М. Дорки, В.Амен), «Признаки агрессивности» (Е.К.Лютова и Г.Б.Монина), опросник родительского отношения (ОРО) А.Я.Варги и В.В.Столина (для диагностики родительской позиции по отношению к ребенку); опросник «Анализ семейных взаимоотношений» (АСВ) Э.Г.Эйдемиллера; карта наблюдения Д.Стогга; проективные методики: ТАТ (в работе с родителями), для диагностики школьной тревожности А.М. Прихожан,

«Несуществующее животное», «Рисунок семьи», «Кактус», социометрическая проба «красный дом, черный дом».

Данная работа является частью более глубокого исследования, которое было начато в дошкольных учреждениях. Диагностика страхов, проведенное в дошкольных учреждениях, было продолжено и в начальной школе. Экспериментальная часть исследования была проведена в начальных классах школы № 55, № 56 Хатаинского района г. Баку.

В новой выборке (227ч.) наличие страхов было зафиксировано у 89 человек. Они были распределены следующим образом:

Таблица 1.

Виды страхов	Кол – во	В %
Темнота	18	20,2
Сказочные персонажи	12	13,4
Кровь	21	23,5
Стихия	11	12,3
Врач	16	17,9
Транспорт	-	-
Животные	11	12,3

Для того чтобы выявить уровень адаптации детей в коллективе, нами была использована карта Д.Стотт, которая заполнялась учителями. По результатам методики Д. Стотта были определены для каждого учащегося

доминирующий синдром. Они были распределены следующим образом:

–Тревожность по отношению к взрослым (ТВ) – 49 ч. (21,5 %);

–Тревога по отношению к детям (ТД) – 59 ч. (25,9%);

–Эмоциональное напряжение (ЭН) –41 ч. (18,0%);

–Невротические симптомы - 29 ч. (12,7%);

–Уход в себя (У) – 13 ч.(5,7%);

–Недоверие к новым людям, вещам, ситуациям (НД) – 17 ч. (7,4%);

–Враждебность по отношению к взрослым (ВВ) – 16 ч. (7,0%);

–Неблагоприятные условия среды (С) – 3 ч. (1,3%).

Детей входящих в группу, отличал достаточно низкий уровень самооценки, как общей, так и самооценки в их деятельности. Все они имели неблагоприятное положение среди сверстников.

Проводя скрытое наблюдение за детьми и, составляя их психологический портрет, мы столкнулись с несколькими группами детей, характеризующимися эмоциональной неуравновешенностью. Это: тревожные, агрессивные, гиперактивные, замкнутые, застенчивые дети.

Многое о чувствах и проблемах ребенка рассказали и его

рисунки. Поэтому нами в работе были использованы проективные методики, такие как: графическая методика «Кактус» (для исследования эмоционально-личностной сферы ребенка), «Рисунок семьи» (проводился с целью выявить особенности внутрисемейных отношений: враждебность, конфликтность в семье, чувство неполноценности в семейной ситуации, благоприятная семейная ситуация), несуществующее животное.

Не менее распространенным явлением среди детей младшего школьного возраста является агрессивность (7). В отличие от дошкольников, дети 7-10 лет способны демонстрировать вербальную агрессию, «уничтожая» своего соперника с помощью слов. Во всех этих случаях мы имеем дело с проявлениями детской агрессивности. Если в дошкольном возрасте агрессия может в равной степени вымещаться как на неодушевленные, так и на одушевленные объекты, то у младших школьников, как правило, агрессивные проявления направлены на нанесение физического или морального вреда живому существу. Для того чтобы разделить естественную агрессию и агрессию, которая становится ярко выраженной чертой личности, мы воспользовались

анкетой, предложенной Е.К.Лютовой и Г.Б.Мониной «Признаки агрессивности».

Существует тесная связь между проявлением у ребенка агрессивности и стилем его поведения в семье. Если родители проповедуют авторитарное воспитание, строго наказывают ребенка за любое непослушание и любое проявление упрямства, ребенок начинает скрывать свой гнев в присутствии родителей и вымещает его на более «слабые» объекты. Попустительское отношение к ребенку, когда родители непоследовательны в своем отношении и требованиях к нему, мало уделяют малышу внимания, также приводит к появлению агрессивных черт.

Таким образом, в диагностическом блоке нами были получены результаты по уровню дезадаптированности, наличию тревожности, страхов и агрессии.

У детей младшего школьного возраста был выявлен страх крови – 21 человек – 23,5 %, темноты – у 18 человек (20,2%), боязнь врачей – 16 (17,9%).

Из 227 человек тревожность была выявлена у 186 (164 (72,2% - высокий, 22 (9,6% - средний). Достаточно высоким был уровень агрессии. Он был зарегистрирован у 178 (78,4%) респондентов.

В ходе проведенного исследования нами были определены типы семейного воспитания: самый высокий показатель – потворствующая гиперпротекция – 26,8% (61) и доминирующая гиперпротекция – 18,5% (42), в отличие от дошкольного возраста, где на первом месте были: доминирующая гиперпротекция и эмоциональное отвержение.

В отличие от экспериментального исследования, проведенного с детьми в дошкольных учреждениях (у них результаты исследования выявили шкалу «маленький неудачник» – 25,8% - 29ч.), у младших школьников на первом месте оказался тип родительского отношения «принятие-отвержение» 25,1% (57 семей) и «симбиоз» - 23,7 %; (54 семьи).

Карта наблюдения Д.Стотта выявила различные виды синдромов, дезадаптированного поведения, среди которых тревога по отношению к детям – 25,9% (59 ч.) и тревожность по отношению к взрослым 21,5% (49ч.) были представлены высокими показателями. Не меньшее количество составили эмоциональное напряжение – 18,0% (41ч.) невротические симп-

томы – 12,7% (29ч.).

Предпринятая нами исследовательская работа по выявлению детей с определенными трудностями в обучении, нашло свое продолжение в составлении и реализации программы оказания психологической помощи, включающей в себя специально организованные занятия, в которых использовались психотехнические упражнения и развивающие игры.

Коррекционная работа проводилась по следующим направлениям:

–Работа с детьми: были применены комплексные упражнения игры, направленные на снятие тревожности агрессивности, застенчивости, замкнутости, эмоциональной неуравновешенности и т.д.;

– Работа с родителями, испытывающими трудности в общении со своими детьми, применяющих неблагоприятный тип воспитания, конфликтными семьями.

В результате применения психокоррекционной программы у детей были изменены показатели по всем пунктам исследования:

–Уровень развития страхов

Таблица 2.

Уровень развития страхов до и после коррекции

Всего —	Девочки		Мальчики	
	до	после	до	после
89 чел.	47 (41,9%)	30 (33,7%)	42 (37,5%)	30 (33,7%)

Таблица 3.

Уровень тревожности у младших школьников до и после коррекции

Всего	Высокий уровень тревожности		Средний уровень тревожности	
	до	после	до	после
227 чел.	164 (72,2%)	127 (55,9%)	22 (9,6%)	-

—Уровень агрессии:

Таблица 4.

Уровень агрессии младших школьников до и после коррекционной работы

Всего	Высокий уровень агрессии		Средний уровень агрессии		Низкий уровень агрессии	
	до	после	до	после	до	после
227 чел.	85 (37,4%)	60 (26,4%)	93 (40,9%)	87 (38,3%)	46 (21,5%)	-

В ходе коррекционной работы были выработаны: способы выражения своего гнева в приемлемой форме, приемы саморегуляции, что помогло им лучше контролировать себя в ситуациях, которые могут спровоцировать агрессию; механизм эффективного общения,

овладению приемам общения, которые помогут в будущем разрешать проблемные ситуации «мирным» путем, без драк и скандалов.

В результате проведенной работы у большинства членов группы были отмечены существенные изменения в поведении и учебной деятельности.

В практике работы с детьми начальных классов весьма успешно была применена коррекционная программа (отдельные задания приводятся ниже), состоящая из упражнений, подготовленных в виде мини брошюры (данная работа была проведена как с детьми дома, совместно с родителями, так и в классе).

Тема «Какой Я?»

Последняя Я в алфавите, Горжусь Я местом этим.

Я краше всех и лучше. И симпатичнее, пожалуй, круче.

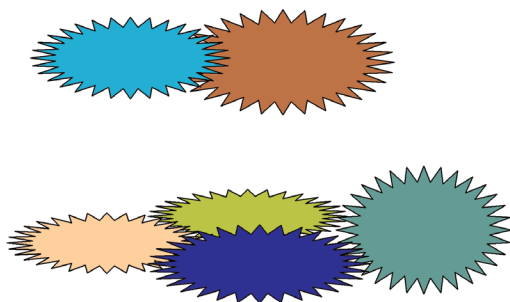
Задание №1

Подойди зеркалу, посмотри на себя, вспомни, как ты выглядишь, когда сердишься, погрози обидчику кулаком, нахмурь брови. Изобрази, как сердишься именно ты, когда очень зол. Посмотри на себя со стороны запомни себя. Оцени

себя сам. Нравишься ли ты себе таким? Да..... Нет.....

Задание 2

Нарисуй предметы окружающие тебя сейчас. Подпиши свои рисунки – что это? Оцени себя сам: Отметь первой буквой своего имени те из предметов, которые тебе особенно нравятся.

Задание №3

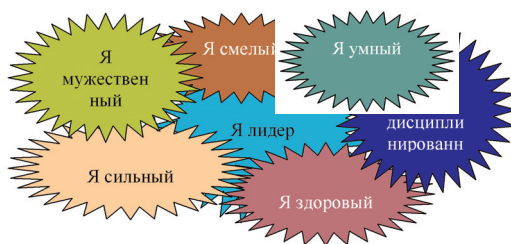
Вновь подойти к зеркалу, улыбнись себе, мысленно скажи себе, что-то очень приятное. Представь, что у тебя отличное настроение. Легко ли тебе было выполнить данное упражнение? Да..... Нет.....

Задание №4

Нарисуй себя очень счастливым и улыбающимся. Нравишься ли ты себе таким? Оцени себя.. Да..... Нет.....

Задание № 5

Какую звездочку ты бы выбрал?

Задание №6

Представь себя на месте родителей. Подумай, каким они видят тебя каждый день и чаще всего: сердитым или счастливым? Подчеркни выбранное слово. Родители видят меня: счастливым.... сердитым. Проверь свою психологическую интуицию, спросив их об этом. Согласен ли ты с их оценкой? Знают ли они тебя? Да..... Нет.....

Тема: «Имена»

Имя - есть у всех, бесспорно. Кто гордится им, кто нет.

Но одно я знаю точно: В каждом имени есть смысл.

Задание №1

Человек рождается и ему дается имя. Разные люди по разному

слышат свои имена и различно их произносят. Каждому из нас приятно слышать свое имя особенно тогда, когда оно произносится ласково и с теплотой. Назови себя по имени. Любишь ли ты свое имя? Да..... Нет.....

Задание № 2

Напиши свое полное имя _____
Мама меня называет _____

А папа зовет меня _____
Бабушка обращается ко мне _____

Дедушка называет меня _____
Напиши, как нужно обращаться по имени к тебе? _____
Напиши свое имя ласково _____

Задание № 3

Напиши на каждую букву своего имени новое слово и нарисуй эти слова. Фантазируй и пиши.

Задание № 4

У каждого человека есть друзья. Первый друг это ты сам. Посмотри на своих одноклассников. Кто-то из них тоже твой друг (подруга). Может быть, ты вдруг

увидел именно сейчас человека, которого еще не знаешь, но кто может стать твоим другом.

Храните в сердце имена друзей, Ведь дружба – истинное чудо.

Пусть любят Вас друзья, подруги, Добрее будут к Вам и Вы к другим добрей

Задание № 5

Знаешь ли ты имена своих одноклассников? Сколько можешь назвать без запинки? Подчеркни соответствующую цифру из тех, которые мы нарисовали. 9 3 7 4 2 1
6 8 5

Задание № 6

Напиши имена родных и близких тебе людей. Родные имена _____

Задание № 7

Напиши имена своих друзей, расшифруй и нарисуй их-----
-----Помни, имена имеют определенные значения. А знаешь ли ты, что обозначает твое имя? Узнай у родителей, прочитай в книге – какое значение имеет твое имя?

Тема: «Общение»

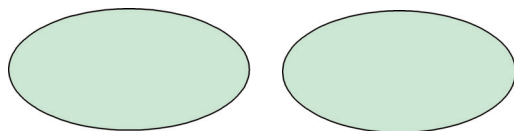
Задание № 1

У каждого человека есть лицо. Какое оно у тебя?

Доброе, милое, злое, страшное,
искреннее, нежное, ясное, чистое, радостное,
 печальное, синее, красное, зеленое, желтое,
белое, яркое, добродушное, скупное,
недовольное, родное, близкое, любимое.

Подчеркни выбранные тобой слова.

Со временем лицо человека меняется. Но главное в жизни сохранить свое лицо, не ударить в грязь лицом. Это важно для человека, который стремится самостоятельно жить в ладу с миром и с собой.

Задание № 2

Слева нарисуй свое лицо в школе, а справа нарисуй выражение своего лица, но уже дома.

Задание № 3

Рассмотрим внимательно свое лицо. Подчеркни верное утверждение.

Мои глаза: зеленые, карие, черные, серые, голубые....маленькие, большие, смеющиеся, грустные. Мой нос: длинный, короткий, прямой, курносый, с горбинкой. Мои губы: тонкие, большие, маленькие, пухлые. Мои брови: широкие, тонкие, сросшиеся, изогнутые, высокие, низкие, длинные, прямые, густые, редкие. Мои ресницы: густые, редкие, длинные, короткие. Мои уши: маленькие, оттопыренные, большие, вытянутые. Мое лицо: круглое, квадратное, овальное, треугольное, ромбовидное, трапециевидное. Мои волосы: вьющиеся, прямые, темные, светлые, редкие, густые.

Задание № 4

Каким голосом разговариваешь ты? Подчеркни нужное слово.

Я говорю чаще всего голосом: грубым, колючим, звонким, тяжелым, веселым, легким, тихим, сухим, хриплым, бархатным, теплым, гладким, холодным, громким, хрустящим, ледяным, добрым. Каким голосом говорят с тобою: папа, мама, друг, учитель, любимый человек.

Задание № 5

Нарисуй разными цветами разнообразие окружающих тебя голо-

сов, выбирая тот или иной карандаш. Цвет моего голоса _____, Когда я сержусь цвет моего голоса _____, Мама чаще всего общается со мной голосом _____ цвета, Папа имеет _____ голос, У учителя голос _____, У друга _____ голос.

Задание № 6

Ты, наверное, знаешь, что цвета можно сочетать друг с другом. Например, есть правила сочетания цветов в одежде, букетах, цветов и т.д. Напиши, с каким цветом твой голос сочетается лучше всего, выбрав цвет голоса какого-либо человека. Мой голос _____ цвета сочетается лучше с голосом _____ цвета.

Задание № 7

Прочитай утверждение и найди то, которое подходит к тебе.

Я: «сильный как лев», «маленький как олененок», «гордый как лебедь», «говорливый как река», «беззаботный и веселый как кузнечик», «чистый как горный воздух», «добрый как солнце», «мудрый как сова», «хитрый как лиса», «твердый как алмаз». Я

Задание № 8

Нарисуй свой неудачный день. На правой стороне листа изобрази свой самый счастливый день

Задание № 9

Закончи предложение, дописав свои слова. Я разговорчив с _____ Я добрый, когда _____ Я внимателен на _____

Пусть в жизни твоей для души навсегда
останется в сердце частица тепла

Частица надежды, частица любви

Дари всем, кто рядом, улыбки свои.

Посмотри, как много на этой странице улыбок и сердец. Кому бы ты все это подарил? Подпиши каждый свой подарок дорогим именем близкого тебе человека.

Огромная роль в психокоррекционной работе была отведена играм и психотехническим упражнениям, которые были направлены на гармонизацию личности

младшего школьника, выработку навыков владения речью, способности к установлению контактов с взрослыми и детьми, развитию воображения, творческой активности, снятию тревожности, агрессивности, устранению заниженной самооценки. Именно благодаря ему за кратчайший срок было восстановлено психическое

здоровье детей и создан благоприятный климат в коллективе. После проведения полного курса психокоррекционной работы с детьми нами была проведена повторная диагностика детей, в результате чего был выявлен факт существенного изменения в поведении и эмоциональном состоянии школьников.

Литературы:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 2002.

2. Əmiraslanova S.F. «Çətin» uşaqlar və onlarla aparılan işin psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı, 2000.

3. Вострокнутов Н.В. Школьная дезадаптация: ключевые проблемы диагностики и реабилитации// Школьная дезадаптация. Эмоциональные и стрессовые расстройства у детей и подростков. М.: Педагогика, 1995, с.8-11.

4. Диагностика школьной дезадаптации /Под ред. С.А.Беличевой. М.: Педагогика, 1993.

5. Лебединский В.В. Нарушения психического развития у детей. М., 1985.

6. Социальная дезадаптация: нарушение поведения у детей и подростков / Науч. ред. Н. Вострокнутов. М.: Независимая ассоциация детских психиатров и психологов, 1996.

7. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. Минск, 1997.

8. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. М., 2000.

«KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI UŞAQLARDA EMOSİONAL QEYRİ-SABİTLİYİN DİAQNOSTİKASI VƏ KORREKSİYA İŞİ»

Məqalədə kiçik məktəb yaşlı uşaqlarla aparılmış tədqiqat işinin nəticələrinə əsasən aşkarlanmışdır: qorxu, təcavüzkarlıq, narahatçılıq, emosional qeyri-sabitliyin və dezadaptasiya. Diagnostika işi ilə yanaşı münaqişəsiz birqə xəyalların inkişaf vərdişi, yaradısı fəallıq, narahatçılıq, təcavüzkarlığın aradan qaldırılmasına, özünü qiymətləndirmənin aşağı həddə salınmasına yönəldilmiş kompleks tapşırıqlar təqdim olunmuşdur. Məhz korreksiya işinin aparılması ilə əlaqədar olaraq, uşaqların psixoloji durumu bərpa olunmuş, davranışlarında və emosional vəziyyətlərində dəyişikliklər baş vermiş, kollektivdə psixoloji iqlim yaxşılaşmışdır.

«DIAGNOSTIC AND CORRECTIONAL WORK WITH EMOTIONAL - UNBALANCED CHILDREN OF YOUNGER SCHOOL AGE»

In article results of the carried out research with children of younger school age, after revealing are submitted: fears, aggression, uneasiness, an emotional unbalance and disadaptation. Alongside with diagnostic work, the complex of the exercises directed on development at children of skills without conflict of interaction is submitted, to development of imagination, creative activity, removal of uneasiness, aggression, and elimination of the underestimated self-estimation. Thanking it them for the shortest term mental health of children has been restored, there were essential changes in behavior and an emotional condition of schoolboys, the favorable climate in collective is created.

“KOROĞLU” DASTANINDA NƏRƏ FİZİKİ QÜDRƏT AMİLİ KİMİ

Mobil Aslanlı Huntürk

S ağlam həyat tərzilə fərqlənən Azərbaycan xalqı fiziki əməyə, fiziki mədəniyyətə daim daxili ehtiyac duymuşdur. Odlar yurduunun hər qarış torpağı üçün hünərlə, namusla mübarizə aparan onun məsləkli və əqidəli övladları, ilk növbədə özlərinin fiziki-cismani yetkinliyinin qayğısına qalmışdır. Mənimşənilmiş fiziki təmrinlərin məzmunu, forması, məqsəd və vəzifələri ictimai şəraitdən asılı olaraq dəyişmiş, ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə müxtəlif xarakter daşmışdır.

Təbii iqlimi, coğrafi şəraiti və iqtisadiyyatına görə dünyanın nadir guşələrindən olan Azərbaycan Avropa və Asiyanı bir-birinə birləşdirən yollar ayrıcında yerləşən sərvətli bir ölkə olduğu üçün bir çox işğalçı dövlətlər bu bərəkətli nemətləri ələ keçirmək məqsədilə əsrlər boyu buraya hücum edirdilər. Öz azadlığını və hüqununu müdafiə edən xalq isə yadelli işğalçıların, istismarçıların ağır həmlələrini qeyrətlə dəf edir və onlara qarşı mərdliklə mübarizə aparırdı.

Çoxsaylı ağır vuruşmalar xalqımızın oğullarından hərtərəfli yüksək fiziki hazırlıq: qüvvətlilik, cəld-

lik, sürətlilik, davamlılıq kimi mühüm keyfiyyətlər tələb edirdi. Bu onu sübut edirdi ki, hələ qədim zamanlardan Azərbaycanda fiziki tərbiyə, spesifik hərəkəti bacarıq və vərdislərə yiyələnmək yanğısı daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Söhbət qəhrəmanlıq dastanı olan “Koroğlu”da nərə məsələlərindən və bunun türk alp-ərənlərinə fiziki qüdrət verərək düşmən üzərində oynadığı misilsiz zəfərdən gedir. Dastanın birinci qolunda füsunkar Turanın əsrarəngiz ərazisindəki möcüzəli, ecazkar sulardan biri təsvir edilmişdir. Vətənin məğrur dağlarının zirvəsində Qoşabulaq adlı saf çeşməli bir bulaq var. Həmin suyu içən insana bir neçə ecazkar güc və qüvvə təsir edir. Birinci təsir sənətkarlıq, aşılıq, istedadıdır. İkinci ecazkar təsir isə məğlubedilməz güc-qüvvədir. Diqqət edin, bu qüvvəni xalq öz qəhrəmanına torpağın tərkindən qaynayan köpüklü, möcüzəli, müqəddəs su ilə verir. Nəhayət, çox nadir hallarda xalq qəhrəmanına xoş olan nə-rə çəkmə qabiliyyəti. Buradan aydın olur ki, Rövşəni Koroğlu edən əsə-tiri mənbələr Misri qılıncı göydən,

Qırat Dənizdən məğlubedilməz güc-qüvvə, aşıqlıq istedadı isə Yerdən qidalandı. Bunların üçü mifik obrazlardır. Oğuz xanın övladlarıdır. Koroğluya güc, qüvvət, şairliyi verən də onlardır. Ona görə də Koroğlu həmişə bütün döyüşlərdən qələbə ilə çıxır.

Qoşabulaq suyundan içməklə oğluna onun həyatında fiziki, iradi, istərsə də əqli cəhətdən müsbət dəyişiklərin yaranacağına inandırmağa çalışan Alı kişi: – «Bala, ay keçər, il dolanar, sənin adın məğribdən məşriqətək bütün dünyada məşhur olar. O köpükdən sən qollarına qüvvət, özünə də şairlik verildi. Bir də sən səsənə, nədənə elə bir qüvvət gələcək ki, İsrafilin suri onun yanında milçək vızıltısı olacaq...».

Koroğlunun düşmənlərlə mübarizədə zəfər qazanmasında Misri qılıncın, Qıratın və qəhrəmanın şəxsi nərəsinin ayrı-ayrılıqda mühüm rolu olduğu kimi, onun şairliyinin də böyük köməyi olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Koroğluya şairlik də onun nəresi kimi fəvqəladə, daha doğrusu əsəri qüvvələr tərəfindən verilir. Koroğlu bir çox səfərlərində düşmənlərini birinci növbədə mənəvi cəhətdən sarsıtmaq, ruhunu, iradəsini qırmaq, onların psixologiyasına təsir edib susdurmaq, döyüş qabiliyyətlərini kütləş-

dirmək məqsədi ilə hər bə-zorbaya keçir, onları sözün qüdrəti ilə məğlub edir. O, yüksək sənətkarlıqla yaradılan şeirləri ilə özünün qoçaqlığından, Qıratın, Misri qılıncdan, şücaət və cəngavərliyindən danışır.

«Düratın itməyi» qolunda düşmənləri məğlub etməkdə güc və qüvvəyə yardımçı olan nərinin nə demək olduğuna şübhə etməyə qətiyyətlən heç bir əsas qalmır. Çənlibeli lərzəyə gətirən, dağı-düzü titrədən Koroğlu nəresi barədə həmin qolda deyilir: «... ilxıçı başı lovlı gəldi ki, bəs ilxı itib. Koroğlu əvvəl buna əhəmiyyət vermədi. Elə ki, eşitdi ki, bəs Dürat da itib, qəzəbləndi. Elə bir nəre çəkdi ki, Çənlibel titrədi».

Ədəbiyyatımızda görkəmli söz cahangirləri, eləcə də folklor nümunələrində nəre barədə çox yazıblar. Elə qəhrəmanlıq dastanımız olan «Qaçaq Nəbi»də oxuyuruq: «Nəbi bir nəre çəkdi ki, dağ-daş titrədi». Yaxud: Böyük yazığımız C.Məmmədquluzadə «Danabaş kəndinin əhvalatları» povestində yazır: «Muradqulu və Heydərqulunun nəvələri evə elə bir vəlvələ saldılar ki, guya elə bu saat dünya və aləm dağılacaq?». Eləcə də istedadlı nasirimiz M.İbrahimov «Böyük dayaq» əsərində halal zəhmət adamı, xalq arasında haqq-ədalət mücəmməsi kimi tanınan el

ağsaqqalı Rüstəm kişinin iftiraya dözməyərək çığırtısını belə təsvir edir: «... birdən elə nərə çəkib qışqırdı ki, səsinə çöllər titrədi» və s.

Koroğlunun məğlubedilməzliyini təmin edən əsas amillərdən biri də cahangir sərkərdənin əzəmətli nərəsidir. Koroğlunun şairliyi düşməni əgər mənəvi cəhətdən sarsıdırsa, onun nərəsi bir növ fiziki qüvvəyə çevrilir; qeyri-adi, son dərəcə yüksək gurultuya, müdhiş bağırçıya malik olan bu səsin təsirindən qəhrəmanlar bir anlığa şüurlarını itirib özlərindən gedirlərsə, əksinə, bu nərə Koroğluya yeni qüvvət və cəsarət verir. Çox hallarda Koroğlunu məğlubiyyətdən xilas edən məhz onun nərəsi olur. Koroğlunun nərəsi döyüş meydanında onun özünə ilham verdiyi kimi, dəlillərə də mənəvi, psixoloji dayaq olur, onların ürəklərinə cəsarət, qoluna qüvvət, dizlərinə taqət, gözlərinə işıq verir.

Məlum olduğu kimi, Koroğlu o zaman «dəli nərə» çəkir ki, onun düşmənlə mübarizəsinin kulminasiya nöqtəsidir, rəqibini məğlub edəcək qüvvə qalmamışdır. «Yetmiş yeddi fənd» işlənib qurtarmışdır. Məsələni həll edəcək son amil lazımdır, o da «dəli nərə»dir. Dəli Həsən adi sözlə özünün igidliyini danışarsa, Koroğlu hərbəzorba ilə ona cavab verir, sözün

bədii təsir qüvvəsi ilə Dəli Həsəni sarsıdır. Koroğlu atasının sözlərini yada salır: «... bu həndəvərdə məşhur bir qaçaq var, adına Dəli Həsən deyirlər. Özünü bircə ondan gözlə». Ona görə də Koroğlu qarşılaşdığı ilk səhnədə Dəli Həsənə psixoloji təsir göstərir. Odur ki, nərə eposda mərdliyin, qorxmazlığın, igidliyin, Koroğlu ərənliyinin başlıca atributlarından biri kimi çıxış edir.

Eposun «Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi» qolunda hər birinin vücudunda gərdəgan gücü olan, fil qüvvəli, timsah zəhmli oğuz ərənlərinin igidlər meydanı olan Çənlibeldə müxtəlif fiziki təmrinlərlə ardıcıl, sistemli və planlı şəkildə keçirilən məşqləri təsvir edilir. Aşıbdaşan fiziki qüvvələrini səfərbər edərək yeni bir cəng savaşında cəngavərlik göstərməyə hazırlaşan dəlilərin dağı-daşı sirkələyən nərələri barədə oxuyuruq: «Yaz təzəcə açılmışdı. Çənlibel yenə də gülə, nərgizə boyanmışdı. Bulaqlar qayır-qayır qaynayır, ürəklər oyur-oyur oynayırdı. Dəlilərin nərəsi yenə də Çənlibeli başına götürmüşdü».

Koroğlu «Hoydu dəlilərim!» deyib nə bəhədlilərini Düratı axtarmaq üçün əmr verir və əjdaha zəhmi ilə qabaqda gedərək onları müxənnət yağılarının basılmasında amansız olmağa çağırır:

...Durub mərd meylanda gös-

tərrəm hünər.

Qənimlər nərəmdən eləyər həzər.

At üstə sağ-sola işlədək şeşpər.

Qoşun qayalara səpilsin gərək!...

Tanrı tərəfindən Koroğluya düşməni məhv etmək üçün qismət olan nərə, ilahi güc və verginin real iştiratını «Hasan paşanın Çənlibelə gəlməsi» qolunda da görürük:

Baş əymərəm xotkar yazan

fərmana,

Gələrsən əlimdən axır amana,

Koroğluyam, nərə çıxar asimana,

Qoşun qaçar dörd bir yana,

əfəndim!

Koroğlu nərası əksər hallarda düşmənin məğlubiyyəti ilə nəticələnirdi. «Düratın itməyi» boyunda özündən müştəbeh, lovğa Qara xan ilxıçı olmaq istəyən Koroğlunu rədd edir, sonra Koroğludan şübhələnəndə aradan çıxmağı üstün tutur. Həmin boyda Koroğlunun yeri-göyü lərzəyə gətirən vahiməli nərası barədə oxuyuruq: «Bunu deyib Qara xan döndü getsin. Koroğlu baxdı ki, Qara xan əkilmək istəyir. Aman verməyib, onu yaxaladı. İlxiç paltarını soyunub kənara atdı. Bir nərə çəkdi. Qara xanın qulaqları batdı. Tez adamlarını köməyə çağırdı. O tərəfdən də dəlilər Koroğlunun nərəsini eşidib,

siyirməqılnc töküldülər».

Dastanda qılnc, ox-yay, cida, gürz, əmud, şeşpər və s. kimi hər bir əsləh növlərindən məharətlə davranan qoç igidlər yeri gəldikdə nərədən də qədərincə, lazımı anda ustalıqla istifadə olunmasının vacibliyini uğurlu qələbənin rəhni kimi başa düşülür. Şahbaz atın üzəngisinə ayı pəncəsi kimi yapışmış ayaqların üzərindəki div gövdəli, qartal caynaqlı dəlilər nərə çəkərək pələng cəldliyi ilə şeşpəri uzaq məsafədən dəqiqliklə hədəfə sancması yuxarıda deyilənləri bir daha təsdiqləyir. Fiziki möhkəmlikləri, iradi mətinlikləri sayəsində cahanda tüğyan edən Koroğlu və onun qoç dəlilərinin həm nərədən, həm də hər hansı bir silah növündən paralel olaraq kompleks şəkildə mükəmməl bir bacarıqla istifadə olunması barədə «Məhbub xanımın Çənlibelə gətirilməsi» qolunda oxuyuruq:

Nəbə çəkib düşmən üstə gedəndə,

Meydanda göstərər hünər

Koroğlu.

Qulaş qolun gərüb şeşpər atanda

Vurar dağı-daşı dələr Koroğlu.

«Koroğlu ilə Dəli Həsən» qolundan bir parçanı yada salaq: «Dəli Həsən ilə Koroğlu dava eləyəsi oldular. Qılınclarını çəkib, bir-

birlərinə hücum elədilər. Qılıncdan murad hasil olmadı, əmuda əl atdılar. Əmuddan murad hasil olmadı, nizəyə əl uzatdılar. Nizədən də kar aşmadı. Axırda atdan düşdülər, güləsməyə başladılar. Dəli Həsən ilə Koroğlu çox güləşdilər, gah o buna güc gəldi, gah da bu ona güc gəldi. Qoç Koroğlu axırda bir dəli nəərə çəkib Dəli Həsəni götürüb yerə vurdu».

Bu qısa təsvirdə biz həm də məharətlə küştü tutan türk bahadırlarının güləşməkdə yüksək fiziki bacarıq və vərdislərinin üzləşməsi səhnəsinin şahidi oluruq. Onların hər ikisi güclüdür, qüvvətlidir, olduqca cəld və çevik qurşaq yapışan igidlərin güləşdən yaxşı baş çıxara bilməsi dərin maraq doğurur. Qılınc döyüşündə yüksək fiziki məharət nümayiş etdirirlər.

Koroğlu nəyəsi əslində fəvqəladə bir hadisə deyil, bu əzm əslində rəqibin mənəvi-psixoloji sarsıntısı üçün qəhrəmanın bütün daxili enerjisi və iradi gücünün məqsədəuyğun səfərbər olunmasıdır, özünənamın təşkilidir, bir növ autotreninqdir – «özünütəqlən»dir.

Əslində nəyə sözünün etimoloji mənası – çığırmaq, bağırmaq, qışqırmaq İnsanı mübarizəyə, üsyana təhrik edən mərdanə bir davranış mənasını bildirir. Bu hücum, həmlə, vuruş əsasında bütün daxili im-

kanlarının potensial gücünü həmin məqamda səfərbər edərək cəmləşdirib ondan zəfər çalmaq, qalib çıxmaq anlamını xəbər verir.

Tanınmış folklorşünas alim V.Vəliyev göstərirdi ki, Koroğlunun igidliyi, məğlubedilməzliyi dildən-dilə düşərək geniş xalq kütləsi arasında yeni əlavələrlə əfsanəvi donə bürünüb romantikləşdirilmişdir. Onun məğlubedilməzliyi hətta düşmənləri arasında da etiraf edilirdi. Koroğlu ilə döyüşməyə gələn şəxslərin hamısı onun igidliyini, yenilməz qəhrəman olduğunu qabaqcadan bilirdilər. Lakin onları Koroğlu ilə döyüşməyə sövq edən səbəblər var idi. Bəziləri mənəb, bəziləri isə intim və s. hisslərin nəticəsində «kəfənlərini boyunlarına dolayıb» Koroğlu ilə qarşılaşarkən onun hər bə-zorbalarından mənəvi cəhətdən sarsılır, qələbə əldə etmək ümidlərinin puça çıxması bir yana, hətta öz canlarını Koroğlunun əlindən necə qurtara biləcəkləri haqqında düşünməli olurdular. Beləliklə, Koroğlunun şairliyi onun düşmən üzərində qələbəsinə təmin edən amillərdən birinə çevrilir.

«Koroğlu ilə Dəli Həsən» qolunda igidliyi heç kimə bəlli olmayan Koroğlunu, hamını qorxu altında saxlayan yollar cəngavəri, müdhiş və vahiməli görkəmi olan amansız, təhlükəli düşmənlərə aman

verməyən Dəli Həsənlə qarşılaşır. Cəng savaşıdan əvvəl rəcəz oxuyan Dəli Həsən öz şücaətini adi sözlərlə ifadə edərsə, əvəzində Koroğlu sözün bədii təsir qüvvəsindən tutarlı şəkildə istifadə etməklə rəqibinə kəskin və bitkin şəkildə hər-bə-zorba gələrək onu gərgin psixoloji vəziyyətə salaraq çaş-baş salır:

Yenilməz sərdarın şairliyi, ozanlığı, yağılara psixi təsir göstərsə, onun nəresi isə vuruş məqamlarında şərtsiz ki, bir növ lazımi fiziki qüvvəyə çevrilirdi. Yeri-göyü lərzəyə salan bu qeyri-adi müdhiş səsin təsirindən hətta ən cəsarətli qəhrəmanlar belə huşunu itirib özündən gedirsə, əksinə, Koroğluya isə yeni qüvvə, ruh, əzmkarlıq verir.

Koroğlunun Ərəb Reyhanla qarşılaşması səhnəsində heç bir tərəf fiziki ustalıqda, əzmkarlıqda biri digərinə dov gələ bilmədikdə, ən ağır məqamda əfsanəvi qəhrəmanın nəresi yenə də öz bəhrəsini verir: «Koroğlu gördü yox, Ərəb Reyhan da balaca canavar deyil. Axırda qəzəblənib elə bir dəli nəre çəkdi ki, dağ-daş səsə gəldi. Ərəb Reyhanın adamları hamısı qırğı görmüş cücə kimi qaçıb dağıldılar. Koroğlu onu başına qaldırıb yerə vurdu. Sinəsinə çöküb xəncəri boğazına dayadı».

Koroğluya şairlik də, ozanlıq da, xüsusilə də qüdrətli pəhləvan-

lıq da onun nəresi kimi, mifik-əsətiri qüvvələr tərəfindən ilahi bir vergi kimi pay verilmişdir. Əfsanəvi güc sahibi, kamillik, mərdlik mücəmməsi olan el qəhrəmanımız bir çox qarı düşmənlərlə əlbəyaxa vuruş məqamlarında onları sarsıdıb məhv etmək, psixoloji təsir göstərmək məqsədilə hər-bə-zorba-ya keçir, Misri qılıncından, Qıratdan, özünün qeyri-adi cəsarət və gücündən, habelə dəlillərinin cəngavərliyindən dəm vurur:

... Koroğlu əyilməz yağıya, yada,
Mərdin əskik olmaz başından
qada.

Nəralər çəkəram mən bu
dünyada,
Göstərrəm məhşəri düşmana,
gəlsin!...

«Koroğlunun Ərzurum səfəri»ndə saysız heybətli pəhləvanlardan ibarət qoşuna malik Cəfər paşa kimi əzəzil bir adama Koroğlu nəhəngliyini, onun fiziki-cismani əzəmətini, o yenilməz sərdarın küllü-cahanı, asımanı məhvərin-dən çıxarıb silkələyən nəresi Aşıq Cünunun sinəsindən belə təqdir edilir:

Qıratın üstündə, dəlilər yanında,
Dağları, daşları gəzər Koroğlu.
Nərdən açılanıb, nəre çəkəndə

Yağılar bağrını əzər Koroğlu...

Dastanın həmin qolunda Telli xanımı təkbaşına aparmağa gələn Dəmirçioğlunun üstünə düşən Cəfər paşanın pəhlivanlarının yalqız igid ilə döyüşdə namərdcəsinə davranmaqla ələ keçirmələri, habelə həmin hadisəni yanşaq sifəti ilə izləyən Koroğlunun dəli nərəsi barədə bir daha söhbət açılır. Qeyzlənmiş Cəfər paşa və xotkarın Dəmirçioğlunun əsir düşməsində əyyarlığa əl atıb tutmaları Koroğlunu çox qəzəbləndirir. Öz yenilməz bahadırlığına, əfsanəvi gücünə, şaqqıldayan ildırımdan betər nərəsinə, həm də dəlilərinin cəngavərlik qabiliyyətinə arxayınlıq Koroğluda mənəmlik hissini daha da coşdurur və Cəfər paşaya bəri başdan hərbezorba gələrək meydan sulayır:

Koroğlu sözünü qurtarıb dəli bir nərə çəkdi. Dəlilər hər tərəfdən töküldülər. Burada bir savaş oldu, bir savaş oldu ki, ruzigarın gözü hələ belə bir savaş görməmişdi. Koroğlu macal verməyib Cəfər paşanı tutdu. Qoşundan qırılan qırıldı, qırılmayan da Cəfər paşanı tutulmuş görüb davadan əl çəkdi.

Oğuz igidlərini qanlı cəng savaşlarından gah əvvəl, gah da döyüşün ən ağır məqamlarında onların karına çatacaq, imdadına yetişəcək ən tutarlı bir yardım varsa, o da igidlərin nərəsi idi. Öz

yenilməz sərdarından mükəmməl fiziki və hərbi təlim almış, böyük igidlik, mərdlik məktəbi keçmiş dəlilər Koroğlunun nərə fenomenini çoxğun bir həvəslə mənimsəməyə can atırdılar. Bu da onlarda yetərinə alınırdı. «Koroğlunun İstanbul səfəri» qolunda dəlilərinin yarısışını Dəli Mehtərlə Çənlibəldə qoyub, yerdə qalanlarını isə götürüb Koroğlunun ardınca gələn Dəli Həsən yenilməz sərkərdənin Bürcü Sultanın izdihamlı qoşununa qarşı təkbaşına sağa-sola hünərlə qılinc çaldığını görürük. Dəlilər əzəmətlə nərə çəkib özlərini düşmən qoşuna vururlar. Koroğlu dəliləri Bürcü Sultanın qoşununu dərhal araya alırlar. Ətrafa göz gəzdirən Koroğlu bu qeyrətli və tənsibkeş ərənləri görçək könlü açılır, qəlbi iftixar hissi ilə çırpınır. Qollarına daha da güc gəlir. Sevimli Nigar xanımla öz sevincini bölükdən sonra yenidən savaşa atılır: «Koroğlunun nərəsinə dəlilər daha da qızıxdılar. Koroğlu bir yandan, dəlilər o biri yandın xotkarın qoşununu o hala saldılar ki, qırılan qırıldı, qırılmayan da qaçib dağıldı».

Əsərdə yaddaqalan səhnələrdən biri də odur ki, dava meydanına şəstlə addımlayıb vüqarını əyməyən bahadırların biri-birinə həmlə etmələrindən öncə, onların rəftar və davranış tərzidir. «Koroğlu ilə

Dəli Həsən» qolunda iki türk bahadırının savaştan əvvəl biri digərinə rəcəz oxuyur. Rəqiblər biri digərinin psixoloji sarsıntıya salıb ruhunu qırmaq üçün hərəkətlərə əl atırlar. Türkün cəhəngir övladına yaxşı məlumdur ki, rəqibin fiziki imkanları qarşısında dövlət gətirməkdə acizlik göstərməsi, iradi düşkünlük, xarakter acizliyi və s. kimi psixoloji faktorlar cəngə atılan igidlərin vuruş prosesində qələbə əzminin heçə endirir. «Koroğlu ilə Dəli Həsən» qolunda Misri qılıncı qəbzəsindən çıxarmaqla Dəli Həsənin üstünə cuman Koroğlu bir daha hayqırır:

*Hayqırır açsam meydanı,
Su tək axıdaram qanı.
Dəstələyib bəyi, xanı,
Qırat döşünə qataram...*

Könlündə qeyrətli oğulların, namuslu qız və zənənlərin məskunlaşdığı Çənlibelə getmək arzusu olan Məhbub xanıma Aşıq Cünun tuş gəlməyi lap yerinə düşür. Rum şəhərində Məhbub xanıma rast gələn Aşıq Cünunun təsadüfi görüşü hər iki tərəfin lap ürəyincə olur. Məhbub xanım, hər şeydən öncə, Çənlibeldə ətrafına oğuz elinin ən seçmə hünərvər qoçaq, dönməz, inadkar oğul və qızlarının toplandığı, adı böyük bir vətəndə,

böyük bir evdə dillər əzbəri olan Koroğlu barədə bilgilər almaq istəyən xanıma Aşıq Cünun onun bütün igid və qoçaqlığının məhək daşı sayılan nəbəsi barədə söz açır. Koroğlunun yeri, göyü vahiməyə salan, yağını ildırım kimi qurudan, böyük bir qoşunu meydanda atlarının tapdığı altında palçıq kimi yoğurdan nəbəsi haqqında Aşıq Cünun sazla, sözlə Rum paşasının gözəl, gözəl olduğu qədər də diribəş, ötkəm, qürurlu qızına «Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməyi» qolunda belə təqdim edir:

*Nəbə çəkib düşməni üstə gedəndə,
Meydanda göstərər hünər
Koroğlu.
Qulaş qolun gərib şesşər atanda
Vurar dağı-daşı dələr Koroğlu...*

«Koroğlunun Bayazid səfəri» qolunda Xəlil paşanın çoxsaylı qoşununa qarşı döyüşdə ehtiyatsızlıq ucbatından Halaypozan və Toxmaqçuranla birgə əsir düşən Eyvazın dərdi Nigar xanımı üzür. İstəkli arvadının fəryadına tab gətirə bilməyən Koroğlu özünəməxsus bir tərzdə gərdiş edib coşan intəhasız güc və qüvvəsini ram etmək iqtidarından xaric, qeyzlənmiş arslana dönür. Bənzərsiz igidliyi, əfsanəvi hünər və dözümlü ilə görənləri vəcdə gətirən Koroğlu Nigarın

qəmli gözlərindən al yanaqlarına gilə-gilə süzülən yaşları gördükcə daha da coşur və kişiliyə, mərdliyə xas olan ədaları ilə nərəsindən öncə yağılara bəri başdan hərbi-zorba gələrək meydan sulayır:

*Meydana nərə çəkəram,
Göydən od-alov tökəram,
Dağlar, qayalar sökəram,
Ağlama, Nigar, ağlama!..*

Xəlil paşa tərəfindən Bəyazid zindanında dustaqda olan dəlilərini azad etmək üçün Koroğlu yaraqlanıb-yasaqlanıb ölüm-dirim savaşına səmt götürür. Koroğlu dəlillərindən Dəmirçioğlu, Məmməd, Tanrıtanımaz, Dəli Mehtər, Kosa Səfərə Bəyaziddə onları gözləyəcəyini bildirib Qıratına bir tazıyana çəkib yel qanadlı quş kimi gözdən itir.

Söhbət bir daha Koroğlu nərsinin insan cürət və şücaətliliyinə, qorxmazlığına, iradi əzminə güc, qüvvə verən ilham mənbəyi olduğunu, habelə, onun sirli və sehrkar fiziki möhtəşəmliyindən gedir. Xan Eyvazı, Halaypozanı və Toxmaq-vuranı azad etmək üçün Xəlil paşanın qoşununu qırıb xanidanını dağıtmaq üçün Qıratına süvar olan Koroğlu yenə də zəfər yürüşünə yollanır. Misri qılıncı qınından çıxarmaqla bir dəli nərə çəkərək dünyayı-ləşgərə özünü vuran Ko-

roğlu bütün düşmən qoşununu şilküt eyləyir. «Koroğlunun Bəyazid səfəri»ndə bir anda dəlilərini yanında görən Koroğlunun ürəyi atlanır, gözləri gülür və ona bu qovğada ilahi fiziki qüdrət və əzəmət verir:

*Bir nərə çəkəram dəlilər yerir,
Günün qabağında cəsədin sürür,
Duman tək yurdunu, yuvanı
bürür,
Tamam dağı, daşı yararam,
paşa!*

«Həmzənin Qıratı aparmağı» qolunda Keçəl Həmzənin felinə düşmüş Qıratın dalınca Toqata gələn Koroğlu, Həsən paşanın sayı-hesabı bilinməz qoşununa məhəl qoymayaraq yamanca qərubsəmiş vəfalı atının yanına gəlir. Koroğlu birbaşa tövləyə girib Qıratını yedəyinə alaraq heç nəyə məhəl qoymadan yad bir elin içində tək-tənha şəstlə addımlayır. Şəhər meydanına yığılmış camaat bu qərrib adamın əzəmətinə, vüqarına, fiziki-cismani görkəminə həsədlə baxaraq məəttəl qalır. Təşvişə düşmüş Həsən paşa bu bəd xəbərdən təlaş keçirərək hövlanak adam yollayaraq Həmzəni çağırtdırıb hal-qaziyəni öyrəndikdən sonra qoşun böyüklərinə dərhal əmr etdirib yolları, bəndləri tutdurur. Xotkarın izdihamlı qoşunları hər tərəf-

dən hərəkətə gəlməkdə olsa da, Koroğlu fərfinə varmadan özünü soyuqqanlı aparır. Vəziyyətin gərginliyini duyan Koroğlu sanki qızmış nərə, ac şirə, yaralanmış ayıya, qəzəblənmiş qaplana dönür. O, özünü Həsən paşaya tutaraq od püskürən emosiyalarını, ehtiraslarını bürüzə verməklə özünün nəyə qadir olduğunu bəyan edərək mə-nəm-mənəm deyir:

*Bir qasiddən xəbər aldım,
Beşdi qalanın yolları.
Hayqırdım tüplər dağıldı,
Boşdu qalanın yolları.*

Dastanın elə həmin qolunda azgın və yanıqlı düşmənlərin əhatəsində olan Koroğlu heç də onların caynaqlarından xilas olmaq barədə deyil, əksinə, üç tərəfi quru olan Toqat qalası və bir tərəfi su olan Tona çayı arasında mühasirədə olmasına baxmayaraq zərər qədər təşviş keçirmir və özünü savaşa hazırlayır. Üzük qaşı kimi hər tərəfdən mühasirəyə alınmış Koroğlu Qıratının tərkində suya atılır. Dərin Tona çayında dağ gövdəli minəri ilə birgə Qırata üzmək ağır və çətin olacağını bəri başdan duyan Koroğlu yenə də dəli bir nərə çəkir: «Bunu deyib Koroğlu atı vurdu Tona çayına. At qulaqlarına qədər batdı suya. Su çıxdı Koroğ-

lunun qurşağına. Koroğlu baxdı ki, su ata güc eləyir, at suya güc eləyir. Gördü yox, belə olsa su atı yıxacaq bir dəli nərə çəkib dedi...».

Koroğlunun həmin hayqırtısı Qırata sanki əzəmətli bir qolqanad verir. Elə həmin haraydan sonra Qırat qırğı kimi sudan şütüyüb sahilə çıxır və özlərini sağ-salamat mənzil başına çatdırır.

İgid və ərđəmlıkdə, fıızıkı məhərətdə, cısmanı əzəmətdə, ıradı möhkəmlıkdə və s. kimi əsl qəhrəmanlıq üçün başlıda atribut olan həmin əlamətlər Koroğlu dəlilərində onların öz sərdarlarından heç də kəm deyildi. Gözəl qurşaq yapışib küştü tutan, at səyridib qılınca toqquşduran, ox-yay tuşlayıb əmud fırladan nə ıgıdlər nə ərə çəkib hünər göstərməkdə də məşhuri-cahan ıdılər. Nərə Koroğlunun əfsanəvi qəhrəmanlığında nə dərəcədə ən yararlı yarağı əvəz edə biləcək bir vasitə ıdıse, eyni ilə onun dəlilərində də rəşadət göstərmələrində başlıca rol oynayan, cəsərlərlərinin daha da yüklənməsinə bilavasitə stimulyaradan mühüm mənəvi-ıradı, psixoloji bir faktor ıdı. Söhbət «Koroğlunun Qars səfəri»ndə atasının xilas olunması yolunda Ərəb Reyhan kimi yüksək fıızıkı hazırlığa, mükəmməl hərbi təlimə yiyələnmiş səriştəli bir pəhləvanla meydan savaşında nə ərə çə-

kən Eyvazdan gedir. Fiziki və iradi imkanlarını artırmaqda Eyvaza sanki bir anlığa köməkçi vasitə olan nəbəsi ona arxayınçılıq arıyır, ona söykənir, pənah gətirir: «Bu dəmdə bir dəli nəbə səsi gəldi. Ərəb Rehyan döndü ki, budu bir dəstə gəlir, qabaqlarında da Eyvaz... Eyvaz bir Ərəb Reyhana baxdı, bir dönüb Koroğluya baxdı, bir də belə dönəndə baxdı ki, Hürü xanım gəlib meydanın bir tərəfində dayanıb bunlara baxır. Elə bil dünya-aləm Eyvazın başına fırlandı. Bir dəli nəbə çəkib meydanı dolanmağa başladı...».

Buna eynilə oxşar epizoda dastanın «Durna teli» qolunda da rast gəlirik. Həmin hekayətdə göstərilir ki, oğuzun qənirsiz gözəllərinin istək və arzularını könlündə qoymamaq üçün Eyvaz Bağdaddan durna teli gətirmək üçün Kosa Səfər, Bəlli Əhməd və Dəmirçioğlu atlarına süvar olub mənzilbaşına at çapırlar.

Aslan paşanın hiyləsi ilə mühasirəyə düşən Koroğlu dəliləri ardı qurtarmayan izdihamlı qoşunun caynağından xilas olmaq üçün onların harayına, imdanına qoç sərkərdəsindən onların ruhuna, əxlaqına, hislərinə əxz olunmuş, mənaviyyatına hopmuş, yalnız nəbəsi çatır: «... Aslan paşa əmr verdi ki, hücum edlən onları tutsunlar. Qoşun hərəkətə gələndə Dəmirçi-

oğlu bir dəli nəbə çəkib, əl atdı misri qılınca. Dəlilər üç tərəfdən özlərini vurdular dəryayi-ləşgərə. Sağdan vurdular, soldan çıxdılar, soldan vurdular, sağdan çıxdılar».

Dastanda Koroğlu nəbəsinin möhtəşəm əzəməti, yağların canlılarına müdhiş, vahiməli bir hala salacağı hayqırtısından biri də «Düratın itməyi» qolundadır. Koroğlu özünə arxa, kömək sandığı vəfalı atı olan Düratın itməyindən bərk qeyzlənərək hayqırmağıdır. Qoç Koroğlunun təzən ilxısının içində qeybə çıxan onun sevimli Düratı da var idi. Öz ayaqları ilə gəlib Balıcada hiylə və tamahkar Qara xanın qoruğuna girən atların içərisində Düratı haylayıb tuturlar. Bu bəd xəbər Koroğluda elə bir şiddətli reaksiyaya, hətta konvulsiyaya səbəb olur ki, o dağ vücudlu nərin bağirtisi yeri-göyü zəlzələdən bətrə sirkələyir: «Bir də ilxıçı başı lovlı gəldi ki, bəs ilxı itib. Koroğlu əvvəl-əvvəl buna əhəmiyyət vermədi. Elə ki eşitdi ki, bəs Dürat da itib, qəzəbləndi. Elə bir nəbə çəkdi ki, bütün Çənlibel titrədi. Dağlar, daşlar səs-səsə verdi. Dəlilər hamısı tökülüb gəldilər».

«Koroğlun İstanbul səfəri»ndə qoçaq və igidlikdə bütün cahanda məşhur olan Koroğluya bir ürək-dən min ürəyə aşiq olan Nigar xanım məhz bu həsrətlə də Çənlibelə

getmək arzusu ilə yaşayırdı. Odur ki, xoşbəxtlikdən Bəlli Əhmədlə təsadüfən rastlaşan Nigar xanım bəlli Əhməddən bir namə, üstəlik də nişanə üçün bir bazubənd üstünə qoyub Koroğluya göndərir. Koroğlu isə ona göndərilən əmanət və məktubu alan kimi dərhal Qırata süvar olub bir göz qırpımında İstanbula yetişir. Nigar atasının belə sayı-hesabı bilinməyən qoşununun arasından neçə aparajağına şübhə ilə yanaşdığını gördükdə Koroğlu ona ürək-dirək verir. O, Nigar xanıma Qırata ilə Misri qılıncının gücünü Xotkarın qoşunundan daha üstün olduğunu bildirir.

Dastanda Koroğlu nərəsi barədə “Koroğlunun İstanbul səfəri”ndə də rast gəlinir. Bütün əsərdə istər Koroğlu, istərsə də onun şir biləkli azman igidlərinin onların yalnız əlinə, qoluna, vücutuna deyil, habelə bütövlükdə onların ürəyinə, iradi hissəsinə, ruhuna ən son məqamda zəfər çalmaqda yardımçı olan nərənin əlahiddə rol oynadığını qabartmaqdır. Belə ki, bacısının qaçırılmasını şəninə sığışdırmayan xotkarın oğlu Bürcü Sultan böyük bir qoşunla bacısını qaçıran Koroğlunun ardınca gəlir. Nigar xanım Koroğluya atını çap, atasının qoşunu güclüdür, deyəndə, igidlər igidi cavab verir ki, mən səni Çənlibelə belə apara bilmə-

rəm, deyərlər ki, mən xotkarın qızını oğurlamışam. Odur ki, Koroğlu döyüşməyi üstün bilir. Söhbət bir daha Koroğlunun sirli nərəsi barədə gedir: «Dəli Həsən çox gözlədi, gördü Koroğlu gəlmədi... Dəlilərin yarısını Dəli Mehtərlə Çənlibeldə qoydu, qalan dəliləri götürüb Koroğlunun dalınca yola düşdü. Nəhayət, gəlib o vaxt yetişdilər ki, Koroğlu tək sağa-sola qılınc vururdu. Dəlilər nərə çəkib özələrini qoşuna vurdular. Dava qızıxdı. Dəlilər Bürcü Sultanın qoşununu araya aldılar. Koroğlu ətrafa göz gəzdirdi. Dəlilərə baxdı. Könlü açıldı, ürəyi atlandı».

Nərə ilə ən yaddaqalan hadisələrdən biri də bir-birini tanımayan ata ilə oğul arasında öz fiziki imkanlarına güvənmək hissi, iradi dözümlü, dəyanət, mətanət və əzmkarlıqlarından irəli gələn mənəm-mənəmlik iddiası onlara meydan oxumağa sövq edir. Dastanın «Koroğlunun Qar səfəri»ndə Kürdoğluya rast gələn Koroğlu qarşısındakı cavanmərdin heyratamiz fiziki, iradi gücünə məəttəl qalır:

*Qeyzə gəlib hərdən nərə vuranda,
Dəlilər qol-qola bağlayan*

mənəm.

Qılınc çəkib mərd meydana

girəndə,

Sinələr çal-çarpaz dağlayan

mənəm.

«Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi» qolunda göstərilir ki, Bolu bəy, Ərəb Reyhan kimi sərkərdələri öləndən sonra xotkarın canına Koroğlu tərəfdən daha bərk qorxu düşür. Odur ki, Hasan paşanı çağırtdırıb ona Çənlibel dəlilərinin başcısını tutub məhv etmək üçün qırx gün möhlət verir. Hasan paşa isə səngimədən on beş minlik mütəşəkkil bir qoşunla Koroğlu üstünə həmlə edir. Dərhal Eyvaz, Dəmirçioğlu və digər dəliləri alt-dan-üstdən geyinib qıfıllanaraq əsləhlərini götürüb bəndərgahlara çıxırlar. Hasan paşa həmişəki kimi yenə də əyyarlığa başlayır. O, Koroğluya xotkarın adından bu qırğınlara son qoyub sülh bağlamaq vaxtının bitdiyini bildirir. Şirin dilini isə salan Hasan paşanın çoxsaylı qoşunu isə pusquda durub Koroğlunu əsir götürmək üçün ciddi cəhd göstərirlər.

Əsərdə Koroğlunun başını qatmaqda olan Hasan paşanın fırldaqını, kələyini duyan el qəhrəmanının huşyarlığı, çevik düşüncəsi, iti zehni, onun Misri qılıncı və Qıratından daha kəsərli kömək olur. Koroğlu mərdanə bir yol seçir və bu şərtə əməl etməsini Hasan paşaya məsləhət görür. Koroğlu deyir ki, gəl bu qoşunu qırğına vermə. Gəl ikimiz çıxaq meydana, kişi kimi təkbətək döyüşək, ya sən

məni öldür, ya mən səni. Bununla da bütün davamız qurtarsın. Hasan paşa razı olmur və riyakarlığa əl ataraq qəflətən adamlarına hay vurur ki, tutub Koroğlunun qolunu bağlasınlar.

Burada yenə də söhbət Koroğlu nərəsinin sirrindən gedir. Koroğlu əlindəki şəspərini tovlayıb bir sağa, bir sola hərhləyərək dəli bir nərə çəkib mühasirədən çıxır. Qırat fıncırır, dördmə özünü minərinə yetirir, Koroğlu isə qızılquş kimi atının tərkinə atılaraq hayqırır:

*Mən bələdəm sənin cəngi-şəstinə,
Qılınc çəkib girməm bu gün*

qəsdinə,

Hayqırır meydanda gəlsəm

üstünə,

Yetirərəm səni sana, əfəndim!

Baş əymərəm Xotkar yazan

fərmana,

Gələrsən əlimdən axır amana,

Koroğluyam, nərəm çıxar

asmana,

Qoşun qaçar dörd bir yana,

əfəndim!

Söz tamama yetdi. Koroğlu bir dəli nərə çəkib özünü vurdu qoşuna. Hasan paşa da hay vurdu, qoşun dörd tərəfdən töküldü...».

Dastanın bu qolunda biz bir daha Koroğlunun öz dəlilərini

şərəf və ləyaqətdə, düzlük və doğruluqda, əsl mərdə xas olan iradi, əxlaqi-etik keyfiyyətlər ruhunda tərbiyə etməsidir. Dosta arxa durmaq, təhlükəyə öncə atılmaq işarəni anlamaq, sərkərdəyə öluncə sədaqətli olmaq, etibarlılıq, əyilməzlik, ləyaqət və s. kimi mənəvi xüsusiyyətlər Koroğlu dəstəsinə xas olan başlıca xarakterik cəhətlərdir.

Qeyd olunduğu kimi, dəstə üzvləri arasındakı monolit birlik məhribanlılıq, qayğıkeşlik, səmimiyyətlilik, həssaslıq və s. kimi mənəvi, əxlaqi-etik komponentlər Koroğlu igidlərinin milli mənəvi xüsusiyyətlərini səciyyələndirir. Dəli, dolu, mərd igidlərin əxlaqi saflığı, mənəvi dözümlü, məğrurluğu Koroğluya ilahi bir qüvvə, yenilməz bir fiziki qüdrət bəxş edir. Dəstanın həmin qolunda xotkarın sayı bilinməz döyüşçülərinin arasında yalnız qalan Koroğlu bir dəli nəre çəkməklə Dəmirçioğlunun dəstəsilə haray verməyi bir oldu: «Dəmirçioğluya elə bir işarə bəs idi. Hay vurdu, dəlilər siyirməqılinc töküldü qoşunun üstünə. Hasan paşa işi belə görməkdə hay vurdu ki, qoşun o tərəfə yerisin. Koroğlu dedi:

- Hasan paşa, görürsən ki? Bax, indi sən mənim əlimdəsən. Bir həmlədə səni yerlə yeksan elərəm. Amma ki, dəymirəm. Qoşununa sərkərdəlik elə!

Dava qızıışdı. Koroğlu dəliləri davada görəndə ürəyi telləndi.

«Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi» qolunda Koroğlu nəbəsi ilə bağı daha doluğun bilgilərə rast gəlinir. Bu qolda göstərilən cəng savaşı Koroğlunun apardığı ən qızgın vuruşlardan biridir. Xotkarın Hasan paşanın Koroğlunu məhv etmək üçün qarşısında qoyduğu vəzifə çox müəmmalı bir şərt idi. Olduqca izdihamlı bir qoşunla Koroğlu üstünə hücum edən Hasan paşa yenə də iflasa uğrayır. Bu davada Koroğlunun ən çox dadına Dəli Hasan, Dəmirçioğlu, Bəlli Əhməd, Eyvaz və Gürcüoğlu Məmməd çatır. Bu ərđəmli igidlər yüksək fiziki vərdişləri ən başlıcası və Koroğlu nəbəsi sayəsində Hasan paşanın qoşununu darmadağın edirlər.

Dastanda öz fiziki imkanlarını daha da səfərbər etməkdə və dəlilərə ruh yüksəkliyi qaldırmaqda mühüm iradi silah olan Koroğlu nəbəsinin ecazkar gücü barədə “Hasan paşanın Çənlibelə getməyi” qolunda deyilir: «Söz elə təzəcə tamam olmuşdu ki, qoşunun dal tərəfindən bir nəre səsi gəldi. Koroğlu da, Hasan paşa da hər ikisi geri döndülər. Koroğlu baxdı ki, Dəli Hasan üç min dəli ilə daldan özünü vurdu Hasan paşanın qoşununa...».

Səsinin bağirtısından eşidənin qulağını kar, dilini lal, gözünü qırpıx, tükünü biz, rəngini ağardan, ciyərini partladan, ürəyini qıran, vücudunu titrədən Koroğlu hayqırtısının əzəməti barədə «Koroğlunun qocalığı» qolunda da aydın təsvir olunmuşdur. Dastanda İran padşahı müxənnəslik edib əli yalın Koroğlunu Nigar xanımdan ayıraraq tutmaq göstərişi verildiyi bildirilir. Belə ki, padşah Koroğlu ilə Nigara əvvəlcə qonaqpərvərlik göstərir. Padşah əvvəllər aralarında olan münaqişələrə görə, bütün kin-küdurəti birdəfəlik atıb onun yanında dinc, əmin-amanlıqla yaşamağı təklif edir. Koroğlu isə minnət götürməyi lüzum bilərək xeyirxahlığını bildirir və axıb getdikdən sonra ardınca qoşun böyüyünü çağıraraq əmr verir onları tutsunlar. Qoşun

böyüyü yolda onların qabağını kəsib bildirəndə ki, qibleyi-ələm bizi göndərək ki, səni (Koroğlunu) tutub öldürək, zənənini (Nigarı) isə aparıb ona çatdıraraq deyəndə, Koroğlu, elə bir nəərə çəkir ki, tay onu heç cürə izah etmək olmaz. Bu barədə dastanda deyilir: «Koroğlu padşahın bu namərdliyini eşidəndə elə bir dəli nəərə çəkdi ki, dağlar, daşlar lərzəyə gəldi...».

Beləliklə, bütün dastan boyu bəlli olur ki, nəərə, hayqırtı, coşğunluq türk ərənlərinə qanlı qovğalı savaşırdakı çarpışmalarla ona ən yararlı əsləhlərindən də gərəkli olmuşdur. Dastanda Koroğlu və onun şahbaz igidlərinin qəvi düşmən üzərindəki haqq zəfərlərinin fəvqündə, hər şeydən öncə, onların yeri-göyü əsdirən nəvələri olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dastanları, 5 cilddə, IV c., Tərtib edən: M. Təhməmasib, Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1969, səh. 366-367

2. Vəliyev V. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1980, səh. 36.

3. Qaçaq Nəbi. Tərtib edən: Ə. Axundov. Bakı, Azərnəşr, 1960, səh. 80.

4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 6 cildə, I c., Bakı, Azərnəşr, 1983, səh. 40.

5. İbrahimov M. Böyük dayaq. Bakı, Azərnəşr, 1960, səh. 31.

БОЕВОЙ КРИК КАК ФАКТОР ФИЗИЧЕСКОЙ МОЩИ

В статье рассматриваются вопросы воодушевляющие связанные с боевыми криками в героическом эпосе тюрских народов – «Кероглы».

Автор подчеркивает что боевой крик выступает важным условием повышения психологического духа и средством для развития волевой закалки и физической силы полководца Кероглы и его соратников.

ROAR AS A PHYSICAL MIGHT FACTOR

The article deals with roar matter of heroism epos of Turkish peoples in “Koroghlu”. To give roar is estimated as the factor of victory over the enemies.

The author notes that to give roar must be understood as the factor of increasing of psychological preparation of dare-devils in the battles.

XRONİKİ AĞRILAR VƏ ONLARIN TİBBİ-PSIXOLOJİ TƏSNİFATI

Kaver Məcid

BDU-nun Psixologiya kafedrasının dissertantı

Cəmiyyətin dinamik və sürətli inkişafı insanları bu dəyişikliyə adaptasiya olunmağa təhrik etməklə yanaşı, onların müxtəlif depressiya hallarına məruz qalmasına gətirib çıxarır. Aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, ağrının diaqnozu və dərmana xərclənən maliyyə vəsaiti QİÇS, xərçəng və ürək xəstəliklərinə xərclənən vəsaitlərdən daha çoxdur. Xroniki ağrı Amerikada bir il müddətində 400 milyon iş gününün itirilməsinə səbəb olmuş işçiləri əmək fəaliyyətindən mərhum etmişdir. Bu onu göstərir ki, ağrı nəinki tibbi, eyni zamanda ciddi iqtisadi və sosial problem kimi diqqəti cəlb edir. Depressiya halları adətən xroniki ağrıların uzunmüddətli davamında və şəxsiyyətin xəstəliyə ipoxondirik münasibətində daha çox təzahür edir. Əksər hallarda xroniki ağrıların xəstədə müəmmadi psixoloji qeyri-sabitlik yaratması onların bu xəstəlikdən qurtulması ehtimallarını aşağı salır və xəstəliyin daha da dərinləşməsinə şərait yaradır. Bu isə insanların fiziki sağlamlığı ilə yanaşı onların əhval-ruhiyyəsini korlayır, iş

fəaliyyətinin müəvəffəqiyyətini aşağı salır, psixi sağlamlığını təhlükə altında qoyur. Faktlar təsdiq edir ki, ayrı-ayrı hallarda məhz xroniki ağrının özü deyil, məhz depressiya vəziyyəti onu şiddətləndirir və klinik müalicəyə tabe olmasının qarşısını alır. Xəstəliyi müalicə edən həkimlər bu faktı çox vaxt nəzər almır və xəstəliyin müxtəlif simptomlarının təzahürünü araşdırırlar. Demək olar ki, müasir dövrdə xroniki xəstəliklər nəticəsində depressiya hallarının artması tempi sürətlə gedir və susidal davranış tərzləri artır. Özünə qəsd hallarının çox hissəsi bilavasitə xroniki ağrılar nəticəsində ortaya çıxan depressiya vəziyyətində müşahidə olunur ki, bunun da qarşısını almaq mümkün olmur. Bu sahədə aparılan tədqiqatların çox saylı omasına baxmayaraq, bu xəstəliklərin tam şəkildə müalicəsi hələlik tam şəkildə həyata keçirilə bilmir. Bu ona görə baş verir ki, xəstələrə vaxtli-vaxtında psixoloji yardım göstərilib, onların depressiya vəziyyətinin gedişini nəzarətə götürümlər və psixokorreksiya işi hərtərəfli təşkil oluna bilmir. Bir cəhət

də qeyd olunmalıdır ki, xroniki ağrılar zamanı xəstələrdə reallıq duyğusu itir və onlar gercəkliyin hadisələrinə və insanların hərəkətlərinə adekvat münasibət bəsləyə bilmirlər. Məhz xroniki ağrılar zamanı ortaya çıxan depressiyanın psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənməklə onun etimologiyasını və mexanizmini müəyyənləşdirməklə düzgün müalicə üsullarını tapmaq və cəmiyyəti bu bəladan xilas etmək olar. Bu xəstəliyin müalicəsi və psixoloji reabilitasiyası nəinki xəstənin somatik ağrıları ardan qaldırır, həm də onun münasibətlər sitsemi-nə və əmək faliyyətinə müsbət təsir göstərir, cəmiyyətdə sağlam şəxsiyyət prinsipini möhkəmləndirir.

Xroniki ağrılar tibbdə çox təhlükəli sayılan xəstəlik hallarıdır. Xroniki ağrılar zamanı xəstələrin ümumi vəziyyəti başqa ağrılara nisbətən daha çox orqanizmə və xəstənin psixi vəziyyətinə təsir göstərir. Xroniki ağrılar bir sıra hallarda dərinləşir və xəstənin vəziyyətində gözlənilmədən pisləşmə müşahidə olunur.

Tibbdə daha çox diqqət yetirilən və tədqiq edilən sahə xroniki ağrılarla mübarizə olsa da bu kimi xəstəliklər hələ də sistemli öyrənilməmiş, həmin xəstəliyin baş vermə səbəbləri lazımınca tədqiq edilməmişdir. Bunun başlıca səbə-

bi hər bir xəstəliyin xroniki vəziyyətə keçmə ehtimalının yüksək olması və orqanizmidə əvvəllər müşahidə edilməyən psixoloji sarsıntıların meydana çıxmasına şərait yaratmasıdır.

Ağrı adətən xəstəliyin yaranması və ya patoloji proseslərin fəallaşması, eləcə də xəstəliyin proqressiv inkişafı ilə ortaya çıxır. Ağrının müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, o, orqanizmin təhlükədə olması haqqında məlumat verir. Deməli ağrı orqanizmin özünümühafizə instikti ilə əlaqədar olub, onun daxilində gedən funksional və orqanik dəyişilmə haqqında informasiyanı gerçəkləşdirir və insanı gözlənilən təhlükədən xəbərdar edir.

Xroniki ağrıların mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə ağrının özünün mənasını və psixoloji məzmununu araşdırmaq vacibdir.

Azərbaycan psixoloqu E.Şəfiyeva özünün «Psixofiziologiya» dərslində ağrıya aşağıdakı kimi tərif verir: «Ağrı – göynədici, sızıldayıcı, yandırıcı, sancı və s. kimi xoşagəlməz duyğulardır. Ağrı ən qüvvətli duyğulardan biri olub, geniş miqyasda öyrənilməsinə baxmayaraq, hələlik bu duyğu haqqında tam təsəvvür yoxdur. Ağrı duyğusu müəyyən modallığa malik olmadığı üçün onun öyrənilməsi

çox çətindir. Bu duyğu tam mənası ilə insanını şəxsi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olub, müəyyən dərəcədə onun psixoloji vəziyyətindən asılıdır. Məsələn bəzən elə bir səbəb olmadan insan ağrı duymadığı halda, başqa vaxt ağır yaralandıqda belə demək olar ki, ağrı hiss etmir» (4, s.34).

Alimlər indiyə qədər belə hesab edirdilər ki, ağrı duyğusunun mexanizmi reseptorların həddən artıq qıcıqlanması ilə əlaqədardır. Ancaq tədqiqatlar göstərir ki, dərinin A-sinir liflərinin yalnız 2-3%-i, S liflərinin isə 30%-i ağrı qıcığına qarşı cavab verirlər, eyni zamanda dərinin temperaturunun 48 dərəcə C-dən yuxarı qalxdıqda bu liflərin əksəriyyətində oyanma təzahür edir ki, bu da subyektiv ağrı duyğusuna malik olur (4,s.35). Ağrı duyğusunu izah etmək üçün 1965-ci ildə Maxzak və Uoll yeni nəzəriyyə irəli sürmüşlər. Bu nəzəriyyəyə əsasən dəriyə zəif qıcıqlandırıcı vasitəsilə təsir etdikdə A və S lifləri vasitəsilə selatinoz maddəsi hüceyrələrin oyanmasına səbəb olur. Bu hüceyrələr öz növbəsində onurğanın dal buynuzlarında yerləşən A və S sinir sonluqlarında tormozlama əmələ gətirərək, burada yeni oyanma impulslarının təzahür etməsinə mane olurlar. Ağrıya səbəb olan qüvvətli qıcıqlarla təsir etdik-

də dərinin A-afferent liflərinin əksəriyyətində, S liflərinin isə təxminən hamısında oyanma təzahür edir ki, bunun da nəticəsində selatinoz maddəsində yerləşən hüceyrələrin fəaliyyəti zəifləyir və dal buynuz hüceyrələrinin göstərilən ləngidici təsiri azalır. Bununla əlaqədar dal buynuzları hüceyrələrində yüksək tezlikli sinir impuls-ları təzahür edir və ağrı duyğusu əmələ gəlir. Təcrübələr göstərir ki, onurğa beyində ağrı duyğusu yolları temperatur duyğusunun yollarına yaxın yerləşdiyi üçün ağrı duyğusu yolları zədələndikdə bədənə müvafiq sahəsində ağrı ilə yanaşı temperatur duyğusu da itir.

Bəzi alimlərin (7;9;10;11;12) fikrincə ağrıya qarşı cavab verən hüceyrələr yalnız görmə qabarlarının dal nüvəsində yerləşirlər. Beyin qabığına isə ağrı qıcıqlarına qarşı cavab verən sinir hüceyrələri əsasən ön mərkəzi şırımın orta hissəsində olur. Qeyd olunmalıdır ki, yalnız ağrının müxtəlifliyi onun təzahürünün müxtəlifliyindən xəbər vermir. Xəstələrin fərdi-psixoloji vəziyyəti, dözümlülük dərəcəsi də burada müəyyən əhəmiyyət daşıyır və ağrının subyektiv faktor olduğunu bir daha diqqət mərkəzinə gətirir.

Aparılmış ayrı-ayrı tədqiqatlar (5;6;8) göstərir ki, xəstələrin ağrıya

qarşı münasibəti müxtəlifdir. Bu müxtəliflik ağrının xroniki və ya həssas olması ilə də şərtlənmişdir. Həssas ağrılar zamanı (məsələn: diş ağrıları) insanın bütün diqqəti ağrının obyektinə və ağrının lokallaşdığı sahəyə yönəlir və hər bir halda xəstə bütün vasitələrlə bundan qurtulmağa çalışır. Xroniki xəstəliklər zamanı isə sancıyabənzər ağrılar daha dərinədən yaşanır və ona reaksiya həssas ağrılarda olduğu kimi qısamüddətli olmur. Xroniki ağrılara reaksiya müddəti uzanır və xəstəlik somatikaya təsir etməklə, həm də insanın psixi vəziyyətini dəyişir, onun əsəb sistemində ciddi dəyişikliklər yaradır. Xəstələr xroniki ağrıları qorxu ilə gözləyir və onun hər an başlama biləcəyi ehtimalı ilə yaşayırlar. Bu prosesdə ümitsüzlük, perspektivsizlik, özünəqapılma hissləri müşahidə olunur. Xroniki ağrılar zamanı xəstənin psixoloji vəziyyəti o qədər pisləşə bilər ki, o ölümü vəziyyətdən yeganə çıxış kimi qiymətləndirir.

Xroniki ağrılar zamanı ağrı duyğularına və emosional yaşantılara adaptasiya müşahidə oluna bilər ki, bu da xəstəliyin daha da şiddətlənməsinə və ona münasibətin qeyri-adekvatlığına gətirib çıxara bilər.

Xroniki xəstəliklərin tibbi-psixoloji təhlili göstərir ki, endo-

krinoloji, ürək-damar, onkoloji və mədə-bağırsaq xəstəliklərin yaranmasında depressiyanın rolunu müəyyən edən bir neçə hipotetik yanaşma mövcuddur.

Bir qrup tədqiqatçılar o cümlədən, C.Qrinberq, N.D,Lakosina, Q.K.Uşakov, Koriston Y.M., Sel-yə H., Şerbatıx Y.V., Kitayev-Smıx L.A. və başqaları hesab edirlər ki, xroniki xəstəliklər psixosomatik xəstəliklərin təsnifatına daxildir və həmin xəstəliklər uzunmüddətli depressiyanın və mütəmadi stressin nəticəsində ortaya çıxır. Bu tədqiqatlara münasibət bildirsək qeyd etməliyik ki, bu heç də həmişə belə olmur. Yəni bütün xroniki xəstəliklərin mənbəyində depressiya əminin dayandığını söyləmək olmaz. Çünki bu sahədə alternativ tədqiqatlar da mövcuddur.

İkinci qrup tədqiqatçılar o cümlədən, Vyatkin B.A., Faustov A.S., Berne B.M., Maşlah C., Şepard C. və başqaları hesab edirlər ki, xroniki və psixosomatik xəstəliklər (- ürək-damar xəstəlikləri, endokrinoloji xəstəliklər, onkoloji xəstəliklər və mədə-bağırsaq xəstəlikləri) fərdin müxtəlif yönümlü motivlərinin intensivliyi arasındakı daxili münaqişənin simptomları və onun göstəricisidir. Müxtəlif məzmunlu konfliktlər müxtəlif növ xəstəliklərin yaranmasının mənbə-

yidir. Məsələn, Şerbatıx Y.V. hipertoniya xəstəliyinin ortaya çıxmasında başlıca səbəb kimi davranışa yüksək sosial nəzarəti ilə fərdin həkimliyyəyə olan reallaşmamış tələbatları arasındakı ziddiyyətlərdən yaranmasını göstərir (11, s.90).

Bu konsepsiya əsasında digər xəstəliklərin də psixoloji mexanizmini izah etmək mümkündür. Məsələn, onikibarmaq bağırsağın xorası xəstəliyi himayədarlığa və müdafiəyə olan tələbatın həyata keçməməsinin təzahürü ilə bağlıdır. Eləcə də digər xəstəliklərin yaranması mexanizminin psixoloji qanunauyğunluqları açılır. Əgər mədə ağrıyarsa, deməli xəstə həyatı problemlərini həzm edə bilmir. Boğaz ağrısı isə insanın öz etirazlarını istədiyi şəkildə gerçəkləşdirə bilməməsində özünü göstərir. Bütün qeyd olunanlar isə depressiya ilə müşahidə olunur. Bu fikirlərlə razılaşmamaq da olmur. Lakin bir məsələ qeyd olunmalıdır ki, bu yanaşmaların elmi-metodoloji əsasları hələ də işlənməyib və az miqdarda xəstələrlə aparılmış tədqiqatların nəticəsidir. Daha dəqiq desək, bir qədər hipotetik xarakter daşıyır.

Mövcud üçüncü yanaşmaya əsasən orqanizmdə davam edən depressiya motivlər mübarizəsi fonunda kapitulyasiya reaksiyası ya-

radır. Başqa sözlə desək depressiya vəziyyətində fərd yeni davranış strategiyasını rədd edir, bu isə xroniki xəstəliklərin yaranması üçün əlverişli şərait yaradır. Bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, xroniki xəstəliklərin ortaya çıxması açıq və maskalanmış depressiya ilə müşayiət olunur. Depressiya zamanı orqanizmin energetik balansı pozulur, onun immun sistemi çox ciddi şəkildə zəifləyir. Orqanizmin müqavimətinin aşağı düşməsi fonunda və ya xoşa gəlməyən faktların təsiri ilə orqanizmdə «zəif sahə» və ya «orqan» sıradan çıxır. Məsələn, öd kisəsini və mədəaltı vəzinin şişməsi zamanı, eləcə də ürəkdə işemik pozuntuları yaraması və hipertenik pozuntu depersiyanın ortaya çıxması ehtimalını, həmçinin depressiya bu xəstəliklərin meydana çıxması ehtimalını yüksəldir.

Xroniki xəstəliklərin tədqiqində depressiya amilinin öyrənilməsi göstərmişdir ki, bu amil nəinki bu və ya digər xroniki xəstəliklərin, eləcə də daha ciddi xəstəliklərdən hesab olunan onkoloji xəstəliklərin yaranmasına gətirib çıxarır. Son illərdə Amerikada aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, depressiya orqanizmin genetik aparatını zəiflətməklə onkoloji xəstəliklər yaradır. Göründüyü kimi, depres-

siya faktoru mədə-bağırsaq, endokrinoloji, onkoloji, ürək-damar, o cümlədən asmatik xəstəliklərin yaranmasında aparıcı rola malikdir. Demək olar ki, bu xəstəliklərin istər etiologiyasında, istərsə də gedişində depressiyanın vurduğu zərbə danılmazdır.

Anadangəlmə xroniki xəstəliklərin və depressiyanın rolunu tədqiq etməyə çalışmış tədqiqatçılar da az olmamışdır. Belə ki, R.Kvaks öz tədqiqatında göstərir ki, anadakı depressiya uşaqların depressiyaya məruz qalması baxımından təhlükəli amildir, eləcə də ilkin psixi pozuntu sonrakı pozuntular ehtimalını artırır. Kvaks, Yakobson, Lüdvig Sonvriç və başqaları göstərmişlər ki, depressiya xroniki xəstəliyə verilən adi cavab reaksiyasıdır. Onlar öz tədqiqatlarında müəyyən etmişlər ki, müxəlif xroniki xəstəlikləri olan uşaq və yeniyetmələrin əksəriyyəti bir qayda olaraq xəstəliyə yüngül stress, tənhalıq hissi və sosial izolyasiya ilə cavab verirlər, qalan hissəsinin praktik reaksiyası isə stress, depressiya və ya onların hər ikisindən ibarət psixi pozuntular şəklində özünü göstərir. Onların gəldiyi qənatə görə xroniki xəstəliyin hissi və emosional problemləri içərisində depressiya və iştahanın pozulması xüsusi yer tutur.

Ümumiyyətlə təbabətdə bu problemin öyrənilməsində əldə olunmuş nəticələr bir mənalı şəkildə qruplaşdırıla bilmirlər. Ona görə ki, xroniki ağrı hər bir xəstənin xarakterindən asılı olaraq təzahür edə bilər. Həkimlər və klinistlər xroniki xəstəlikləri iki istiqamətdə təsnif edirlər: orqanik xəstəliklər və psixogeniyalar. Xroniki xəstəliklərin belə təsnifatı və bir-birinə qarşı qoyulması əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmir. Məsələn N.D.Lakoşina və Q.Uşakova göstərilər ki, «xroniki xəstəliklərin qarşı-qarşıya qoyulması lazimi qədər əsaslandırılmayıb. Belə ki, yaxşı məlumdur ki, psixogeniya situasiyalarında orqanik əsaslara malik ağrıların güclənməsi müşahidə olunur» (8, s.155). Əlbəttə müəlliflərin fikirləri ilə razılaşmamaq olmur. Çünki xroniki ağrılar həm orqanik həm də psixogenik xarakterli olmaqla bəzən bir-birinə elə nüfuz edir ki, onları müəyyən prinsiplər əsasında sistemləşdirmək çətin olur və ya buna nail olmaq hər hansı pozitiv nəticənin əldə olunmasına zəmin yaratmır. Bir sıra xəstəliklər də xüsusən də, nevrologiyalarda xroniki ağrılar əksər hallarda sabit xarakter daşıyır və davamlı olur.

Məlumdur ki, xroniki xəstəlik, eləcə də ruhun və bədənin qarşılıqlı

təsiri məsələləri yalnız bu günün problemi deyil. Hələ qədim zamanlarda belə bu problem aktual olmuş və özünə məxsus araşdırılma obyektinə çevrilmişdir. Xroniki xəstəlikdə psixosomatik problemlər qədim yunan həkimlərinin baxışlarında da ikili xarakter daşmış və xəstəliyin ümumi konsepsiyasının yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu məktəblərdən biri Hippokrat məktəbi, digəri isə Knid həkim məktəbi olmuşdur. Hippokrat məktəbi xəstəliyi subyektlə (xəstə ilə) gercəkliyin arasındakı münasibətlərin pozulması kimi, ikinci məktəb isə xəstəliyə hansısa maddi strukturun dağılması prosesi kimi baxırdı. Bu baxımdan xroniki xəstəliyin mənbəyinin müəyyənləşdirilməsinə baxış tərzləri fərqli mövqeyə malik olmuşdur.

Əgər bu iki halı müasir dildə şərh etməyə çalışsaq belə bir formula yaranar ki, birinci halda insan xəstədir, ikinci halda isə insanın xəstəliyi var. Bu cür ziddiyyət təbabətin bütün inkişaf dövrlərində müşahidə olunmuşdur. Yəni bəziləri xroniki xəstəliyi münasibətlərin patologiyası, digərləri isə orqanların patologiyası hesab edirdilər.

Aparılmış tədqiqatlar (3;4;5;6; 12) göstərir ki, ayrı-ayrı xroniki xəstəliklərin - ürək-damar xəstəlik-

lərinin, endokroloji xəstəliklərin, onkoloji xəstəliklərin və mədə-bağırsaq xəstəliklərinin yaranmasında və şiddətlənməsində depressiya amilinin rolu böyükdür. Bununla belə silsilə tədqiqatlarda xroniki xəstəliyin depressiya amilindən, yoxsa orqanizmin funksional və üzvü pozuntusundan ortaya çıxması məsələsinin həlli hələ tam şəkildə öz əksini tapmamışdır. XIX əsrin ortalarında anotomiyada, mikrobiologiyada, neyrofiziologiyada əldə olunmuş nailiyyətlər Vixrovanın selloruyar patologiyaya konsepsiyasını təsdiq etdi. Bu müddəaların doğruluğunun sübutu xroniki xəstəlik haqqında birinci modelin, yəni xəstəlik orqanların patologiyasıdır- modelini birinci yerə çıxartdı. Uzun müddət həkimlər xroniki xəstəliyin psixosomatik cəhətlərinə fikir verməyərək onu yalnız orqanların patologiyası kimi nəzərdən keçirmişlər. Bu isə xroniki xəstəliyə birtərəfli yanaşmaya və xəstəliyin müalicəsində psixoloji metodların tətbiqinə məhdudiyyət yaradırdı.

Yalnız XX əsrin ilk onilliklərində bu problem yenidən aktuallaşdı və xroniki xəstəliklərdə psixosomatik prinsiplər tətbiq olunmağa başlandı. Ancaq bunula belə psixosomatika yalnız dar çərçivədə təbabətdə lokalist yanaşma ilə

praktik gerçəkləşməyə imkan tapdı. Yalnız son onilliklər həm həkimlər, həm də psixoloqlar belə bir qənaətə gəldilər ki, xəstəliyin yaranmasında orqanik amillərlə yanaşı, psixosomatik amillər də mühüm rol oynayır. Ancaq hər iki istiqamətin tərəfdarları hesab etdilər ki, xroniki xəstəlik daha çox müxtəlif sayda etioloji amillərin təsiri ilə yaranır.

Bu sahənin görkəmli tədqiqatçıları B.Lyoban-Plossa, B.Peldinqer, F.Kreger və başqaları belə qənaətə gəldilər ki, xroniki xəstəliyin yaranmasında psixoloji və sosial faktorlar ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Onların apardığı tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdi ki, xroniki xəstələrin 3/1-i funksional və emosional pozuntulardan əziyyət çəkirlər (9,s.685).

Xroniki xəstəliklərlə bağlı müasir tədqiqatlara nəzər saldıqda burada üç məsələnin diqqət mərkəzində olduğunu müəyyən edə bilərik:

1. Patoloji prosesin trigger (buraxıcı) mexanizmi və onun ilkin inkişaf mərhələsi haqqında məsələ;

2. Eyni məzmunlu patoloji amillərin bəzilərində güclü emosional reaksiya və vegetativ-visseral dəyişilmə kompleksi yaranması, başqalarında isə vegetativ-visseral də-

yişilmə kompleksinin ümumiyyətlə olmaması- məsələsi;

3. Təsir göstərən psixi travmanın bir sıra adamlarda ürək-damar xəstəliyi, digərlərində mədə-bağırsaq xəstəliyi, başqlarında isə reseptor xəstəlikləri, bir başqalarında isə endokrin sisteminin xəstəliklərini yaratması məsələsi;

Təbii ki, bu suallara birmənalı cavab verilməsi olduqca çətindir. Uzun müddətdir ki, həm təbabət, həm də psixosomatik təbabət bu məsələlərin mənbəyini müəyyənləşdirməyə çalışır.

Qeyd olunmalıdır ki, müasir dövrdə psixosomatik təbabət bu problemlərdən yan qaçmaq və xroniki xəstəliklərin psixi və bədən elementlərini birləşdirmək üçün birtərəfli psixosomatik xəstəlik modelini yaratmışlar. Bu model «spesifik» stress konsepsiyası adlanır. Lakin bununla belə fiziki, psixososial amillərin rolunun bu modeldə nəzərə alınması üçün xroniki xəstəliklərin çox faktorlu psixosomatik modelini də yaratmışlar. Bu model isə «qeyri-spesifik» stress konsepsiyası adlanır.

Əlbəttə bu konsepsiyanın meteoloji əsas kimi qəbul edilməsi bizdən xroniki xəstəliklərlə bağlı müxtəlif psixoloji və tibbi nəzəriyyələrə aydınlıq gətirməyi tələb edir.

Psixosomatozların genezisində psixoloji amillərin spesifikliyi fərziyyəsinin psixodinamik konsepsiyası bu məsələyə müəyyən aydınlıq gətirməyə imkan verir. Z.Freydin nəzəriyyəsi bu baxımdan bir qədər cazibəli görünür. Freyd hesab edirdi ki, xroniki xəstəliklərdə və psixosomatik şikayətlərdə psixi və somatik amillər bir-birini tamamlayır. Bundan əlavə psixoanaliz patoloji psixi «agenti» (affekt, affektiv konflikt) müəyyən edə bildi və xroniki xəstəliklərin müalicəsində universal mexanizim təklif etdi. Həmin mexanizmin əsasında psixososial əlamətlərlə bədəni birləşdirən- simvolik konversiya mexanizmi durur. Simvolik konversiya mexanizminə görə, klinik simptomlarla affektiv konflikt arasında məntiqi dərk olunmuş əlaqə vardır. Əgər simvolik konversiya mexanizmi orqanlara geri dönersə bu nevroza, əgər bu mexanizm əks əlaqəyə tabe olursa o xroniki xəstəlik və ya psixosomatik şikayətlərə gətirib çıxarır. Ortodoks psixoanalizin xroniki xəstəlik və psixosomatik xəstəliklərin yaranmasında şərh etdiyi mexanizm olduqca sadədir. Yəni bu və ya digər orqanların pozuntusu qeyri-şüuri konfliktin məzmunundan asılıdır. Məsələn, barmaq sümük-lərinin artrozu insanın xoşagəlməz

xəbəri eşitmək üçün telefon nömrələrini yığmasından sonra başlanır. Freydə görə, bütün hallarda qeyri-şüuri sfera seksual xarakter daşıyır, lakin nevroz və ya sublimasiya yaranmır. Bunun nəticəsində daxili orqanlar əziyyət çəkir və xroniki xəstəlik ortaya çıxır. Qeyd etmək istərdik ki, əslində bu fikirlərin və ya psixoanalizin tənqidi bizə heç nə vermir. Xroniki xəstəliklə bağlı, onun etiologiyası və patogenezinin müəyyənləşdirilməsində zəruri metodologiya, bizim fikrimizcə, elə ortodoks psixoanalizdə axtarılmalıdır. Ancaq bununla belə, psixoanaliz elə Frey-
din şagirdləri tərəfindən tənqid edilməyə başlandı. Neyrofreystlər xroniki və psixosomatik xəstəliklərə daha mürəkkəb sistem kimi baxaraq, onu fərdin bioloji və sosial mexanizmlərindəki təbii və sosial mühitə adaptasiyasının nəticəsində yaranan pozuntu kimi baxırlar. Məsələn, onların qəna-
tinə görə, psixosomatik spesifiklik seksual konfliktə deyil, neyrofreyst aspektində «azadlığın seçilməsində və insanın seçim məsuliyyətində axtarılır». E.From təsdiq edir ki, baş və çiyin nahiyəsində ağrılar insanın qayğıkeşlik emosiyalarının özünəməxsus simvolikləşdirilmiş, daşdığı azadlıq ağırlığının təzahürüdür (6, s.687).

Həkim-psixoloq Aleksandr Frans bir sıra tədqiqatçılar kimi psixosomatik təbabətdə çoxamilli yaşamanın tərəfdarlarından biri olmaqla xroniki xəstəliklərin və ağrıların yaranmasında özünəməxsus təhlillər vermişdir. Onun qənaətinə görə xroniki xəstəliyin yaranması və inkişafı bir neçə kəmiyyət vasitəsi ilə idarə olunur. Onlardan birincisi uşaqlıq dövründən yaranmış və xəstəliyin gedişinə xüsusi təsir göstərən «şəxsiyyət dispoziyası»dır. Bu dispoziya əksər hallarda psixoloji müdafiə mexanizmi kimi özünü təqdim edir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu mövqe əslində Z.Freydin psixoloji müdafiə mexanizmindən bir o qədər də fərqlənmir. Yalnız özünün genəli baxımından bu model dinamik konfigurasiya kimi təqdim olunur.

İkinci qrup kəmiyyətlər özündə xəstəliyə zəmin yarada biləcək emosogen həyat situasiyasını əks etdirir. Bu o deməkdir ki, hər hansı yaşantılar və hadisələr xəstəliyin yaranmasına və mərkəzi sissisteminə qeyri-şüuri konfliktin ortaya çıxmasına şərait yarada bilər.

Üçüncü qrup kəmiyyətlərə isə F.Aleksandr bütün somatik şərtləri daxil edir. Bu şərtlər Z.Freydə görə «somatik yerdəyişmə», A.Adlerə görə, «orqanın natamamlığı» adlanır. Göründüyü kimi, Alek-

sandrın təqdim etdiyi konsepsiya əslində ortodoks psixanalizin bəzi elementlərinin sistemləşdirir və onun metodologiyasını özündə ehtiva edir.

Bütün bunlarla yanaşı F.Aleksandr diqqəti daha çox orqanların patologiyasının yaranmasında emosiyaların vegetativ müşayətinə yönəldirdi. Məlumdur ki, bu yanaşma özünün metodoloji əsaslarını Ceyms-Lange nəzəriyyəsindən götürmüşdür. Onların nəzəriyyəsində emosiya bədən qavranılmasının və somatik dəyişikliklərin nəticəsi hesab olunurdu. Başqa bir tərəfdən onların nəzəriyyəsində emosiya bir sıra fenomenlər yaradan ürəkdöyünmə və boğulma duyğularının fərdi dərk olunması prosesi kimi təqdim olunur. Təbii ki, burada ağrı və emosional yaşantının fərqləndirilməsi məsələsi ortaya çıxır. Lakin bu birbaşa bizim tədqiqatın obyektinə aid olmadığından biz onun geniş şəkildə tədqiqinə burada ehtiyac duymuruq. Ancaq bu nəzəriyyənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu nəzəriyyə fundamental emosiyalar nəzəriyyəsini yaratdı. Deməli, hər bir emosional vəziyyət üçün vegetativ reaksiyaların müşayəti xarakterikdir. Öz nəzəri baxışlarını praktika da tətbiq etməyə çalışan F.Aleksandr xüsusi tip fizioloji reaksiya-

larla konfliktli spesifik yaşantılar arasında əlaqəni müəyyənləşdirməyə və bu yöndə xroniki xəstəlikləri və psixosomatik dəyişilmələri tədqiq etməyə çalışırdı. Müəllifin qənaətinə əgər emosiya hərəkətlərdə və ya simvolik forma (konversiya) şəklində təzahür etmirsə, o daxili və ya xroniki dəyişilməyə məruz qalır, interozisaya olunaraq orqanlarını destruksiyasına və ya dağılmasına gətirib çıxarır. Onun fikrincə hər şeydən öncə xəstədə erotik hissələr, arzular, natamamlıq kompleksi, günahkarlıq hissələri və s. gerçəkləşməlidir. Aleksandr Frens xroniki xəstəliyin spesifikliyini bilavasitə konfliktli situasiyada axtarır.

Xroniki xəstəliyin və xroniki ağrıların mahiyyətinin və yaranma səbələrinin müəyyənləşdirilməsində və özünəməxsus konsepsiyanın irəli sürülməsində Flanders Danbarın da çox böyük rolu vardır. Amerika həkimi F.Dunbar F.Aleksandr kimi psixosomatik disfunksiyanın simvolik əhəmiyyətini şübhə altına almışdır. O, da Aleksandr kimi hesab edirdi ki, əgər emosiya müvafiq ifadə formasına malik olursa gərginlik xroniki vegetativ dəyişilmələrə gətirib çıxarır. Aleksandrdan fərqli olaraq Danbar somatik reaksiya tipləri ilə şəxsiyyət parametrləri arasında asılı

lılıq axtarırdı. Danbar çox sayda psixosomatik xəstələri öyrənərkən belə qənatə gəldi ki, onların şəxsiyyəti ilə xəstəlikləri arasında nozoloji asılılıq var. Özünün tədqiqatlarında Danbar bir neçə tip şəxsiyyət konstelyasiyasını ayırd edir:

- Xoralı şəxsiyyət;
- Koranaş şəxsiyyət;
- Artirit şəxsiyyət;
- Bədbəxtliyə meyilli insanlar (6)

O, hesab edirdi ki, şəxsiyyət profili həm diaqnostik, həm proqnostik, həm də terapevtik əhəmiyyət daşıyır. Belə olan halda yalnız affektiv konfliktin xəstəliyin müəyyənləşdirilməsində xüsusi çəkisi diqqətdən kənarda qalırdı və ya yeganə kriteriya kimi qəbul olunmurdu. Danbarın mühüm nəaliyyəti psixosomatik xəstəliklərə məxsus spesifik cəhətləri ayırd etməsidir. Müəllifin qənaətinə həmin xəstəliklərin spesifikliyi onların infantil, fantaziyaya meyilli, stüasiyaya lazımınca daxil ola bilməmələri, daxili hiss və həyəcanlarının, bir sıra nüanslarının sözlərlə verbal şəkildə adekvat ifadə edə bilməmələrindəndir. Hesab edirik ki, bu məsələlər xroniki ağrı və depressiyanın təzahürü zamanı nəzərə alınmalıdır. Əks halda xəstəliyin dərinləşməsi və onun cəmiyyətin bir üzvü kimi çıxış edilməsi baş verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002, 620 s.
2. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış. Bakı, Renessans, 1998.
3. İsmayilov N.V. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, 2002, 540 s.
4. Şəfiyeva E.İ. Psixofiziologiya. Bakı, 1998, 63 s.
5. Амон Г. Психосоматическая терапия. СПб: 2000, 227с
6. Клиническая психология / Под. ред. М.Перре, У. Баумана. СПб: Питер, 2007, 1312 с.
7. Гринберг Дж. Управление стрессом. СПб: Питер, 2004, 496 с.
8. Лакосина Н.Д., Ушакова Г.К. Медицинская психология. М: Медицина, 1984, 272с. с 155.
9. Сидров П.И., Парняков А.Б. Клиническая психология. М: ГЕОТАР-МЕД, 2002, 864с. с.685).
10. Мюррей Дж. Психические расстройства. В кн.: Неврология. Под ред. М.Самуэльса. М., 1997; 276-92.
11. Щербатых Ю.Б. Психология стресса и методы коррекции. СПб: 2006, 256с.
12. Шацберг А.Ф. Терапия флуоксетином коморбидных тревоги и депрессии. - Соц. Клин. психиатр. 1997; 1: 2-19.

**ХРОНИЧЕСКИЕ БОЛИ, А ТАКЖЕ ИХ
МЕДИЦИНСКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
КЛАССИФИКАЦИИ**

В статье показывается медицинско- психологические классификации хронических болей. Здесь анализируются исследования А.Франса, Дж.Гурбенга, Н.Д.Лакосина, Г.К.Ушакова, Ю.М. Користона, Ю.В.Шербатиха, Л.А. Китаев –Смика, З.Фрейда, Н.Исмаилова, Е.Шафиева, а также их систематизирование. При анализирование их исследование автор пришел к такому выводу что, в хронических болезней медицинско –психологических классификации единичной критерий нет и при провидений лечении этих болезней выходит очень серьезные проблемы. Автор считает что, при классификации хронических болезней самая важная классификация Ф.Александра психосоматические принципы и при этих классификации можно создать нужные модели.

CHRONIC PAINS, AND ALSO THEIR MEDICO-PSYCHOLOGICAL CLASSIFICATIONS

In clause shows medico-psychological classifications of chronic pains. Here it is analyzed A.Fransa's researches, J. Qurbeng's, N.D.Lakosina's, G.K.Ushakova's, J.M.Koristona's, J.V.Sherbatiha's, L.A. China-Smika, Z.Frejda's, N.Ismailova's, E.Shafieva's, and also their systematization. At analysis their research the author has come to such conclusion that, in chronic illnesses medico-psychological individual the criterion is not present classification and at foresights treatment of these illnesses leaves very serious problems. The author considers that, at classification of chronic illnesses F.Aleksandra's the most important classification psychosomatics principles and thus classification can create the necessary models.

MÜXTƏLİF KATEQORİYADAN OLAN MƏHBUSLARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

A.F.Səməndərova

*BDU-nun psixologiya kafedrasının
baş müəllimi, psix.e.n.*

Penitensiar psixoloqların gündəlik fəaliyyətində ayrı-ayrı kateqoriyadan olan məhbusların tipik reaksiya formalarını, uyğunlaşma mexanizmlərini və mühitdə sosial qarşılıqlı təsirinin xarakterini əks etdirən fərdi xüsusiyyətləri haqqında informasiyanın nəzərə alınması mühüm rol oynayır. Həmin informasiya məhbusların davranış variantlarını proqnozlaşdırmaq, onlara nəzarət etmək, eləcə də onlara müvafiq islahedici təsir vasitələrini seçməyə imkan verir.

Bu baxımdan hər kateqoriyadan olan məhbuslarının psixoloji xüsusiyyətlərinin ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi əhəmiyyətlidir. İlk növbədə zorakı cinayətlər törətmiş məhbuslardan başlayaq.

Aparılan çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, zorakı cinayətkarlara ətraf aləmin qavranılmasında subyektivizm xasdır. Onlar düşükləri situasiyanı potensial təhlükə mənbəyi kimi qavrayır və nəticədə aqressiya nümayiş etdirirlər. Həqiqətdə isə belə bir təhlükə əsassız

olur. Bu kateqoriyadan olan cinayətkarlara yüksək həssaslıq xasdır. Zorakı davranışın motivasiyası müxtəlif həyati situasiyalarda onların Mən-konsepsiyasının və bütün dəyərlər sisteminin stukturunun iflası ilə əlaqədardır. Bütün bunlar destruktiv əməllərlə nəticələnir. Bu insanlarda cinayi zorakılıq tamahkar, xuliqan təsəvvürlərlə bağlı deyil, yaranmış həyati situasiyanın fərd üçün psixoloji baxımdan dözülməz olması ilə bağlı təzahür edir.

Zorakı cinayətlər törətmiş məhbusların müxtəlif kateqoriyaları üçün hansı psixoloji keyfiyyətlərin xarakterik olması tərəfimizdən MMPI metodikasının köməyi ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Məlum olduğu kimi, bu sorğu 3 qiymətləndirmə (L, F, K), 10 əsas şkaladan ibarətdir (1.49) :

L şkalası (yalan)-eksperimentatorun gözündə daha yaxşı tərəfdən görünmək cəhdini qiymətləndirmək;

F şkalası (etibarlılıq)-psixi vəziyyəti, gərginlik vəziyyətini, adap-

tasiya səviyyəsini qiymətləndirmək;

K şkalası (korreksiya)-sosial təcrübə, sosial normalar haqqında məlumatlılığı müəyyənləşdirir, bu və ya digər xarakter xüsusiyyətlərini gizlətməyə səy edən insanları differensasiya etmək imkanı verir.

Əsas şkalalar:

1-ci şkala-həyəcanın somatizasiyası-öz səhhətinə görə narahat olma vəziyyətini;

2-ci şkala-depressiya-əzginlik, ətrafda baş verənlərə marağın itməsini, həyəcan xarakterli pozuntuları;

3-cü şkala-demonstrativlik, isteroïdlik-isterik reaksiyalara, nümayişkar davranışa meyli;

4-cü şkala-impulsivlik-emosiyaların təsiri altında hərəkət etmək meylini;

5-ci şkala-qadınlıq-kişilik-ənənəvi kişi və qadının xarakter xüsusiyyətlərinin ifadə olunma dərəcəsini;

6-cı şkala-rigidlik-affekt vəziyyətində ilişib qalmanı, şübhələnməyə, kin saxlamağa meyili, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə yüksək həssaslığı;

7-ci şkala-daim həyəcanlı reaksiyaların yaranmasına hazırlıq vəziyyətini;

8-ci şkala-təcridlik-ətraf aləm ilə psixi məsafə saxlamaq, özünə qapanmaq meylini;

9-cu şkala-aktivlik-insanın əhvalının, optimizminin, fəallığının ümumi səviyyəsini;

10-cu şkala isə-sosial təmas-ünsiyyətlik və ya qapalılığı müəyyənləşdirir.

Zorakı cinayətkarlar kateqoriyasından olan qatillərin MMPI profili böyük maraq doğurur (3.286). Belə ki, qatillərin MMPI profilində L, F, K, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 0 şkalaları üzrə göstəricilər digər kateqoriyadan olan cinayətkarların profilindən kəskin fərqlənir. Onlarda F, 6, 8 şkalaları üzrə pik göstəricilər müşahidə edilir ki, bu da onların davranışının affektivliyindən xəbər verir. Onlar şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirin istənilən elementinə çox həssasdırlar, çox şübhələnilirlər, ətraf aləmi çox ədavətli şəkildə qavrayırlar. Bununla bağlı onlarda situasiyanı düzgün qiymətləndirmə çətinləşir. Bu qiymətləndirmə affektin təsiri ilə asanlıqla dəyişir. Yüksək senzitivlik onunla nəticələnir ki, fərd onun üçün azacıq təhlükə yaradan istənilən sosial təmaslardan asanlıqla özündən çıxır. Onlarda konkret situasiya və ya konkret insanlar haqqında sabit təsəvvürlər mövcuddur ki, bu təsəvvürləri dəyişmək, onları bunun əksini düşünməyə vadar etmək çox çətinidir. Onlar həyatda qarşılaşdıqları istə-

nilən çətinlikləri ətrafdakı insanlارın ədavətli münasibətinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirir. Öz uğursuzluqlarında özlərini deyil, başqalarını təqsirləndirməyə meyillidirlər.

Onlarda belə yanlış təsəvvürlər mövcuddur ki, digərləri onlardan daha çox hüquqlara malikdir. Bu yanlış təsəvvürlər əsasında onlarda öz hüquqlarını müdafiə etmək tələbatı yaranır ki, onlar «ədalət uğrunda mübarizə aparan şəxs» rolunu oynamağa başlayırlar.

F və 8-ci şkalalar üzrə yüksək göstəricilər qatillərdə emosional pozuntulardan, sosial təcridlikdən, hüquqi və əxlaqi normaları mənimləmədə ciddi çətinliklərin olmasından xəbər verir. Bu kateqoriyadan olan qatillər çox vaxt bu və ya digər insana və ya situasiyaya münasibətdə toplanmış affekt nəticəsində cinayət törədir və yaranmış konfliktdən başqa çıxış yolu görə bilmir. Özünə xas olan fikir, duyğu və əməlləri başqalarına şamil etmələri nəticəsində məhz digərlərini ədavətli və aqressiv qavrayırlar. Bunun nəticəsində zorakılıq aktları törədən qatil hesab edir ki, bu yolla o, öz həyatını, namusunu qoruyur, «pozulmuş ədaləti», bəzən isə «başqalarının maraqlarını» mühafizə edir.

Göründüyü kimi, qatilləri digər cinayətkarlar kateqoriyasından ilk

növbədə affektin dayanıqlığı, yüksək interpersonal senzitivlik, «qısa qapanma» reaksiyasının təzahürü fərqləndirir (3-cü şkala üzrə pik göstəricilər).

Qatillərin göstəricilərinə yaxın göstəricilər tamahkar-zorakı cinayətkarlarda müşahidə edilir. Bu kateqoriyadan olan cinayətkarlarda F,4,6,8,9-cu şkalalar üzrə pik göstəriciləri görmək mümkündür. Burada 4-cü şkala xüsusilə diqqəti cəlb edir. Müvafiq olaraq bu tamahkar-zorakı cinayətkarlar üçün impulsiv davranışın, sosial normalara etinasız münasibətin, aqressivliyin xarakterik olmasını göstərir. 6-cı şkala üzrə pik göstəricilər onlarda aqressiv davranışın affektin davamlılığı və ümumi rigidlik hesabına gücləndiyinə dəlalət edir. 8-ci şkala üzrə pik göstəricilər sosial mühitdən təcridləşməni göstərir ki, bunun da nəticəsində situasiyanı adekvat qiymətləndirmək imkanı aşağı düşür. 9-cu şkala üzrə göstəricilərin 70 T-bala qədər yüksəlməsi, yəni ümumi aktivlik səviyyəsinin artması onunla nəticələnir ki, bu kateqoriyadan olan cinayətkarların davranışının impulsivliyi onlar üçün səciyyəvi bir keyfiyyətə çevrilir ki, bu da nəticə etibarilə qəfil aqressiv əməllərlə nəticələnir.

Tamahkar-zorakı cinayətkarların MMPI profilinin psixoloji təh-

lili göstərir ki, onlara ətrafdakı insanlara qarşı yüksək ədavətlik xasdır. Bu tip cinayətkarların asosial əməlləri onların davranışının daimi xətti kimi çıxış edir. Bu kateqoriyadan olan cinayətkarların profilində əxlaqi və hüquqi normaların mənimsənilməsində çətinliklər özünü göstərir. Onlar yaranmış tələbat və arzuların dərhal təmin edilməsinə can atırlar. Onlarda davranışın ümumi normativ tənziyi, intellektual və iradi nəzarət pozulub. Tamahkar-zorakı cinayətkarlar digər cinayətkar kateqoriyasından davranışlarının idarə oluna bilməməsi və asosial davranışlarının qəfilliyi ilə fərqlənir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı qatillərin və tamahkar-zorakı tip cinayətkarların müqayisəsi həm də onu göstərir ki, qatillərdə ən yüksək nəticələr 3, 5, 0-cı şkalalar üzrədir. Yəni qatillərdə özlərini yaxşı tərəfdən göstərmək meyli güclü ifadə olunub. Onlar üçün ətrafdakıların onlar haqqında fikirləri çox əhəmiyyətlidir. Qatillər akkumulyativ affekt fonunda «qısa qapanma» impulsiv reaksiyasına meyillidirlər. Eyni zamanda qatillər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin müxtəlif aspektlərinə çox həssasdırlar və bu münasibətlərdən çox asılıdırlar (5-ci şkala üzrə yüksək nəticələr buna dəlalət edir). Qatillər ünsiyyətə gir-

məkdə çox çətinlik çəkirlər. Onlar qapalıdırlar. Bütün bunlar onların şəxsiyyətlərarası münasibətlərini daha da çətinləşdirir və konfliktlərin təzahürü ilə nəticələnir (0 şkalası üzrə yüksək nəticələr).

Tamahkar-zorakı cinayətkarlarda isə 4-cü və 9-cu şkalalar üzrə daha yüksək nəticələr müşahidə edilir. Müvafiq olaraq bu kateqoriyadan olan cinayətkarlarda özünü nütəsdik tələbatı, impulsivlik və sosial normalara etinasız münasibət güclü ifadə olunub. Onlara zəif intellektual və iradi nəzarət xasdır.

Seksual cinayətlərə görə məhkum edilmiş məhbusların psixoloji xüsusiyyətləri də böyük maraq doğurur. Bu məhbuslarda daha çox L və 5-ci şkala üzrə göstəricilər diqqəti cəlb edir. Metodikanın digər parametrləri üzrə göstəricilər o biri kateqoriyadan olan məhbuslarla demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Bu kateqoriyadan olan cinayətkarlarda 5-ci şkala üzrə ən aşağı göstəricilər müşahidə olunur. Bu şkala ənənəvi kişi və qadın rollarının identifikasiya dərəcəsini əks etdirir. Bu cinayətkarlara qadınlara münasibətdə özlərini təsdiq etmək xasdır. Buna törənmiş cinayətlərin xarakteri də dəlalət edir. Belə ki, bu cinayətlərdə seksual motivdən daha çox özünü nütəsdik motivi üstünlük təşkil edir. Bu

meyil ənənəvi kişi rolu və kişi keyfiyyətlərinin identifikasiyasındakı pozuntularla bağlıdır.

Qeyd edək ki, əksər hallarda zorlama kompensator əməl kimi nəzərdən keçirilir. Başqa sözlə, qadınlara münasibətdə dominant olmaq meylinin arxasında əslində həllini tapmamış problemlər dura bilir. Məsələ ondadır ki, insan şüuraltı olaraq öz məzmununa görə qadına xas (passiv, təbəci) davranışa əks olan davranışa meyl edir. Şüuraltı olaraq passivliyi və təbəciliyi dəf etməyə səy göstərərək kişi rolları və keyfiyyətləri haqqında subyektiv təsəvvürlərə müvafiq gəlməyə çalışır. Bu cür təsəvvürlər və buna müvafiq davranış isə sosiallaşma prosesində formalaşır. Bu əsasda belə qənaətə gəlmək olar ki, zorlama cinayətlərində təzahür edən qabalıq, qadın üzərində tam dominantlığa cəhətin arxasında tamamilə fərqli keyfiyyətlər durur. Bu fikir həmin kateqoriyadan olan cinayətkarlarla aparılmış Maxoverin «İnsan şəkli» metodikasının nəticələri ilə də təsdiqlənir. Testin nəticələri göstərir ki, bu kateqoriyadan olan cinayətkarlar qadını ədavətli, aqressiv, dominantlığa can atan obraz kimi qavrayır. Bu cəhət onların qadınlara münasibətdə affektiv ustanovkasında təzahür edir. Eyni zamanda, onlar

qadına münasibətdə özlərini asılı, himayə edilən, passiv, təbəci mövqeyə qoyur.

Adətən zorlamaya görə təqsirləndirilənlərdə qadın və kişi davranış xüsusiyyətləri haqqında aydın ənənəvi təsəvvürlər mövcud deyil. Onların təsəvvüründə qadın və kişi arasındakı münasibətlər seksual funksiya ilə məhdudlaşır. Bu da əslində həmin kateqoriyadan olan cinayətkarların sosial-psixoloji baxımdan qeyri-yetkin olmasından xəbər verir. Elə ona görə də, onların qadınlara münasibətdə dominant olma cəhdləri zorlama cinayətində reallaşır.

Təsadüfi deyildir ki, zorlama cinayəti törətmiş cinayətkarlar çəkdikləri şəkildə qadını daha yaşlı təsvir edirlər. Bu şəkillərin məzmununda sanki böyük insanlar arasındakı cinsi münasibətlərlə bağlı uşaqlıq və yeniyetməlik təsəvvürləri fiksə olunur.

Bu şəkillərdə həm də seksual sferaya güclü diqqət, neqativ boyalı affektiv seksual təsəvvürlər, arzu və fantaziyalar müşahidə edilir.

Müşahidələr göstərir ki, bu cinayətkarlar üçün qadının yaşı, görünüşü heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Zorlama cinayətinin motivləri də çox fərqlidir. Qeyd edək ki, öz-özlüyündə cinsi tələbat və buna müvafiq motivlər bu cinayətlərin

törənməsi üçün müəyyən edici deyil.

Cinsi cinayətlərdə bir sıra dərin psixanalitik problemlər öz həllini tapır. Aşağıdakı tipologiya bu motivləri əyani olaraq göstərir:

Zorlamaya görə məhkum olunanları 3 kateqoriyaya bölürlər:

1. Psixoseksual inkişafda pozuntuları olan şəxslər;

2. Müəyyən psixopatoloji xüsusiyyətlərə malik şəxslər;

3. Şəxsiyyətlərarası qavrayışda güclü pozuntuları olan şəxslər.

Hər tipi ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Psixoseksual inkişafda pozuntuları olan şəxslər-məlum olduğu kimi, hər bir insan müəyyən psixoseksual inkişaf mərhələləri keçir. Əgər bu mərhələlərin hansındasa pozuntu baş verirsə, xüsusilə cinslərarası əlaqələrdə-bu son nəticədə ictimai təhlükəli əməllərin törənməsinə gətirə bilər. Burada 4 tip nəzərdən keçirilə bilər.

Birinci tipə aid edilən şəxslər tanımadıqları qadınlara hücum edir. Bir qayda olaraq onlar qadınlara qəfil hücum edir, onları əvvəlcədən güdür və ya cinayəti törətmək üçün əlverişli situasiya axtarırlar. Onların davranışı əvvəlcədən konkret hücum obyektini müəyyən etməyən, öz şikarını gözləyən ovçunu xatırladır. Qadına hücum

amansız zərbələrlə, fiziki yolla onun müqavimətini aktiv olaraq qırmaq cəhdi ilə müşayiət olunur. Bu tip cinayətkarlar adətən özlərini törətdikləri əməldə təqsirli hesab edir. Belə ki, zərərçəkmişin müqavimət göstərməməsini dəlil gətirə bilmirlər. Çünki faktlar bunun əksini göstərir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, bu tip cinayətin motivi kimi əks cinsin psixoloji dominantlığını dəf etmək cəhdi çıxış edir. Onlar qadınları dominant, hökmran kimi qavrayır. Bu mövqe dərk edilməyən də ola bilər. Lakin həmin mövqeyi psixoloqla söhbət zamanı, yaxud da testlərin köməyi ilə üzə çıxarmaq mümkündür. Ona görə də, bu cinayətlərin şəxsi mənası kimi qadınlara qarşı özünəməxsus protest, qadınlar üzrərində psixoloji dominantlıq əldə etmək, özünü təsdiq etmək, eləcə də ilk növbədə öz gözündə qadını alçaltmaq cəhdi çıxış edir. Bu cinayətkarların əksəriyyətinin ailəsi və övladları var. Ona görə də onların bu cinayətini sadəcə seksual təhriklərlə izah etmək düzgün olmazdı. Digər tərəfdən, onların ailələrinə münasibət özünəməxsus xarakter daşıyır kişi qadına münasibətdə təbəci mövqedədir. Bu baxımdan, onların cinayi davranışı mövcud vəziyyəti dəyişmək, öz passivliyinə və

qadının (nəiniki həyat yoldaşının, ümumiyyətlə qadınların) dominantlığına qarşı protest kimi nəzərdən keçirilə bilər.

İkinci tipə aid edilən cinayətkarlar 6 yaşına qədər qızlara, bəzən isə 60 yaşından yuxarı, yaşlı qadınlara hücum edir. Bu şəxslərin cinayətləri çox vaxt affektiv partlayış xarakteri daşıyır. Onlar adətən törətdikləri əməli xatırlamır və öz əməllərinin səbəbini məntiqli şəkildə izah edə bilmir. Adətən cinayətin törənməsinə güclü alkoqol və narkotik sərxoşluq təsir edir. Törədilmiş əməldə özlərini təqsirli bilmir, heç nə xatırlamadıqlarını bəhanə gətirirlər. Yaşlı qadınlara hücum çox vaxt ölümlə nəticələnən amansız döymə ilə müşayiət olunur.

Bu cinayətin motivi kimi şüursuzluq sahəsində mühafizə edilmiş affektiv izlərin yenidən canlanması çıxış edir. Bu affektiv izlər uşaq yaşlarında həmin cinayətkarın konkret qız və ya qadınla münasibətlərində yaşanmış psixi travma yetirən şəraitlə bağlıdır. Buna görə də, həmin şəxslərin törətdikləri cinayət zamanca təxirə salınmış, fiksə olunmuş affektin boşalması xarakteri daşıyır. Bu affektiv izləri «tətiyinə kiminsə təsadüfən basa biləcəyi odlu silahla» müqayisə etmək olar. Kimsə təsadüfən toxun-

du və ətrafdakılar üçün qəfil atəş açıldı. Lakin qeyd edək ki, psixi travma yetirən affektiv izin olması mütləq bu cinayətə gətirmir. Burada bir sıra subyektiv və obyektiv səbəblərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmalıdır.

Üçüncü tip-bu kateqoriyadan olan cinayətkarlar 6-14 yaşlı qızlara hücum edir. Bu cinayətkarlar əvvəllər də dəfələrlə əxlaqsız hərəkətlərə görə məhkum olunmuşlar. Onlar bir qayda olaraq kobud zorakı əməllər törətmir, hiylə yolu ilə fəaliyyət göstərir.

Bu cür davranışın əsasında psixoseksual inkişafda ləngimə və daha yaşlı əks cinsin nümayəndələri ilə ünsiyyətin pozulması durur. Adətən 6-14 yaşlı qızlara meyl göstərmə daha yaşlı qadınlarla təmasın məmnunluq gətirməməsi və onlara travma yetirməsi ilə bağlı olur. Eyni zamanda bu cinayətkarların keçmişdə yaşlıları ilə bu cür kontaktı olmuşdur. İndiki zamanda 6-14 yaşlılara hücum etmək cəhdinin arxasında isə keçmişdə öz yaşlıları ilə münasibətlərdən yaşadığı pozitiv hisslərə dərkedilməyən qayıdış cəhdi durur. Bəzən belə cinayətlərin əsasında yeniyetməlik dövründə əks cinslə ünsiyyətdəki defektləri psixoloji cəhətdən kompensasiya etmək cəhdi də dura bilər.

Dördüncü tip-bu tipə aid edilən cinayətkarları fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, onların cinayi, zorakı əməlləri ilk növbədə qadının yanında olan kişiyə qarşı yönəlir. Əvvəl kişi qətlə yetirilir, sonra isə qadına hücum edilir.

Bu tip cinayi davranışın əsasında yeniyetməlik dövründə formalaşmış qüsurlar, komplekslər durur. Burada onların aqressiyası hər hansı konkret qadına və ya kişiye yönəlmir. Bu cür cinayətin motivi kimi yeniyetməlik dövründə kiminsə ondan daha üstün tutulduğu situasiya ilə bağlı yaşanılmış neqativ emosional yaşantılar çıxış edir. Bu da onda qadınla kişi arasındakı istənilən münasibətlə bağlı güclü rəqabət meyili və aqressiv reaksiya formalaşdırmışdır. Keçmiş yaşantılarla bağlı bu aqressiya indi bu yaşantılarda heç bir təqsiri olmayan kişiye və qadına yönəlir.

Cəzaçəkmə müəssisəsində bu kateqoriyadan olan cinayətkarlarla psixoloji iş zamanı I tipə aid edilən məhbuslarda seksual-rol təsəvvürlərinin təhrif olma səbəbini aydınlaşdırmaq lazımdır.

II tipə aid edilən məhbuslarla fərdi işi onların törətdikləri cinayətin spesifikasiyasına müvafiq aparmaq lazımdır. Kiçik yaşlarında onların yaşadıkları bütün affektləri psixoterapevtik metodikaların köməyi

ilə üzə çıxarmaq lazımdır. Bu zaman məhbusla birlikdə onu belə affekt vəziyyətinə gətirmiş situasiyanı canlandırmaq olar. Dəfələrlə eyni situasiyanı canlandırarkən keçmişdə baş vermiş, psixi travma ilə bağlı bu situasiyaya məhbusun emosional reaksiya göstərməməsinə nail olmaq lazımdır.

III tipə aid məhbuslarla fərdi iş onlarda azyaşlılarla bağlı daxili qadağanların formalaşdırılmasına, cinsi meyllərin korreksiyasına yönəldilməlidir.

IV tiplə fərdi işi isə davranış terapiyası əsasında qurmaq məqsədə müvafiqdir.

Psixopatoloji xüsusiyyətlərə malik şəxslər- bura aid edilən məhbusların cinayi davranışı onların xarakterinin patoloji xüsusiyyətləri və ya psixi anomaliyalarla əlaqəlidir. Bu kateqoriyaya iki tip aid edilir:

Birinci tip – onların cinayi davranışı həm zərərçəkmiş üçün, həm də onların özləri üçün gözlənilməz olur. Bir qayda olaraq onların ilkin əməlləri zorlamaya deyil, məsələn, oğurluq etməyə yönəlir. Zorlama motivi isə situativ yaranır. Bu səbəbdən də hücumun qəfilliyi fəal fiziki zorakılıqla çulğashır, bu əmələ isə əvvəlcədən hər hansı bir hazırlıq olmur. Bu tip cinayətkarlar üçün əməllərin düşü-

nülməməsi, riskliliyi xasdır. Onların davranışına təsir edən amillər kimi müəyyən psixoloji keyfiyyətlər-impulsivlik, aşağı özünənəzərət, mənəvi-əxlaqi sahədə qüsurlar-çıxış edir.

İkinci tipə aid edilən məhbuslara müəyyən psixi və fiziki qüsurlar xasdır ki, bu da onların əks cinslə münasibətlərinə maneə kimi çıxış edir (məsələn, əqli geriliyi olanlar və ya əlillər). Bir çox hallarda onlar yeniyetmələri obyekt kimi seçir. Zorlama cəhdi cinsi tələbatı normal yolla təmin etmək mümkün olmadığından təzahür edir. Bu davranışa təhrik edən ən əsas amil kimi qadınlarla ünsiyyətdə davamlı olaraq özünü göstərən uğursuzluqdur.

Şəxsiyyətlərarası qavrayışda güclü pozuntular səbəbindən zorlamaya görə məhkum olunmuşlar bu kateqoriyaya aid edilən məhbuslar qadınların davranışını və ümumilikdə yaranmış situasiyanı düzgün anlaya bilmirlər. Bu tip məhbuslar törədilmiş əməldə özlərini təqsirli bilmir. Özlərinə haqq qazandırmaq üçün çoxsaylı dəlillər gətirir. Adətən cinayətkar və zərərçəkmiş bir-birlərini əvvəlcədən yaxşı tanıyır və ünsiyyətdə olur. Çox vaxt qadın özü könüllü olaraq «cinayətkarın» evinə gedir, orada gecələyir.

Bu situasiyada zərərçəkmişin provakasyon davranışı müşahidə edilir.

Bu halda qadın tərəfindən oyun xarakterli viktim-cinsi davranış icra edilir. Burada əslində cinsi kontakta deyil, konfliktə meyl mövcuddur. Kişi tərəfindən isə motiv kimi onun tərəfindən asan əldə edilən obyekt kimi nəzərdən keçirilən qadınla cinsi əlaqəyə meyl çıxış edir.

Tamahkar cinayətkarlar kateqoriyası da böyük maraq doğurur. Bu kateqoriyaya aid edilən cinayətkarlar təkcə temperament və xarakter xüsusiyyətlərinə görə deyil, onların kriminal davranışının əsasında dayanan motivlərə görə də yekcins deyillər (2.43).

Belə bir yanlış fikir mövcuddur ki, bu kateqoriyadan olan cinayətkarların davranışının əsas motivi tamahdır. Lakin psixoloji baxımdan istənilən cinayətin əsasında problemləri ekstremal yolla həll etmək cəhdi dayanır. Bu kateqoriyaya aid edilən cinayətkarların davranış motivasiyası əsasında əsasən 2 tipi fərqləndirirlər.

Hər is tip-bu tip üçün cinayət törətmək həm özünə, həm də ətrafdakılara özünü təsdiq etməyin ən yaxşı yolu kimi nəzərdən keçirilir. Bu cür davranışın əsasında arzu edilən sosial rollar dəstini (biznes-

men, mesenat, sadəcə çox varlı insan) ifa etməyə imkan verən müəyyən maddi səviyyənin mənimlənməsi dayanır. Tamahkar cinayətlərin əsasında çox vaxt daxilən özünə inamsızlıq, aşağı özünüqiymətləndirmə durur. Bu baxımdan oğurluğa, qəzetə görə məhkum edilmiş məhbuslar diqqəti cəlb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, şəxsi mülkiyyəti qəzet etmiş şəxslər arasında 2 qrupu fərqləndirmək olar. Birinci qrupa aid edilən şəxslərin cinayətləri öz psixoloji problemlərini həll etmək üçün müəyyən maddi dəyərlər əldə etməyə yönəlib. Məsələn, bu yolla onlar öz qeyri-formal qruplarında avtoritet qazanır. Bir qayda olaraq onlar oğurluqla məşğul olan cinayətkar qrupa daxil olurlar. Bir çox hallarda həmin şəxslərin belə cinayətlər törətməsi onların oğurluğun törədilməsini qəbul edilən və bəyənən qeyri-formal qruplara cəlb edilməsinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Oğurların bu tipinə həm də müəyyən sabit qrupa daxil olmayan, lakin cinayəti özlərini təsdiq etmək üçün törədən məhbusları da aid edirlər. Belə hallarda oğurlanmış maddi dəyərlər onların özlərini təsdiq etmələrinə imkan verən müəyyən həyat tərzinin təmin edilməsinə yönəldilir (bahalı restoranlara getmək, bahalı geyimlər,

müəyyən ünsiyyət dairəsinə daxil olmaq). Lakin bu halda şəxsi oğurluğa təhrik edən müəyyən etalon, referent qrupdan söhbət getmir.

Nəzərdən keçirdiyimiz bu iki tip üçün ümumi olan cəhət odur ki, hər iki halda onların oğurluq etmələri özlərini təsdiq etmək və bu yolla ilk növbədə özünüqiymətləndirmə və daxili inamsızlıq ilə bağlı olan problemlərini həll etmək cəhdi durur.

Özünü təsdiq etmənin digər yolu şəxsiyyətdaxili problemi cinayətin törədilməsi yolu ilə həll etməkdir. Burada maddi dəyərlər sanki ikinci plana keçir, xüsusilə cinayətin törədildiyi an. Məsələn, cibgirlərdə. Bu halda cinayi davranış kompensasiya xarakteri daşıyır. Belə ki, əldə edilmiş maddi dəyərlər birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etmir, baxmayaraq ki, çox vaxt şəxsi tələbatların ödənilməsi üçün istifadə edilir. Bu tip məhbuslar üçün cinayətin törədilməsi neqativ şəxsi keyfiyyətləri aradan qaldırmaq (məsələn, inamsızlıq, qorxu), iradi keyfiyyətləri təsdiqləmək və özünüqiymətləndirməni yüksəltmək məqsədi daşıyır.

Oyunçu tip-bu tip psixoloji baxımdan ən mürəkkəbidir. Amerikan psixoterapevti Erik Bern hesab edir ki, cinayətkarlar arasında 2 tipi fərqləndirmək olar: mənfəət

əldə etmək üçün cinayət törədənlər, cinayətin törədilməsinə oyun kimi baxan tip.

Oyunçu tip üçün xarakterik olan cəhət riskə daimi tələbatdır. Onlar üçün ən əhəmiyyətli cinayətin törədilməsi prosesinin özüdür. Oyun motivasiyasını dələduzlarda müşahidə etmək mümkündür.

Bu tip məhbusların islahı prosesində xüsusi psixoterapevtik meto-

dikalardan, xüsusilə, transakt təhlil və qeşaltterapiyadan istifadə çox əhəmiyyətlidir.

Beləliklə də, biz müxtəlif kateqoriyadan olan məhbusların psixoloji keyfiyyətlərini nəzərdən keçirdik. Fikrimizcə, bu keyfiyyətlərin nəzərə alınması məhbusların islahı işini daha effektiv qurmaq imkanı verir.

Ədəbiyyat:

1. В.Н.Əliyev, А.Ф.Сəməндərova «Hüquq psixologiyasının tədqiqat metodları». Bakı, 2008.

2. Личность преступника: методы изучения и проблемы воз-

действия. Сборник научных трудов. Москва, 1988.

3. А.И.Ушатиков, Б.Б. Казак «Пенитенциарная психология» Рязань 2003.

О ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ЛИЧНОСТИ РАЗЛИЧНЫХ КАТЕГОРИЙ ОСУЖДЕННЫХ

В повседневной деятельности пенитенциарных психологов значительную роль играет определение некоторых психологических особенностей личности, отражающих типичные формы реагирования, механизмы приспособления и характер социального взаимодействия в среде. Полученная информация позволяет предсказывать и контролировать варианты ожидаемого поведения, выбирать оптимальные способы ориентированного контроля со стороны различных структурных подразделений уголовно-исполнительной системы.

В статье рассматривается общая психологическая характеристика осужденных за насильственные, корыстные и сексуальные преступления, а также дается рекомендация по их предупреждению.

ABOUT PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DIFFERENT CATEGORIES OF CONVICTED

In daily activity of prison psychologists the important place occupies definition of some psychological features of the persons, reflecting the typical forms of reaction, mechanisms of the adaptation and character of social interaction in the environment. The received information allows to predict and supervise variants of expected behaviour, to choose optimum ways of the focused control from outside various structural divisions of criminally-executive system.

In article the general psychological characteristic of convicted for violent, mercenary and sexual crimes is considered, and also the recommendation about their prevention is given.

TƏFƏKKÜRÜN TƏNQIDİLİYİ İLƏ BAĞLI PROFESSOR Ə.S.BAYRAMOVUN TƏDQIQATLARININ TƏHLİLİ VƏ ONUN PSIXOLOJİ FİKİR TARIXINDƏ YERİ

Əliyeva S.İ.

BDU-nun Psixologiya kafedrasının aspirantı

Psixologiya tarixində təfəkkür problemi, o cümlədən ağıl keyfiyyətləri önəmli problem kimi XX əsrdən etibarən eksperimental üsulla araşdırılmağa başlanılmışdır. Bu problemin dünya psixologiyasında ilk səhifələri A.Bine, E.Klapared, V.Ştern tərəfindən yazılmışdır. Özünün dördüncü inkişaf mərhələsini yaşayan Azərbaycan psixoloji fikir tarixi 60-cı illərin sonunda Ə.S.Bayramovun eksperimentləri vasitəsilə dünya psixoloqlarının diqqət mərkəzində olan bir məsələni – əqli keyfiyyətlərin inkişafı problemini tədqiq etməklə dünya psixologiyasına qoşuldu. (6, səh.361)

Azərbaycan psixologiyasında, təfəkkür sahəsindəki tədqiqatlar əsasən professor Ə.S.Bayramov adı ilə bağlıdır. Onun təfəkkür tədqiqatları dünya psixologiyasında bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarla səsləşmişdir. Sovetlər birliyinin hər yerində olduğu kimi Respublikamızda hər şeyə ideoloji ölçülərlə yanaşıldığı üçün şagird şəxsiyyətinin inkişafını, xüsusilə

müstəqil və tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirməyi qarşıya məqsəd qoymağı tövsiyyə edən, böyük elmi nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən əsər diqqəti o qədər də cəlb etməmişdir. Bu da qeyd etdiyimiz kimi ilk növbədə dövrün ideoloji prinsiplərinə görə belə idi. Uzun müddət sovet psixologiyası şəxsiyyəti ayrıca olaraq öyrənməmiş, onu yalnız və yalnız kollektivin tərkibində öyrənməyə üstünlük vermişdir.

Ə.S.Bayramovun təfəkkür psixologiyası, xüsusilə şagirdlərdə ağıl keyfiyyətləri sahəsində apardığı ilk eksperimental tədqiqatlar 1959-cu ildə müdafiə etdiyi “Təfəkkürün müstəqillik və tənqidiliyinə görə III-IV sinif şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasında öz əksini tapmışdır. Sonrakı illərdə də Əkbər müəllim bu sahədə apardığı tədqiqatları ümumiləşdirərək, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyətini nəzərə alaraq, elmi əsərini akademik dildən elmi-kütləvi dilə çevirməklə oxucuların istifadəsinə verdi. Onun 1962–1967-ci illərdə

nəşr etdirdiyi “Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı”, “Şagirdlərdə təfəkkür müstəqilliyinin inkişafı və tərbiyəsi”, “Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri” adlı əsərləri bu qəbildəndir.

Araşdırdığı problemlə bağlı kifayət qədər empirik və eksperimental faktlar əldə edən Ə.S.Bayramov 1968-ci ildə isə “Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərdə təfəkkürün müstəqilliyi və tənqidiliyinin inkişaf dinamikası” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etdi.

Psixologiya tarixçiləri, respublikamızda eksperimental psixologiyanın inkişafının yeni mərhələsinin 50-ci illərin ikinci yarısından başladığını qeyd edirlər. Eksperimental psixologiyanın inkişafının ikinci dövrü məhz, professor Ə.S.Bayramovun təfəkkür sahəsində apardığı tədqiqatları ilə başlanmışdır. O, alim-psixoloq kimi çox maraqlı və mürəkkəb bir problemlə, ağılın keyfiyyətləri problemi ilə maraqlanırdı. Təfəkkür psixologiyası sahəsində aparılan tədqiqatların böyük əksəriyyətində təfəkkür yalnız proses kimi öyrənilmişdir. Bu cür yanaşma sırf ideoloji prinsiplərə uyğun gəlirdi və bir növ ali psixi funksiyaların şəxsiyyət əmsalına fikir verilmirdi. Şəxsiyyət müstəvisindən kənarda psixi proseslərin öyrənilməsi cəhdi

tədqiqatın obyektivliyini şübhə altına qoyurdu.

Bu baxımdan Ə.S.Bayramov təfəkkür psixologiyasında yeni eksperimental istiqamətdə tədqiqatlar aparmağa başladı. Sonradan artıq onun müəyyən etdiyi yeni istiqamət bir çox Azərbaycan psixoloqları üçün prioritet sahəyə çevrildi. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri odur ki, professor Ə.S.Bayramovun apardığı eksperimental tədqiqatların nəzəri və praktik əhəmiyyəti sayəsində respublikamızda bu istiqamətdə yeni tədqiqat istiqaməti, psixoloji məktəb yarandı. Belə ki, professor Ə.S.Bayramovun elmi rəhbərliyi ilə E.M.İsmayılov, O.F.Kərimov, C.Cumaliyeva, R.Ə.Cavadov, Z.A.Veysova və V.R.Əliyevanın apardıqları tədqiqatlarda təfəkkürün tənqidiliyi və müstəqilliyi bu və ya digər aspektdən təhlil edilərək öyrənilmişdir. (3, səh.62)

Psixoloqlardan C.Cumaliyeva, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda tənqidi təfəkkürün erkən təzahür formaları və formalaşması xüsusiyyətlərini (1983), O.Kərimov tələbələrin fərdi və qrup şəklində məsələ həlli zamanı tənqidi təfəkkürün təzahürünü (1987), E.M.İsmayılov özünə tənqidi münasibət əxlaqi davranışın tənзимedici amili kimi (1987), R.Ə.Cavadov, tələ-

bələrin qrup şəraitində məsələ həlli prosesində təfəkkür müstəqilliyinin təzahür xüsusiyyətləri və səmərəli təşkili yolları problemi (1990), Z.A.Veysova özünüqiymətləndirmənin adekvatlıq dərəcəsindən asılı olaraq mənəvi böhran şəraitin aradan qaldırılması xüsusiyyətlərini (1987), V.R.Əliyeva isə kiçik məktəblilərdə özünüqiymətləndirmənin təşəkkül xüsusiyyətlərini (1999) namizədlik dissertasiyaları səviyyəsində eksperimental yolla öyrənmişlər.

Özünün sadəliyi və məntiqi ilə diqqəti cəlb edən əqli keyfiyyətlər eksperimenti, Azərbaycanda eksperimental psixologiyanın inkişafında mühüm rol oynamışdır. İnamlı demək olar ki, Ə.S.Bayramovun əqli keyfiyyətlər eksperimenti Azərbaycan psixologiyasının qızıl fonduna daxil olmuş tədqiqat kimi uzun illər gənc tədqiqatçılar üçün qiymətli mənbə olacaqdır.

Professor Ə.Ə.Əlizadə, hörmətli həmkarı Ə.S.Bayramovun 60-70-ci illərdə uşaqlarda təfəkkürün müstəqilliyi və tənqidiliyi keyfiyyətləri ilə bağlı apardığı tədqiqatların elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmiş və həmin tədqiqatı eksperimental psixologiyanın inkişafında yeni mərhələ hesab etmişdir. O, qeyd etmişdir ki, “bu eksperimentləri təkcə Bakı-

da deyil, həm də respublikanın kənd rayonlarında, ölkənin və dünyanın müxtəlif regionlarında, tutaq ki, Moskvada, Daşkənddə, Vaşinqtonda və ya Dehliyə təkrar etsək, müvafiq nəticələr alırıq. Müasir eksperiment nəzəriyyəsində bu cəhət xüsusilə yüksək qiymətləndirilir” (4, səh.191).

Eksperimental psixoloji tədqiqatlara verilən əsas tələblərdən biri elmi surətdə əsaslandırılmış və sınaqdan keçirilmiş tədqiqat metodikasının olmasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, psixoloji araşdırmalarda tədqiqat metodlarının adekvatlılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və belə metodlar mövzu ilə bağlı lazımi empirik faktların əldə edilməsini şərtləndirir. Bu aspektdən yanaşdıqda Ə.S.Bayramovun uşaqlarda əqli keyfiyyətlər – təfəkkür müstəqilliyi və tənqidiliyi müəyyən etmək, ölçmək üçün hazırladığı və istifadə etdiyi metodika özünün əsaslı olması (validliyi) mötəbərliyi və reprezentativliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqat üçün eksperimental materiallar (20 mətn və 6 şəkil) seçilərkən və tərtib olunarkən kiçik məktəblilərin bilik səviyyəsinə və yaş xüsusiyyətinə uyğunluq dərəcəsi nəzərə alınmışdır. Bu cür yanaşma prinsipi hesabına tədqiqatın nəticələrinin obyektivliyi bir

daha təmin olunur. Çünki təfəkkür, xüsusən də əqli keyfiyyətlər hər bir şəxsin həyat təcrübəsi və bilik səviyyəsi ilə şərtlənir. Ə.S.Bayramovun eksperimentator kimi səriştəli psixoloq olması, həm də onun materialları şagirdlərin tanış olduğu həyatdan götürməsi və yaxud onunla əlaqələndirə bilməsindədir.

Tədqiqat ümumi şəkildə iki mərhələ üzrə həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələdə təfəkkürün müstəqillik və tənqidiliyi sahəsində III-IV sinif şagirdləri (216 nəfər) arasında fərdi fərqlər öyrənilmişdir. Bu məqsədlə eksperimentator müşahidə metodunun uzunmüddətli və iştirakı növlərindən istifadə etmişdir. Aparılan tədqiqatın obyektivliyini təmin etmək məqsədilə, müəllif şagirdlər haqqında hərtərəfli məlumat əldə etmək məqsədilə onların ailə tərbiyəsi haqqında da materiallar toplamağa çalışmışdır. Tədqiqat zamanı eksperimentator 550-dən artıq dərsi müşahidə etmiş və yeri gələndə şagirdlərlə ünsiyyətə girmək, onların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənmək məqsədilə sinif müəllimini əvəz etmişdir.

Tədqiqatın ikinci mərhələsində kiçik məktəblilərdə əqli keyfiyyətlərin – təfəkkürün müstəqilliyi və tənqidiliyinin inkişaf xüsusiyyət-

ləri öyrənilmişdir. Müxtəlif təlim müvəffəqiyyəti ilə fərqlənən şagirdlərdən 108 nəfəri eksperimentə cəlb olunmuşdur.

İkinci mərhələdə üç müxtəlif qrupa aid olan zəif, orta və yaxşı, əlaçı şagirdləri eksperimentə cəlb etməklə eksperimentatorun məqsədi uşaqların təlim müvəffəqiyyəti ilə onların əqlin müstəqillik və tənqidilik keyfiyyətləri arasında asılılığı aşkar etmək olmuşdur. Tədqiqat zamanı eksperimentin iki formasından, müəyyənədiçi və öyrədiçi formalarından istifadə olunmuşdur. Eksperimentin müəyyənədiçi formasından istifadə etməklə şagirdlərdə tədqiq olunan psixoloji xüsusiyyətin diaqnostikası aparılmışdır. Öyrədiçi eksperimentin köməyiylə onlarda müvafiq keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə nail olunmuşdur. Ə.S.Bayramov təfəkkürün müstəqillik və tənqidilik keyfiyyətlərini nisbətən davamlı keyfiyyət hesab edir və onların təşəkkülünü mühüm intellektual bacarıq hesab edir. Odur ki, ikinci mərhələdə həyata keçirilən öyrədiçi eksperimentlər həm də uşaqlarda müvafiq intellektual bacarıqların təşəkkül etdirilməsinə yönəlmişdir. Öyrədiçi eksperimentlər vasitəsilə sübut olundu ki, müstəqillik və tənqidilik keyfiyyətləri təlim-tərbiyədən asılıdır və müəyyən

mənada sosial xarakter daşıyır.

Ə.S.Bayramov özü belə bir mövzunu tədqiqat işi kimi seçməsinə belə izah edir: “Bir sıra qərb psixoloqları müstəqillik və tənqidiliyin ilk dəfə yalnız on bir, on iki yaşdan meydana çıxdığını irəli sürmüş və bu barədə çox dolaşq, ziddiyyətli fikirlər söyləmişlər. Kiçik məktəbyaşlı uşaqları tədqiqat obyektə olaraq seçməyimizin bir səbəbi də həmin psixoloqların belə mülahizələrinin əsassız olduğunu elmi surətdə sübut edən faktları əldə etməkdir” (2, səh.87).

Ə.S.Bayramovun tədqiqatının praktik əhəmiyyəti həm də onunla səciyyələnir ki, istifadə olunan metodikadan istifadə etməklə hər hansı müəllim heç kimin köməyi olmadan, müstəqil surətdə təlim prosesində öz şagirdinin təfəkkür xüsusiyyətlərini müəyyən edə və onu inkişaf etdirə bilər.

Hörmətli professor, Ə.S.Bayramov əqli keyfiyyətlərin öyrənməyin metodikası haqqında “Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri (Ə.S.Bayramov, 1967)” adlı kitabında məlumat verməsi məqsədini belə açıqlayır: “Bir cəhət nəzərə alınmalıdır ki, tədqiqat metodikasının geniş şərhə öz şagirdlərinin təfəkkür xüsusiyyətlərinin öyrənmək, onu inkişaf etdirmək qayğısına qalan müəllim-

lər üçün də çox faydalıdır. Onlar da təlim prosesində şagirdlərin əqli inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün belə və buna bənzər vasitələrdən istifadə edə bilərlər” (2, səh.82).

Tədqiqat zamanı diqqəti çəkən məsələlərdən biri onunla əlaqədardır ki, müəllifin gəldiyi qənaət belədir ki, uşaqlarda əqlin müstəqilliyi və tənqidiliyi keyfiyyəti təlim materialının məzmunu ilə yanaşı həm də həmin materiala hansı təlimatla, hansı ustanovka ilə yanaşmaqdan da asılıdır. Belə ki, yalnız “oxu, yadında saxla”, “öyrən, nağıl et” və s. tipli təlim tapşırıqları hafizənin aktivləşməsinə təmin etdiyi halda, “şəkildəki uyğunsuzluğu tap”, “izah et, oradan nə nəticə çıxara bilərsən?”, “necə izah edə bilərsən” və s. tipli suallar isə təfəkkürü aktivləşdirməyə xidmət edir. İkinci tip təlimatlar uşaqların fikri fəaliyyətinin istiqamətini təyin etməklə, onları fəallaşdırır. Beləliklə, təlimatın ikinci forması şagirdlərdə müvafiq təfəkkür vərdişlərinin, o cümlədən əqlin müstəqilliyi və tənqidiliyi keyfiyyətlərinin inkişafına köməklik göstərir.

Ə.S.Bayramovun araşdırdığı problem müasir psixologiyanın, o cümlədən pedaqoji psixologiyanın, eləcə də təhsil sisteminin ən aktual

məsələlərindən biri olmuş və bu gün də olmaqdadır. Təlimlə əqli inkişaf arasındakı əlaqə həm psixoloji nəzəriyyə, həm də məktəbdə təlim-tərbiyə işinin təşkili üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edən məsələ kimi səciyyələndirilmişdir. Bu məsələnin əhəmiyyəti 1966-cı il avqust ayında Moskvada keçirilən XVIII Beynəlxalq Psixologiya konqresində bir daha sübut olundu. Elə Ə.S.Bayramovun da apardığı tədqiqat qeyd olunan zərurətdən irəli gələn və təlimlə əqli inkişaf arasında olan əlaqəni eksperimental yolla sübut etmək idi. Psixoloqların əksəriyyəti əqli inkişafın mühüm göstəricisi olaraq ilk növbədə təfəkkür xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturlar. Onlardan bəziləri fikri əməliyyatları (təhlil, tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə əməliyyatlarından istifadə etmə bacarığını), digər qismi isə əqli inkişafın əlaməti kimi hər hansı əqli keyfiyyəti əsas götürməyi təklif edir.

Ə.S.Bayramov isə qeyd edir ki, əslində təfəkkür prosesləri ilə əqli keyfiyyətlər arasında sərhəd çəkmək doğru deyildir. Çünki, bunlar arasında sərhəd demək olar ki, səbəblə nəticə arasındakı kimidir. Lakin, məsələyə proses və nəticə nöqtəyi nəzəridən yanaşdıqda əqli keyfiyyətlər fikri əməliyyatların

nəticəsi təsirini də bağışlayır. Ona görə də Ə.S.Bayramov təfəkkür keyfiyyətlərini, xüsusən də müstəqillik və tənqidiliyi əqli inkişafın göstəricisi hesab edir və onları eksperimentlər qoymaq yolu ilə öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Onun fikrinə görə əqli keyfiyyətlərin heç də hamısı insanın idrak fəaliyyətində eyni mövqedə dayanmır. Əqlin müstəqilliyi və tənqidiliyi keyfiyyətlərində insan təfəkkürünün mahiyyəti özünü daha aydın surətdə biruzə verir. Sanki başqa keyfiyyətlər bir yerə cəmləşərək müstəqillik və tənqidiliyin ya səbəbi, ya da nəticəsi olur. Bütün əqli keyfiyyətlərin dialektik vəhdəti təfəkkürün müsəqillik və tənqidiliyində özünü çox aydınlıqla təcəssüm etdirir. Tədqiqat işində əsas açar anlayış olduğuna görə Ə.S.Bayramov təfəkkürün tənqidiliyi anlayışının mahiyyətini aşağıdakı kimi izah edir:

“Təfəkkürün tənqidiliyi əsasən insanın mühakiməsindəki ziddiyyətləri, məntiqsizliyi açmağa yönəlmiş olur. İnsan təfəkkürünün tənqidilik keyfiyyəti, necə deyərlər, həyatın inkişaf dialektikasından doğur, daima ortalığa çıxan ziddiyyətləri, uyğunsuzluqları aşkar etmək, təbiətin yaratmış olduğu labirintlərdən çıxış yolunu tapmaq üçün hər bir fikri, mülahizəni,

hərəkəti, rəftarı ölçüb-biçməkdən, eksperimentdən keçirməkdən, yoxlayıb seçməkdən irəli gəlir. Buna görə də tənqidi ağıl məntiqi idrakın atributu rolunu oynayır. Lakin belə bir əqli keyfiyyət müxtəlif formada, müxtəlif dərəcədə təzahür edir. İnsan təfəkkürü təbiət etibarlı ilə ziddiyyətlidir. Belə ki, təfəkkür prosesində mənimsənilmiş qaydaları, üsulları, tərzləri mühafizə etmək, saxlamaqla, onlara riayət etmək, onların şəklini dəyişdirmək arasında daima mübarizə gedir. Fikirləşməyi bacarmaq, düşünməyə, mühakimə yürütməyə qabil olmaq təkcə bu və ya digər tapşırığı, problemin, məsələnin tələbi ilə keçmiş bilikləri, həm də lazımi bilikləri yada salmaq, hafizədə canlandırmaq hesab edilə bilməz; həm də qarşıya çıxan konkret məsələyə uyğun gəlməyən, hətta ona müəyyən qədər maneçilik edən biliklərdən (yaxud biliklər sistemindən) əl götürməyi, onu rədd etməyi bacarmağı da tələb edir. Çox zaman təşəkkül etmiş, formalaşmış biliklər, möhkəmlənmiş, vərdiş halına keçmiş iş üslubu, hərəkət tərz, fəaliyyət üsulu, məsələnin həllində yeni yollar axtararaq tapmağa maneçilik törədir. Məhz belə anlarda insan təfəkkürünün tənqidiliyi zəruridir. Tənqidi düşüncə sayəsində insan belə forma-

laşmış iş üsulundan, fikir tərzindən, fəaliyyət qaydasından əl çəkə bilir. Həmin məsələlərin tədqiqi təlim prosesində şagirdlərin əqli inkişafına nail olmaq nöqtəyi-nəzərdən çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Qarşıya belə sual çıxır: necə etmək lazımdır ki, şagirdlər mənimsədikləri üsul və qaydalara uyğun olaraq fikirləşməyi, onları yerinə görə tətbiq etməyi bacarsınlar, buna alışsınlar, digər tərəfdən isə, lazım gəldikdə həmin qaydalardan, tərzlərdən uzaqlaşmağa, yenilərini yaratmağa qabil olsunlar. Bütün bunlar ağılın tənqidiliyinin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Təfəkkürün tənqidiliyi insanın: a) dərk olunan fikirləri, faktları, fərziyyələri, eləcə də öz fikir və mülahizələrini yoxlamasında, qiymətləndirməsində; b) idrak obyektlərindəki, mühakimələrindəki uyğunsuzluqları, ziddiyyəti axtararaq tapmasında, onların meydana çıxmasının səbəb və şəraitini araşdırmaqda, aşkar etməkdə, səhvləri düzəltməkdə ifadə olunur.

Tənqidilik də, müstəqillik kimi, ikinci siqnal sisteminin tənizmedici fəaliyyəti ilə bağlı olub, siqnallar siqnalı olan sözlərin törətdiyi mənfi induksiya qanunu ilə əlaqədardır.

Daha sonra, Ə.S.Bayramov təfəkkürün tənqidlik keyfiyyətinin

mexanizmini belə izah edir: “Təc-rübə prosesində müəyyən cisim və hadisələr tamamilə düzgün dərk edilsə, bu zaman yaranan rabitə keçmişdə yanlış dərkətmə ilə əlaqə-dar olan sinir əlaqələrinə ləngidici təsir göstərə bilər. Bu halda insan özünün müəyyən fikirindən əl çəkir. Bu proses təfəkkürün tənqi-dilik keyfiyyətinin əsas mexanizmini təşkil edir.”

Ə.S.Bayramovun tədqiqatında məqsəd kiçik məktəblilərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətlərini eksperimental yolla öyrənmək olmuşdur. Bu məqsədə nail olmaq üçün o, əvvəlcə məktəbəqədər yaş dövründə təfəkkürün inkişafı barədə məlumat verməyi zəruri bil-mişdir. Müəllif belə hesab edir ki, məktəbəqədər yaş dövründə təfəkkürün tənqidilik və müstəqillik xüsusiyyətləri barədə məlumatla yiyələnəndən, kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin əqli keyfiyyətlərinin inkişafında nəzərə çarpan yeni cəhətləri qabarıq surətdə vermək, o barədə aydın təsəvvür yaratmaq çətin olardı.

Tədqiqat zamanı müəyyən edildi ki, şagirdlərdə təfəkkürün tənqidiliyi keyfiyyəti iki səviyyədə təzahür edir: a) səthi tənqid; b) də-rin tənqidilik

Uşaqlarda səhvləri tapmaqda təzahür edən tənqidilik – səthi

tənqidilik, səhvləri və onları törə-dən səbəbləri araşdıranda təzahür edən isə dərin tənqidilik adlandırılır. Eksperiment tənqidiliyin mərhələli inkişafı haqqında bərqərar olan V.Ştern fikrinin yanlış oldu-ğunu aydın göstərdi.

Kiçik məktəblilərdə təfəkkürün müstəqilliyi və tənqidiliyi keyfiy-yətlərinin inkişafı xüsusiyyətləri ilə bağlı Ə.S.Bayramovun ümumiləş-dirdiyi bəzi nəticələrlə tanış olaq. (2, səh. 49)

1. Kiçik məktəb yaşlı şagirdlə-rin böyük əksəriyyəti qarşıya ümu-mi məqsəd qoyularkən idrak obyektlərinə müəyyən tənqidi mü-nasibət bəsləmək, onları ciddi su-rətdə nəzərdən keçirmək, ona müxtəlif tərəflərdən yanaşmaq bacarığı hələ zəif olur. Uşaqların hamısı yox, yalnız bəziləri kənar göstəriş, yardım olmadan tənqidi surətdə düşüncə bilirlər.

2. Tənqidilik qabiliyyəti ibtidai si-nif şagirdlərində mövcuddur. Lakin onun təzahürü və inkişaf etdirilməsi üçün qarşıya ümumi xarakterli məq-sədin qoyulması heç də kifayət deyil-dir, həmin imkanı gerçəkliyə çevir-məkdən ötrü başqa vasitələrə – daha konkret məqsədlərə əl atmaq lazımdır.

3. İbtidai sinif şagirdləri müstə-qil və tənqidi düşüncə qabiliyyə-tinə malik olsalar da, hələ ciddi surətdə təsir altına düşürlər və

başlıca olaraq tələb edilən şeyləri yerinə yetirməyə səy göstərilir.

4. Təfəkkürün müşəqillik və tənqidiliyinə görə, şagirdlər arasında fərqlər vardır.

Təfəkkür sahəsindəki fərqlərə görə şagirdləri üç qrupda birləşdirmək təklif olunur. Birinci qrupa özlərinin təfəkkür müstəqilliyi və tənqidiliyinin yüksək inkişaf səviyyəsinə görə fərqlənən şagirdlər daxildir. Onlar tapşırığı kənar göstəriş olmadan müstəqil surətdə həll edirlər. İkinci qrupa daxil olanlar isə kömək və izahat olmadan tapşırığın öhdəsindən gələ bilmirlər. Üçüncü qrupa aid edilənlər isə konkret tapşırıqlar və kömək alsalar da tapşırığa tənqidi surətdə yanaşa bilmirlər.

Tədqiqat işinin sonunda şagirdlərdə təfəkkürün tənqidlilik xüsusiyyətinin tərbiyə olunması məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi tövsiyyə olunur:

a) şagirdlərin hər bir qanun və qaydaya aid özlərindən misal göstərmələrini tələb etmək; bir şagirdin gətirdiyi misalların uyğun olub-olmadığını digər şagirdlərə yoxlatdırmaq; daha münasib misal tapmağa şagirdləri təhrik etmək; b) onları həmişə dərsi öz sözləri ilə danışmağa, oradan lazımi nəticələr çıxarmağa sövq etmək, hər bir şagirdin danışığına, onun çıxardığı

nəticələrin düzgünlüyünə sinfin şagirdlərinin nəzarətinin təmin etmək; c) bəzi mətnləri keçdikdən sonra, onu şagirdlərin özlərinin bitmiş hissələrə ayrılmasına, hər hissəni məzmununa görə adlandırmaqlarına nail olmalı və bir neçə şagirdin verdiyi adı oxutdurub ümumi sinfin müzakirəsinə verməli, beləliklə də kimin daha münasib ad seçdiyini müəyyənləşdirməli, həm də şagirdlərin bir-birinin fikrinə tənqidi yanaşmasına nail olmalı; d) çalışmaq lazımdır ki, keçilən dərslərdə şagirdlər özləri müvafiq nəticələr çıxarsınlar. Bunun üçün müəllim dərsi izah edərkən hər şeyi hazır şəkildə şagirdlərə çatdırmağa səy etməməlidir.

Professor Ə.S.Bayramovun, Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafında ciddi elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən təfəkkür sahəsində apardığı tədqiqatlarının uğurunu professor .Ə.Əlizadə belə izah edir: “Gənc alimin uğurları nə ilə şərtlənirdi? Ə.S.Bayramov ilk növbədə səriştəli alim-psixoloq idi. O, elmi idrakın metadologiyası və metodikasına ətraflı bələd idi. Eksperiment nəzəriyyəsi və təcrübəsini isə mükəmməl öyrənmişdi. Ə.S.Bayramovun elmi nəliyyətlərinin kökünü də məhz burada axtarmaq lazımdır. O, maraqlandığı çə-

tin problemi öyrənmək üçün adekvat tədqiqat metodikası işləmişdi. Həmin metodika “Nəzəriyyə. Eksperiment. Praktika” paradiqmasına istinad edirdi, sanballı nəzəri fikrə əsaslanırdı, onun tətbiqi əhəmiyyəti də böyük idi”. (4, səh.189)

Uşaqlarda təfəkkürün inkişafı məsələlərini araşdıran sovet və xarici ölkə psixoloqlarından fərqli olaraq Ə.S.Bayramov, şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin, xüsusilə tənqidilik və müstəqilliyin genetik köklərinin təfəkkürün çoxsaylı fəaliyyətində axtarsa da, onların mahiyyətini daha çox şəxsiyyət baxımından təhlil etmişdir. Hesab etmək olar ki, tədqiq olunan məsələnin daha çox şəxsiyyət və fəaliyyət müstəvisində araşdırılması alınan nəticələrin elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Bəs görəsən belə bir ciddi əhəmiyyəti ilə seçilən, nəzəri və praktik effekti olan bu tədqiqat əsərinin nəticələri 70-ci illərdə respublikamızın təhsil siyasətində, o cümlədən dərslik, proqram və dərs vəsaitlərinin tərtibi prosesində niyə nəzərə alınmadı? Niyə müəllimlərdən şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməyi ön plana çəkməyi tövsiyə etmədilər? Niyə şagirdlərdə təfəkkürün deyil, hafizənin inkişafını əsas götürür, biliyin də qiymətləndirilməsində hafizəyə əsaslanırdılar?

Halbuki, Ə.S.Bayramovun tədqiqatları uşaqlarda təfəkkürün inkişafını ön plana çəkməyi və buna nail olmağın psixoloji yolla və vasitələri də göstərilmişdir. Bəs onda niyə orta ümumtəhsil məktəblərində uşaqların ağılnı deyil, hafizəsinin inkişaf etdirilməsinə “qayğı” göstərilib? Axı, insanı qiymətləndirərkən heç də onun hafizəsinə deyil, ağılna əhəmiyyət veririk. Niyə təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin təfəkkür keyfiyyətlərinin, ələxsus müstəqillik və tənqidiliyin inkişafına yardım edən psixoloji situasiya yaradılması müəllim və tərbiyəçilərdən tələb olunmayıb?

Bu sualların obyektiv və subyektiv əsasları var. Obyektiv səbəb tədqiqatın aparıldığı dövrlə, keçmiş SSRİ dövlətinin ideoloji mühiti ilə əlaqədar idi. Professor Ə.Ə.Əlizadə o dövrü belə xarakterizə edir: “Keçmiş SSRİ məkanında, şəxsiyyətə pərəstiş şəraitində cəmiyyətdə öz-özünə antiintellektualizm ovqatı əmələ gəlmişdi. Ağıl milli mentalitet ölçüləri ilə deyil, birtərəfli ideoloji ölçülərlə qiymətləndirilirdi. Represiyanın amansız zərbələri də zamanın ağıllı adamlarına (və onların ailələrinə) tuşlanmışdı. Konformist düşüncə tərzı gündən günə genişlənirdi. Tənqidi və müstəqil düşüncə rəsmi ölçülərlə

rəğbətləndirilmirdi ” (4, səh.184)

Tədqiqatın praktik nəticələrinin məktəb həyatına geniş planda tətbiq olunmamasının digər səbəbini, biz müəllimlərin psixologiya elminin uğurlarından faydalana bilməmələri ilə əlaqədardır. Müəllimlərin psixologiya elmindən faydalana bilməməsinin başlıca səbəbini prof.Ə.Ə.Əlizadə ənənəvi pedaqoji sistemin məktəbdə yaratdığı anti-psixoloji mühitlə əlaqələndirmişdir. (5, səh.27) Onun qənaətinə görə, müəllimlər şagirdə obyekt kimi yanaşdıqlarına görə, onun psixologiyasının öyrənmək, təlim tərbiyə prosesində psixoloji qanunauyğunluqları sistemli nəzərə almaq üçün sadəcə olaraq zərurət hiss etməlidir. Ənənəvi didaktik sistem üçün güc üsulları sərfəli idi.

Beləliklə, Ə.S.Bayramovun şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı apardığı

tədqiqatların nəzəri və praktik effektlərindən ölkə miqyasında tətbiq olunmamasının ən başlıca səbəbi sovet, kommunist ideologiyasının yaratdığı komformist düşüncə tərzə və avtoritar recimlə bağlı idi. Yəni, tədqiqatın sovet imperiyasının ideologiyasına uyğun istiqamətdə olmaması, onun tələbləri ilə səsleşməməsi, onun geniş planda təbliği və tətbiqini çətinləşdirdi. Axı, müstəqil və tənqidi təfəkkür qabiliyyəti ilə seçilən bu günkü şagirdə, sabah avtoritar üsulla təsir göstərmək, ona rəhbərlik etmək, konformist davranış tələb etmək çox çətin olardı.

Beləliklə, professor Ə.S.Bayramovun təfəkkür sahəsində apardığı tədqiqatlar Azərbaycan psixoloji fikir tarixində təfəkkürün tənqidi-liyi konsepsiyasının formalaşmasında və təşəkkül etməsində böyük rol oynamışdır.

Ədəbiyyat:

1.Bayramov Ə. S., Əlizadə Ə. Ə. Psixologiya. Bakı, 1989.

2.Bayramov Ə. S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, 1967. 354 s.

3.Əliyev B.H. Azərbaycan elm və mədəniyyət xadimləri biblioqrafiya. professor, Ə.S.Bayramov haqqında. Bakı, 2000.83 s.

4.Əlizadə Ə. Ə., H.Ə.Əlizadə Əsrin meqameyilləri: psixopedaqoji problemlər. I kitab, Bakı, 2008.479 s.

5.Əlizadə Ə. Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 2004. 432 s.

6.Əliyev R.Psixologiya tarixi. Bakı, 2006, 384 s.

АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЙ А.С.БАЙРАМОВА, СВЯЗАННЫЕ С КРИТИЧНОСТЬЮ МЫШЛЕНИЯ И ЕГО МЕСТО В ИСТОРИИ ПСИХОЛОГИИ

В Азербайджанской психологии исследования в области мышления в основном связаны с именем А.С.Байрамова. А.С.Байрамов считает качества мышления, в особенности независимость и критичность, показателем умственного развития. Он поставил цель их исследования путем экспериментов. Практическое значение его исследований характеризуется тем, что используя его методику, учитель самостоятельно, без посторонней помощи, в процессе обучения может выявить особенности мышления ученика и развить их.

Исследования, проведенные А.С.Байрамовым в области мышления сыграло большую роль в формировании и развитии концепции критического мышления в Азербайджанской психологии.

ANALYSES OF A.S.BAYRAMOV'S RESEARCHES CONNECTED WITH CRITICAL THINKING AND HIS PLACE IN THE HISTORY OF PSYCHOLOGY

Most of researches in Azerbaijan psychology in the field of thinking are connected with the name of A.S.Bayramov. A.S.Bayramov considers that the qualities of the thinking especially independence and critics are indexes of mental development. His goal is to study them with the help of experiments. The practical meaning of his researches is that the teacher using his methods can independently reveal peculiarities of the student's thinking and develop them.

The researches made by A.S.Bayramov in the field of thinking have played a big role in the formation and development of the critical thinking conception in Azerbaijan psychology.

[illegible]

[illegible]

This image shows a single page of white paper with horizontal blue or grey ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, leaving small margins at the top and bottom. There are no vertical margin lines, text, or other markings on the page.

R E D A K S İ Y A H E Y Ə T İ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. e.d., prof.)

Baş redaktorun müavirləri:

Bayramov Ə.S. (psixol.e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. e.d., prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol.e.d., prof.), Əlizadə H.Ə. (ped.e.d., prof.),

Əliyeva K.R. (psixol.e.d., prof.), Əliyev R.İ. (psixol.e.d., prof.),

Baxşəliyev Ə.T. (psixol.e.d., prof.), Qurbanova K.K. (psixol.e.d., prof.),

Xudyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya),

Qədirova R.H. (psixol.e.d., dos.), Təhmasib C. A. (psixol.e.n., dos.),

İbrahimbəyova R.F. (psixol. e.n., dos.), Cəbbarov R.V. (psixol.e.n.),

Mustafayev M.H. (psixol.e.n., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 4629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

Çapa verilmişdir: 15.03.2009

Fiziki çap vərəqi: 12,5. Tiraj: 300. Sifariş 2.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2010

